

Міністерство освіти і науки України  
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

На правах рукопису

**Скоропад Ірина Володимирівна**

УДК 37 (09) (477) *Науменко*

**НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ  
В.П.НАУМЕНКА (1852-1919)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня  
кандидата педагогічних наук

**Науковий керівник:**

Побірченко Наталія Семенівна,  
доктор педагогічних наук, професор

Умань – 2005

## ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Суспільно-політичні та соціально-культурні умови формування і розвитку особистості Володимира Науменка....	12
1.1. Особливості національно-просвітницького руху в Україні (друга половина ХІХ ст. – початок ХХ ст.).....	12
1.2. Формування світоглядних переконань і життєвих цінностей Володимира Науменка.....	25
1.3. Гуманістична спрямованість педагогічної діяльності Володимира Науменка.....	37
Висновки до першого розділу.....	53
РОЗДІЛ 2. Зміст та спрямованість науково-просвітницької діяльності Володимира Науменка.....	56
2.1. Змагання за становлення та розвиток національної школи.....	56
2.2. Видавнича діяльність просвітителя.....	72
2.3. Науково-дослідна діяльність Володимира Науменка.....	81
Висновки до другого розділу.....	96
РОЗДІЛ 3. Теоретико-методичні підходи Володимира Науменка до організації навчально-виховного процесу.....	99
3.1. Виховний ідеал Володимира Науменка.....	99
3.2. Проблеми дидактики і методики викладання російської мови та словесності .....	111
3.3. Загальна характеристика програм та підручників за авторством Володимира Науменка.....	140
Висновки до третього розділу.....	160
ВИСНОВКИ.....	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	167
ДОДАТКИ.....	200

## ВСТУП

**Актуальність дослідження.** Формування інтелектуального та культурного потенціалу української нації потребує істотних змін у галузі освіти. Успішному реформуванню системи українського шкільництва сприяє науково-теоретичне обґрунтування інноваційних підходів до організації навчально-виховного процесу, а також ретельне вивчення, об'єктивна оцінка, творче осмислення та впровадження в практику кращих надбань української освіти та педагогіки.

Сьогодні з'явилася реальна можливість для перегляду та нового прочитання традиційної проблематики, об'єктивного незаангажованого висвітлення подій і фактів, не досліджених у радянський період або ж відображених тенденційно.

Найбільш повне та репрезентативне дослідження освітньо-виховних феноменів минулого можливе лише у контексті розвитку національної педагогічної думки. Вивчення й аналіз персоналії як окремого предмета історико-педагогічного дослідження має важливе значення, оскільки особиста біографія часто є основою наукової реконструкції епохи та висвітленням загальнопедагогічного досвіду певного періоду (О.Сухомлинська, 2002). Виходячи з цього, першочерговим стає завдання повернення імен видатних культурно-освітніх діячів, спадщина яких була вилучена з історико – педагогічного процесу. Особливо це стосується діячів другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. – періоду становлення національної системи освіти й виховання, внесення національного компонента в структуру педагогічної науки, епохи народження цілої плеяди відомих і значних педагогів, діячів освіти і мистецтва. Насамперед, це представники „Громад” та інших просвітницьких організацій, метою діяльності яких було поширення освіти серед народу, формування національної ідеї та національної ментальності, розвиток і збереження української культури. Основними напрямками їхніх педагогічних, культурологічних пошуків були збирання, висвітлення й розкриття джерел народної педагогіки, дослідження культурної спадщини минулого.

Серед тих, хто працював на терені розвитку національної педагогічної думки, рідномовної освіти та підносив українську педагогіку як невід'ємну

складову національної культури гідне місце займав і Володимир Павлович Науменко (1852 – 1919) – вчитель і методист, редактор і видавець, учений і політик, просвітителі і активний громадський діяч.

В.Науменко залишив значну педагогічну спадщину – підручники, посібники, програми, публікації в періодичній пресі, методичні розробки, цінні рукописи, епістолярію. Праці просвітителя мають не лише педагогічну, але й загальноісторичну цінність, оскільки відображають актуальні проблеми розвитку української державності, культурного, політичного і духовного розвитку українського народу в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.

До недавнього часу ці матеріали були недоступні для широкого наукового загалу, а тому не систематизовані та цілеспрямовано не проаналізовані.

**Стан наукової розробки проблеми.** Діяльність В.Науменка проходила під впливом визвольних ідей, що утверджувалися на українських землях у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст., і були пов'язані з національно-просвітницьким рухом та розбудовою української державності. Розумінню цих складних історичних процесів, проблем національно-культурного відродження України у зазначений період сприяють праці відомих істориків: М.Грушевського [18; 19], Г.Касьянова [40], О.Лотоцького [48], Н.Полонської-Василенко [209], С.Сірополка [216], О.Субтельного [219] та ін.

Окремі відомості про педагогічну та просвітницьку діяльність В.Науменка знаходимо у працях його сучасників: Г.Берло [361], М.Василенка [11], Д.Дорошенка [27; 28], Г.Житецького [245], П.Зайцева [32], С.Русової [211], Л.Міщенко [54], П.Скоропадського [217] Є.Чикаленка [239] та ін. Вказані матеріали (в основному спогади) розглядаються нами як джерельні публікації, що не містять дослідницьких елементів.

За часів радянської влади на ім'я В.Науменка та його спадщину була накладена заборона. Тому протягом багатьох десятиліть залишалася недоступною інформація про цього вченого, видатного педагога та громадського діяча.

З середини 90-х років ХХ ст. помітно зростає науковий інтерес до спадщини В.Науменка. Особливо яскраво проявляється ця зацікавленість з початком нового

тисячоліття. Творча спадщина Володимира Павловича піддається частковому аналізу, у спектрі його діяльності виокремлюються певні напрями. Так, окремі життєві факти та педагогічно-просвітницька діяльність висвітлюється у працях В.Біленка [6], А.Дибби [24], І.Ільєнка [37; 38], О.Макаренка [49], Н.Побірченко [202; 203; 208], І.Щербанюк [24]. Аналіз діяльності В.Науменка як журналіста, редактора та видавця має місце у дослідженнях істориків Ю.Джеджули [21; 22; 23], І.Павлюк [194], М.Палієнко [195; 196; 197], Є.Панкової [198]. Наукові здобутки вченого частково подані в історичних розвідках О.Рибалка [210] та І.Усенка [230; 231].

У монографічних працях сучасних учених постать В.Науменка розглядається в контексті інших проблем історико-педагогічної науки, зокрема, Л.Березівської („Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX століття)”, 1999) [1], Л.Вовк („Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні. Етапи і особливості”, 1997) [14], І.Зайченка („Проблеми української національної школи у пресі (друга половина XIX – початок XX століття)”, 2002) [31], І.Лікарчука („Міністри освіти України”, 2002) [47], Н.Побірченко („Проблеми освіти на сторінках часопису „Киевская старина”, 2000 [207], „Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття)”, 2002) [206]. Стисло інформацію про В.Науменка та його діяльність містять і окремі довідково-енциклопедичні видання [8; 15; 17; 241].

Загальнонаукове та теоретичне значення мають праці С.Золотухіної [34; 35], А.Коробченко [45], Т.Філімонової [232; 233], де висвітлюються педагогічні системи окремих українських педагогів.

Історіографічний огляд означеної проблеми засвідчує, що просвітницька діяльність та педагогічні погляди В.Науменка є недостатньо вивченими і до цього часу не були предметом окремого дослідження. Не приділено належної уваги його методичній діяльності, цінні відомості про яку містять архівні документи. Таким чином, нерозробленість проблеми, а також її актуальність та історико-педагогічна

значущість і зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – „**Науково-просвітницька діяльність В.П.Науменка (1852 – 1919)**”.

**Хронологічні межі дослідження** визначаються роками життя просвітителя, тобто охоплюють період з 1852 по 1919 рр. Науково-просвітницьку діяльність В.Науменка проаналізовано з початку 70-х років XIX ст., оскільки саме в цей час починається його активна громадська (співпраця з членами просвітницької організації Громада) та науково-пошукова робота.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертаційна робота виконана відповідно до тематичного плану наукових досліджень науково-дослідної лабораторії „Педагогічне краєзнавство Черкащини” (реєстраційний номер № 0104U010897) при Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 3 від 31.10.2000 р.) та узгоджена на засіданні бюро Ради з координації досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 8 від 5.12.2000 р.).

**Об'єкт дослідження** – просвітницький рух та педагогічна думка в Україні у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

**Предмет дослідження** – науково-просвітницька спадщина та педагогічна діяльність Володимира Науменка.

**Мета дослідження** – здійснити всебічне цілісне висвітлення науково-просвітницької та педагогічної діяльності Володимира Науменка у контексті розвитку освіти і педагогічної думки в Україні; показати місце просвітителя у вітчизняній педагогіці.

Відповідно до предмета і мети визначено такі **завдання дослідження**:

- проаналізувати процес становлення й розвитку особистості Володимира Науменка, визначити основні чинники формування його світогляду;
- розкрити зміст і спрямованість науково-просвітницької та педагогічної діяльності Володимира Науменка;
- визначити роль педагога в розбудові української національної школи;

- охарактеризувати загальнопедагогічні й методичні погляди та ідеї Володимира Науменка.

**Методологічною основою дослідження** є основні положення теорії наукового пізнання: єдність історичного й логічного; значення суб'єктивного досвіду як основного вимірника сутності людської особистості; розгляд явищ і фактів творчої життєдіяльності педагога через історико-культурні засади; визначення ролі активно діючої особистості в історії освіти, педагогічної науки.

**Теоретичною основою дослідження** є положення про методологію та методи сучасних історико-педагогічних досліджень (М.Богуславський [5], Н.Гупан [20], Н.Дічек [25], О.Сухомлинська [220, 221, 222]), про національний компонент у розвитку педагогічної науки та вітчизняної школи (В.Кузь [46], Б.Ступарик [218], М.Ярмаченко [240]), про теорію та практику виховання (І.Бех [2; 3; 4], О.Коберник [41]), про гуманізацію та гуманітаризацію освіти (М.Євтух [30], І.Зязюн [36], Л.Хоружа [235]), про генезу теорії та практики підручникотворення (М.Бурда [9], Я.Кодлюк [42], О.Савченко [212; 213]).

У процесі історико-педагогічного дослідження використовувалися такі **методи**: біографічний, проблемно-хронологічний, ретроспективний аналіз, феноменологічний підхід.

Біографічний метод використовувався при аналізі життєвого шляху В.Науменка крізь призму розкриття сутності творчості, індивідуальної самобутності педагога, розуміння проблем формування національної освіти у контексті історико-соціальної зумовленості; для з'ясування ролі окремих громадських, культурно-освітніх діячів у становленні педагогічно-просвітницької діяльності В.Науменка;

Проблемно-хронологічний метод застосовувався при розгляді діяльності педагога в динаміці, змінах і часовій послідовності.

Методом ретроспективного аналізу здійснювався відбір фактологічного матеріалу з метою встановлення об'єктивної картини життєдіяльності, виокремлення реальних і суб'єктивних даних життя і педагогічної діяльності В.Науменка.

Метод феноменологічного підходу дозволив розглянути постать В.Науменка незаангажовано, без ідеалізації, упередженості, догматизму та стереотипності.

**Джерельна база дисертації.** Джерельну основу педагогічного дослідження становить історична, історико-педагогічна, педагогічна, методична та психологічна література. Базовим джерелом дисертаційної роботи стала спадщина В.Науменка: підручники, посібники, публікації в періодичній пресі, рукописні праці, епістолярна спадщина.

Фактологічний матеріал дисертації становлять документи і матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (фонди: № 274 – Канцелярія жандармського управління; № 275 – Київське охоронне відділення; № 294 – Канцелярія Київського окремого цензора; № 295 – Київський тимчасовий комітет у справах друку; № 318 – Київська судова палата; № 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора; № 707 – Управління Київського учбового округу; № 1235 – Грушевські – історики, лінгвісти; № 2052 – Особистий фонд М.Сумцова); Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонд № 2201 – Міністерство освіти Української Держави); Державного архіву м. Києва (фонд № 81 – Київська 2-а чоловіча гімназія); Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (фонди: № 1 – Літературні матеріали; № 2 – Історичні матеріали; № 3 – Листування; № 86 – Г.Житецький; № 112 – „Киевская старина” – щомісячний історичний часопис (1882 – 1906); № 114 – Товариство „Просвіта” у Києві (1906 – 1910), (1917 – 1922); № 208 – В.Науменко; № X – Українська академія наук – Всеукраїнська академія наук (УАН – ВУАН) (1918 – 1934); № XXIX – В.Данилевич; № XXXVI – А.Кримський); Київського літературно-меморіального музею М.Рильського (фонд В.Науменка); періодична преса кінця XIX ст. – початку XX ст., зокрема, журнали „Киевская старина”, „Україна”, газети „Киевская мысль”, „Киевлянин”; довідково-бібліографічна література.

**Наукова новизна та теоретичне значення дослідження.** Вперше здійснено всебічне, цілісне висвітлення науково-просвітницької та педагогічної



діяльності Володимира Павловича Науменка в контексті історичних і освітніх реалій кінця XIX ст. – початку XX ст. На основі аналізу процесу формування світоглядних переконань та життєвих цінностей ученого виявлено основні чинники, які впливали на становлення і розвиток його педагогічних поглядів (родинне виховання, гімназійна та університетська освіта, спілкування з провідними представниками українського національно-просвітницького руху). Обґрунтовано основні напрями науково-просвітницької (науково-етнографічні пошуки, робота у періодичних виданнях, активна участь у діяльності просвітницьких організацій) та педагогічної (викладацька, методична, адміністративно-педагогічна) діяльності В.Науменка.

Уточнено окремі факти життєвого шляху В.Науменка. Розкрито нові сторінки його діяльності (участь у реформі національної школи та шкільної мовної освіти, у розробці й теоретичному обґрунтуванні та практичному впровадженні в практику передових освітянських ідей); визначено внесок педагога у науково-методичне забезпечення навчально-виховного процесу освітніх закладів кінця XIX ст. – початку XX ст. (розробка програм з російської мови та словесності, підручників з російської та української мов).

Подальшого розвитку набуло дослідження дидактичних та методичних ідей української національної педагогічної думки в інтерпретації В.Науменка.

До наукового обігу введено маловідомі та раніше невідомі архівні документи, історичні факти, пов'язані з життям та творчістю Володимира Павловича Науменка.

**Практичне значення** дослідження полягає в тому, що теоретичні положення й висновки дають фактичний історико-педагогічний матеріал для усвідомлення й аналізу значення науково-просвітницької діяльності В.Науменка, необхідний для повного розуміння і цілісного відтворення особливостей розвитку педагогічної думки й історії національної освіти. Результати дослідження використовуються у роботі науково-дослідної лабораторії „Педагогічне краєзнавство Черкащини” Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини; можуть бути введені до змісту курсів педагогіки, історії

педагогіки, вітчизняної історії, спецкурсів із проблем розвитку народної освіти; використовуватися при укладанні навчально-методичної літератури, у практиці роботи сучасної школи, подальших наукових історико-педагогічних дослідженнях.

**Вірогідність** сформульованих у результаті проведеного історико-педагогічного дослідження наукових положень і висновків забезпечується опорою на принципи історизму та об'єктивізму, використанням широкої джерельної бази, системним аналізом дослідницьких матеріалів, застосуванням комплексу методів, адекватних меті, предмету й завданнями роботи.

**Апробація результатів дослідження.** Положення і висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки та науково-дослідної лабораторії „Педагогічне краєзнавство Черкащини” при Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Матеріали дослідження висвітлювалися у виступах на міжнародних науково-практичних конференціях: „Психолого-педагогічні проблеми дитинства” (Переяслав-Хмельницький, 2003); „Україна-Росія: історія та сучасність” (Умань, 2003); всеукраїнських науково-практичних конференціях: „Психолого-педагогічні проблеми національно-патріотичного виховання студентської молоді в сучасних умовах” (Кіровоград, 2002); „Навчально-виховний комплекс „Школа – дошкільний навчальний заклад” – новий тип установи дошкільної освіти” (Умань, 2002); „Актуальні проблеми вивчення історії XIX-XX ст.” (Бердянськ, 2002); „Педагогічні засади формування у підростаючого покоління активної громадянської позиції” (Київ, 2002); „До витоків становлення української педагогічної науки (Умань, 2002); „Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість” (Київ, 2003); „Громадянське виховання молоді засобами мови і літератури” (Полтава, 2003); „Психолого-педагогічні проблеми сільської початкової школи” (Умань, 2003); „Розвиток змісту освіти як історико-педагогічна проблема” (Чернівці, 2003); „Студентська наука: проблеми і перспективи XXI століття” (Кіровоград, 2003).

**Публікації.** Результати дисертаційного дослідження опубліковано у 19 одноосібних працях автора. З них: 16 статей у фахових виданнях, затверджених ВАК України, 3 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

**Структура дисертації.** Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Обсяг дисертації – 214 сторінок: основний текст – 166 сторінок; список використаних джерел охоплює 33 сторінки, 408 найменувань (241 літературне джерело та 167 архівних справ); 8 додатків розміщені на 15 сторінках.

## РОЗДІЛ 1

### СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ВОЛОДИМИРА НАУМЕНКА

#### 1.1. Особливості національно-просвітницького руху в Україні (друга половина XIX ст. – початок XX ст.)

Друга половина XIX ст. – початок XX ст. – це період глибоких соціальних змін, що відбувалися в Російській імперії, до складу якої входили Центральна, Південна та Східна Україна. У цей час здійснюються так звані великі реформи: скасовується кріпосне право (1861 р.), проводяться військова (1862 р.) та судова (1864 р.) реформи, запроваджується земське самоврядування. Лібералізація та реформація суспільного життя сприяли розгортанню національно-просвітницького руху [206, 20]. А.Міллер підкреслює, що відміна кріпосного права і наступні ліберальні реформи на початку царювання Олександра II відкрили нові можливості для преси та інших способів формування і вираження суспільної думки, сприяли актуалізації національного питання [52, 228].

Український національно-просвітницький рух з самого початку був пов'язаний з діяльністю гуртків наукової та письменницької інтелігенції. Члени Кирило-Мефодіївського товариства М.Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко, В.Білозерський, повернувшись із заслання, створюють у Петербурзі українську Громаду. Такі ж організації з'являються і в інших містах: Києві, Полтаві, Одесі, Харкові, Чернігові [206, 20]. Вказані просвітницькі організації „...ставили за мету формування національної ідеї та національної ментальності, розвиток і збереження української культури як окремого специфічного утворення” [222, 36].

Активні діячі й ідеологи українського національно-ліберального руху групувалися навколо створеного у 1861 р. журналу „Основа” – своєрідного осередку консолідації прогресивних сил української інтелігенції [206, 22]. Публіцистика „Основи” мала потужний пропагандистський характер. Завдяки „Основі”, як зазначає А.Міллер, відбувалося українське спрямування молоді, а також усвідомлення російським суспільством дійсних завдань українофільського руху [52, 84].

Українська інтелігенція, яка вбачала „...у піднесенні освіченості народу чи не найважливішу можливість вивести його на шлях відродження й подальшого розвитку” [206, 51], активно взялася за справу поширення освіти серед населення, тим самим даючи поштовх просвітницькому рухові. Одним з напрямів останнього була діяльність недільних шкіл [7, 18; 44, 123].

Заходами Громад збирався етнографічний і фольклорний матеріал, велися змагання за впровадження української мови у народних школах, формувалися підходи до створення української національної педагогіки, розроблялися методики окремих предметів. Громадівцями велася активна робота зі складання українського правопису та укладання українського словника. За підтримки Громади ширилася видавнича справа.

Зосередивши увагу на культурно-освітній діяльності, представники української інтелігенції своїм першим завданням вважали підготувати ґрунт для рідної школи. На першому місці була потреба створення українських підручників. За „ГраMATкою” П.Куліша (1857 р., скорочений варіант – 1861 р.) вийшла друком ціла низка підручників українською мовою: „Букварь южнорусский” Т.Шевченка (1861 р.), „Українська ГраMATика” Г.Деркача (1861 р.), „Українська ГраMATка” М.Драгана (1861 р.), „Українська абетка” М.Гатцука (1861 р.), „Домашня наука” К.Шейковського (1861 р.), „Арихметика або щотниця” О.Кониського (1863 р.) та ін. [216, 365].

З огляду на зазначені події великоросійські шовіністичні кола стривожилися з приводу розгортання національно-просвітницького руху на українських землях. У липні 1863 р. міністр внутрішніх справ П.Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Валуєвським циркуляром видання української книги було зведено фактично нанівець. Якщо у 1861 р. вийшло друком 33 українські книжки, то у 1865 р. – 6, а в 1866 – 1 [216, 385].

У цей час у Росії йшов процес підготовки освітньої реформи, який завершився прийняттям у липні 1864 р. „Статуту про початкові народні школи”, за яким навчання в усіх школах повинно було проводитися російською мовою [216, 345].

На початку 70-х років XIX ст. утиски дещо послабились. Активізація українофільства була пов'язана з діяльністю нового покоління, яке вперше заявило про себе на початку 60-х років. Центр активності переноситься з Петербургу до Києва [52, 229]. У цей час „...однією з найвпливовіших організацій демократичного спілкування стає Київська громада” [206, 81]. Її членами на той час були наукові й культурні діячі В.Антонович, В.Беренштам, Ф.Вовк, М.Драгоманов, Г.Житецький, П.Житецький, П.Косач, М.Лисенко, К.Михальчук, В.Науменко, І.Нечуй-Левицький, О.Русов, М.Старицький, Ю.Цвітковський, П.Чубинський, Я.Шульгін, та ін. Найстаршим серед громадівців був В.Антонович (42 роки), а наймолодшим – В.Науменко (23 роки) [205, 130].

Громадівці відчували потребу в існуванні легальної інституції, яка б надавала можливість упроваджувати у життя їхні починання у галузі українознавства і мовознавства, розвивати видавничу справу, залучати до роботи нових фахівців. З метою об'єднання розрізнених сил та залучення їх до роботи зі всебічного вивчення етнографії України, громадівці підтримали ідею П.Чубинського про створення у Києві Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства [206, 82]. Відкриття Відділу 13 лютого 1873 р. дало змогу легалізувати роботу членів Громади [206, 88]. До співпраці у Південно-Західному відділі були залучені освітні, громадські, культурні діячі з усієї України. Серед напрямів діяльності товариства були дослідження з історії, етнографії, економіки, мови, фольклору, кліматично-географічних умов України, статистики, а також публікації результатів цих досліджень.

У цей же період в Україні організовувалися різні нелегальні та напівлегальні гуртки й організації, пропагувалися соціалістичні ідеї, причому українські лідери демократичного руху разом з тим боролися за українські визвольні ідеї. Розгорнулася боротьба за українське слово, книжку, за українську культуру загалом, і, що особливо важливо, за виховання національної самосвідомості українського народу [205, 131].

Національне відродження перебувало на хвилі піднесення. Царський уряд, розцінюючи таку діяльність як вияв сепаратизму, у 1875 р. створив спеціальну комісію для боротьби з українофільством. Рекомендації комісії були наступні:

закрити Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, припинити видання „Киевского телеграфа” (найпомітніше періодичне видання того часу, що відстоювало українські інтереси – І.С.) і вжити персональних репресій щодо окремих українських діячів. Кульмінацією стало підписання 18 травня 1876 р. Олександром II у м. Емсі указу про заборону українського письменства [31, 17]. Цей документ не лише став на перешкоді діяльності українофілів, але нівелював деякі основні засади українського національно-просвітницького руху. Царським указом 1876 р. фактично ліквідувалася українська мова, письменство і національне мистецтво у Києві та загалом в Україні, створювалися нездоланні перешкоди для національного відродження українського народу. „Цензурні заборони, репресивні заходи проти будь-яких порушень цього драконівського указу сковували творчі можливості українських письменників, митців, учених”, – стверджує Н.Побірченко [205, 172]. Тривалий та значний ефект цензурних параграфів Емського указу підкреслює й А.Міллер [52, 184].

Г.Касьянов зазначає, що дією подібних нормативних документів (Циркуляр 1863 р. та Указ 1876 р.) українську науку, насамперед етнографію та історію, було загнано у підпілля. Сумної участі зазнали й українська література, театр. „Таким чином, – робить висновок дослідник, – українська література, наука і мистецтво, а з ними, відповідно, й інтелігенція, майже півстоліття перебували у напівлегальному стані, що не могло не відбитись на їхньому розвитку” [40, 38].

Єдиним „світлим променем” доби середини 70-х – першої половини 90-х років XIX ст., – зазначає І.Зайченко, – залишався історичний часопис „Киевская старина”, який об’єднував діячів української науки, культури, літератури, просвіти [31, 19]. Н.Побірченко називає „Киевскую старину” на початку 80-х років XIX ст. „живим паростком”, навколо якого гуртувалися члени Київської громади. Протягом 25 років цей часопис був „...трибуною громадівців, осередком їхньої наукової, культурної і просвітницької діяльності” [206, 107–108]. Головними редакторами працювали видатні діячі громадівського руху: Ф.Лебединцев (1890-1887), О.Лашкевич (1888-1892), Є.Кивлицький (1890-1892),

В.Науменко (1893-1906). Серед постійних авторів були такі активні громадівці, як В.Антонович, О.Кістяківський, М.Петров, Б.Познанський, Т.Рильський, О.Лазаревський, О.Левицький, П.Житецький та ін. У журналі друкувалися матеріали з історії України, етнографії, освіти, культури, літературознавства, освіти. За підрахунками Н.Побірченко, близько 300 статей журналу торкалися освітянських проблем [206, 108]. Дослідник проблем української національної школи у пресі другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. І.Зайченко зазначає, що журнал „Киевская старина” „...відверто не пропагував ідеї української національної школи, все ж публікації на теми українства, освіти, школи в наявному вигляді, по суті, утверджували цю ідею” [31, 48].

Ідею національної школи культивували і члени Київського товариства грамотності (1882-1908), які здійснювали активну просвітницьку роботу в межах Київської, Подільської та Волинської губерній. Зміст і завдання цієї просвітницької організації полягали не тільки у підвищенні грамотності українського населення, але й у забезпеченні загального розвитку особистості через поширення знань з основ наук [1, 43].

Ідея української національної школи та національної освіти завжди була однією з головних у діяльності просвітителів періоду відродження України. Саме у ХІХ ст., згідно періодизації О.Сухомлинської, розпочинається чітке розмежування педагогічної думки за типом світоглядних позицій. Вказане століття науковцем характеризується як час створення української нації в сучасному, модерному розумінні, а значить і сучасної модерної педагогічної думки. У цей період на педагогічну арену виходять представники нового світогляду, обумовленого етнографічно-культурницькою, народною парадигмою. Єдність людини і природи, людини і Бога – такі підходи учений визначає як пріоритетні напрями у новому мисленні, а у колі наукових та педагогічних інтересів домінуючими називає українську мову, історію, літературу, фольклор, народну міфологію. У даній течії О.Сухомлинською виділяються представники Лівобережної України (М.Драгоманов, П.Житецький, О.Кониський, В.Науменко, О.Русов, Б.Грінченко, В.Антонович) та Західної України (І.Франко, С.Смаль-



Стоцький, А.Волошин, М.Грушевський). Період, обмежений рамками XIX ст. – 1905 р., у розвитку педагогічної думки учений трактує як культурницький, народницький етап і розглядає цей проміжок часу як національний історико-етнологічний з пріоритетом педагогічних цінностей рідної мови, патріотизму, історизму, народності, релігійних морально-етичних постулатів [222, 35-36]. Дослідниця підкреслює, що пояснювальна модель динаміки педагогічної думки базується на тих засадах, які впливають з її природи. Природа педагогічної думки сучасними ученими розглядається як широке поняття духовної сфери, серед багатьох складових якої виділяються філософія, релігія, ідеологія, мораль і етика, освіта та ряд інших феноменів [222, 32].

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. політика російської імперії була спрямована на викорінення кожної неросійської мови. Могутнім знаряддям для створення єдиного російськомовного народу була школа. У таких умовах для діячів національно-просвітницького руху все більшої актуальності набуває пошук нових способів боротьби за відродження рідномовної освіти. Одним з таких стала боротьба за трибуною Державної Думи. У I Державній Думі була утворена українська парламентська фракція, куди входили такі прогресивні українці як М.Грушевський, І.Шраг, П.Чижевський, В.Шемет та ін. Членами фракції було вироблено законопроект про рідну мову в українській школі, у якому висловлювалися вимоги про створення національної школи в Україні, підготовку українських підручників, проведення тимчасових курсів для учнів з української мови, історії, літератури, запровадження обов'язкового викладання української мови в учительських семінаріях. Цей проект не отримав схвалення ні в I, ні в II Державних Думах [206, 133; 40, 56-57]. У III Державній Думі української фракції вже не існувало. „Єдина справа, на яку наважились українські депутати III Думи, – пише Г.Касьянов, – стосувалась висунення законопроекту про створення української початкової школи в Україні” [40, 57]. „Питання про українську мову не раз зачіпали в третій і четвертій Думі представники тодішніх лівих партій при обговоренні державного кошторису”, – зазначає С.Сірополко [216, 432].

Під тиском активізації політичного життя в Російській імперії уряд був змушений розглянути питання визнання української мови як окремої. Члени Кабінету Міністрів погодилися, що існуючі обмеження стоять на перешкоді підвищенню рівня грамотності селян малоросійських губерній. Однак, до негайного скасування обмежень справа не дійшла. Міністри вирішили надіслати офіційні запити в Російську Імператорську Академію наук, Київський та Харківський університети, Київському, Подільському та Волинському генерал-губернатору. Результати були позитивні.

У зв'язку з цим в Академії наук було створено спеціальну комісію, до якої входили такі прогресивні російські учені, як Ф.Корш (голова), С.Ольденбург, П.Фортунатов, О.Шахматов. Ними була підготовлена доповідь, у якій підкреслювалося право українського народу на спілкування та друкування своєю рідною мовою. Доповідь комісії разом зі статтями відомих українських діячів С.Русової, О.Лотоцького, В.Науменка, П.Стебницького та інших була надрукована окремою брошурою в Санкт-Петербурзі (1905, 1910) та Києві (1914). Члени комісії обґрунтували необхідність введення української мови в народну школу, а української книжки – у читальні та бібліотеки. Таку резолюцію було надіслано у відповідь на запит Кабінету Міністрів. Незважаючи на всі висловлені аргументи, члени уряду визнали неможливим і несвоєчасним скасування заборони українського друкованого слова [56, 18].

Роком першої російської революції О.Сухомлинська визначає початок нового періоду у розвитку української педагогічної думки, „...періоду становлення національної системи освіти і виховання...” [222, 36]. Хронологічні рамки цього періоду науковець визначає 1905–1920 рр. Упродовж означеного періоду, особливо після 1917 р., шкільна політика зазнавала певних змін за влади різних урядів (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія), але спільними були ідеї українізації, світськості, доступності, безкоштовності освіти та вільного розвитку дитини. У спектрі діяльності українських педагогів початку ХХ ст. О.Сухомлинська називає роботу з науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу в школі, впровадження у педагогічний процес українознавчих

дисциплін та підкреслює базове значення національної парадигми для нової національної школи [222, 36].

Події першої російської революції 1905–1907 рр. сприяли відродженню національно-просвітницького руху в Україні. Маніфестом від 17 жовтня 1905 р. проголошувалася свобода слова, друку, зібрань, недоторканість особи. Через тиждень були опубліковані нові правила про пресу, в яких не було обмежень українських видань. Українці враз скористалися отриманими правами. Вони отримали можливість висловлювати свої національні потреби, серед яких особливо виділялися такі, як боротьба проти соціального і національного гніту та тотальної русифікації; змагання за децентралізацію, самовизначення націй і народностей, федеративний устрій Російської держави; змагання за вільний розвиток національної мови, освіти та культури. Значним поступом було впровадження викладання рідною мовою в народній школі, а також українознавчих дисциплін у середню та вищу школи [31, 74–75].

Питання рідної мови та національної школи були актуальними і для всеросійських з'їздів. „Взагалі ні один з'їзд в освітніх справах, що відбувався в Росії від початку ХХ ст. до 1917 р., – пише С.Сірополко, – не пройшов без того, щоб у тій чи іншій мірі не зачепив питання про право навчати дітей у школі рідною мовою” [216, 433]. Так майже одногосно (один „проти” – І.С.) була затверджена резолюція Загальноземського з'їзду у справах народної освіти (Москва, 1911 р.) про „...заведення рідної мови в школах з чужорідним населенням” [216, 433].

І Всеросійський з'їзд у справі родинного виховання (Петербург, 20.12.1912 – 6.01.1913) ухвалив резолюцію про навчання в початкових школах і дитячих садках рідною мовою, а російська мова вводилася як навчальний предмет.

Найчисельнішим з усіх освітянських з'їздів (понад 7000 учасників), що відбулися в Росії, був І Всеросійський з'їзд у справі народної освіти (Петербург, 23.12.1913 – 3.01.1914), на якому було вироблено радикальну програму реформування школи й освіти на засадах демократизму. Центральне місце у

роботі комісії у справах освіти в місцевостях з чужорідним населенням зайняли доповіді про українську школу: „В школі на Україні” О.Чалого, „Завдання народної школи” І.Сокола, „Про українську школу” С.Русової, „Народна школа та оточення” С.Черкасенка, „Народна школа та рідна мова на Україні” В.Прокоповича та ін.

Резолюцією з’їзду передбачалося запровадження загального, обов’язкового навчання; скасування обмежень прав будь-якої національності, заведення навчання рідною мовою та вільне користування нею; введення з третього року навчання російської мови як обов’язкового предмету; підтримка приватної ініціативи у відкритті шкіл з рідною мовою навчання; спеціальна підготовка педагогічних працівників для народних шкіл. З’їзд у справі опікування над дітьми втікачів і виселенців (Москва, 7.01.1915 р.) також ухвалив, що наука для дітей втікачів і виселенців української національності має проходити рідною мовою [216, 434–435].

У роки першої світової війни освіта України опинилась у складному становищі: перестали працювати школи, їхні приміщення використовувалися для влаштування казарм і шпиталів, а вчителів мобілізували в армію. До того ж українська школа і українські вчителі зазнавали переслідувань і цькувань. Наслідками тривалої і загалом безперспективної війни було виснаження людських та економічних ресурсів держави, що призвело до загострення загальної кризи. На тлі майже повної розрухи самодержавство ще більше дискредитувало себе в очах громадськості, імперія рухалася до краху.

Лютнева революція 1917 р. ліквідувала самодержавство як основний фактор національного гноблення і тим самим створила сприятливі умови для нового етапу національного відродження, який обмежується рамками 1917–1920 рр. У цей період національно-просвітницький рух і його важливий напрям – змагання за рідну школу – відбувався в дуже складних суспільно-політичних і соціально-культурних умовах. Протягом вказаного періоду Україна перенесла кілька змін влади, згідно яких С.Сірополко виділив чотири періоди:

- I період (8.03.1917 – 10.06.1917) – влада Тимчасового російського уряду, до видання I універсалу Центральної ради, утворення Генерального секретаріату, у тому числі й Секретаріату освіти;

- II період (10.06.1917 – 30.04.1918) – усунення Української Центральної Ради та утворення Гетьманату;
- III період (30.04.1918 – 15.12.1918) – влада гетьмана Павла Скоропадського;
- IV період (лютий 1918 – грудень 1919) – час влади Директорії та відновлення Української Народної Республіки, на зміну якій приходять більшовики [216, 467-468].

У галузі освіти Центральна Рада бере курс на відродження національної школи. Так, було створено громадське Товариство шкільної освіти, членами якого були представники кращих українських педагогічних сил. Мета діяльності товариства полягала у вирішенні справ народної освіти. Головою товариства було обрано І.Стешенка – професора середніх і вищих шкіл, а заступником – П.Холодного – українського маляра і педагога.

З ініціативи діячів товариства 5-6 квітня 1917 р. відбувся I Всеукраїнський з'їзд, учасниками якого були близько 500 українських учителів середніх міських і народних шкіл. На з'їзді вільно велася дискусія про питання національної школи, було прийнято ряд постанов щодо українізації школи, а саме: домагатися однотипності та наступності початкової школи; підручників для народної школи; обов'язкове введення українознавчих дисциплін; заснування українського педагогічного журналу.

10-12 серпня 1917 р. відбувся II Всеукраїнський учительський з'їзд за участю понад 700 учасників. За постановами з'їзду вітчизняне шкільництво проголошувалося на засадах загального, безплатного, обов'язкового, світського початкового навчання; зазначався розподіл шкіл між національностями, надавалося право на відкриття приватних шкіл тощо. Українська національна школа уявлялась як єдина, загальнодоступна, з семирічним терміном навчання [56, 79].

Проведення освітньої політики підпорядковувалося Генеральній Раді Освіти, що мала об'єднувати національні Ради освіти на місцях. У компетенцію зазначеного органу входили практично усі культурно-просвітні питання. Передбачалася децентралізація та демократизація освітньої справи [56, 82].

За часів Центральної Ради особливо розширився позашкільний просвітницький рух. Головним осередком освіти дорослих стали товариства Просвіти. Дослідниця Л.Березівська відзначає таку особливість вказаного періоду, коли „...проблеми освіти дорослих уже розв’язувались не лише „знизу”, тобто громадськими організаціями, а й „зверху” – урядом (Центральною Радою)” [1, 152]. В умовах інтенсивного зростання кількості Просвіт та їхньої активної діяльності, Генеральний Секретаріат організував 20 вересня 1917 р. у Києві з’їзд представників цього товариства. На з’їзді була прийнята широка програма позашкільної освіти [31, 228].

Варто відзначити, що до кінця 1917 р. Українська Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат виконали чималу роботу на терені українського соціально-політичного життя; зокрема, проголошені ідеї автономії Української держави та відродження національної культури відіграли значну роль у консолідації українського суспільства, поглиблення його національної самосвідомості.

Після підписання у березні 1918 р. між Німеччиною та РРФСР Брестського миру в Україні влада передається новому уряду, який очолював гетьман П.Скоропадський. Таким чином, розпочалася доба, яка в історії України отримала назву „гетьманщини” або Гетьманату [56, 82]. Цей період тривав 7,5 місяців. Протягом цього часу відбувалася боротьба уряду на різних фронтах. Н.Полонська-Василенко так конкретизує ці події: „...зовнішня з більшовиками, а головне – з українською опозицією” [209, 515].

Сильну протидію щодо обраного курсу постійно відчувало Міністерство народної освіти, яке на той час очолювали відомі освітянські і громадські діячі М.Василенко, П.Стебницький, В.Науменко. Зважаючи на помилки своїх попередників, члени гетьманського уряду відмовлялися від поверхових поглядів більшості представників Центральної Ради про можливість швидкої та суцільної українізації системи освіти. Вони усвідомлювали необхідність диференційованого підходу до стану справ у початковій, середній та вищій школах, відмінність роботи в україномовному селі та здебільшого російськомовному місті [236, 67–68].

Початкові школи загалом легко переходили на українську мову навчання, якщо були забезпечені відповідним чином підготовленими учителями. У цьому випадку Міністерство освіти займалося розв'язанням питання організації вивчення української мови в учительських семінаріях. По-іншому складалася ситуація в середніх міських школах-гімназіях. „Не можна забувати, – зазначає Н.Полонська-Василенко, – що міська людність у значній мірі складалася з росіян, інших національних меншин та зрусифікованих українців” [209, 500]. Тому і педагоги, і батьківські комітети здебільшого вороже ставилися до українізації освіти.

У таких умовах Міністерство освіти вважало за краще не українізувати наявні російськомовні гімназії, а засновувати нові україномовні, аби уникнути можливих конфліктів. Ця політика дала позитивні результати: лише протягом літа 1918 р. було відкрито 54 україномовних гімназій, яких на кінець гетьманської доби в Україні нараховувалося близько 150; у російськомовних гімназіях було запроваджено вивчення української мови та українознавчих дисциплін (історія й географія України, історія української літератури) як обов'язкових предметів (для порівняння: за часів Центральної Ради у Києві було лише три україномовні гімназії, які в 1918 р. перейшли на державний кошт) [236, 68].

У цьому ж руслі проводилася політика й стосовно вищої школи. До 1917 р. на території Української держави існувало три російськомовних університети – Київський, Харківський та Новоросійський. За час гетьманської влади до них додалися ще два українських: 6 жовтня 1918 р. у Києві урочисто відкрився перший Державний Український університет, а другий – 22 жовтня цього ж року у Кам'янець-Подільському. У Полтаві товариство Просвіта та місцеве земство заснували історико-філологічний факультет як основу майбутнього вищого навчального закладу [236, 68].

Вказана освітня політика передбачала розгортання загальнонаціональної видавничої програми, в рамках якої гетьманський уряд виділив значну суму на видання підручників. Більшу частину зазначених коштів було використано на забезпечення навчальною літературою початкової школи, яка отримала кілька

мільйонів примірників українських підручників. З цього приводу Н.Полонська-Василенко зазначає, що українська видавнича справа досягла „виключного розмаху” [209, 516].

Паралельно проводилася широка робота по заснуванню мережі загальнокультурних закладів та установ. Як результат, почали роботу Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська національна бібліотека, Український театр драми та опери, Українська державна капела, Державний симфонічний оркестр та ін.

„Так, за якихось кілька місяців Гетьманщина мала на своєму рахунку такі здобутки в царині культури, про які мріяло багато поколінь інтелігенції”, – підсумовує результати заходів гетьманського уряду в галузі освіти і культури О.Субтельний [219, 312]. Найвагомим досягненням у науковому значенні стало заснування 14 листопада 1918 р. Української Академії наук у Києві [236, 68].

Проте, колишні діячі Центральної Ради, які в основному мали соціалістичні переконання, не знайшовши спільної мови з гетьманом, об’єднались у колегіальний орган Директорію і організували проти П.Скоропадського повстання. У грудні 1918 р. П.Скоропадський зрікся влади і виїхав за кордон. Було поновлено УНР на чолі з Директорією [56, 84]. В освітній справі політика Директорії характеризується рішучим проведенням національного курсу. У Міністерстві освіти йшла робота над проектом програми єдиної школи, розпочата ще за часів Центральної Ради. Міністерська комісія під головуванням П.Холодного завершила розробку цього документа. Згідно зазначеного проекту, школа поділялася на цикли – основну школу та колегію. У свою чергу, основна школа складалася з двох ступенів – молодшої основної та старшої. Термін навчання в основній школі планувався 8-річний: по 4 роки на кожному із ступенів. Колегія з терміном навчання 4 роки відігравала роль старших класів. Таким чином, основна школа та колегія утворювали так звану єдину школу, яка була загальноосвітньою і обов’язковою для всіх дітей [56, 84].

Важливою подією для національного відродження українського народу стало утвердження в січні 1919 р. закону про державну українську мову в Українській Народній Республіці та про обов’язкове впровадження української



мови в діловодстві Української Академії Наук. У цьому ж місяці міністром освіти І.Огієнком було затверджено найголовніші правила українського правопису, над виробленням яких працювала спеціальна комісія. Разом з головою комісії І.Огієнком її членами були А.Бакалінський, В.Ганцов, М.Грунський, В.Дога, В.Дурдуківський, О.Курило, М.Левицький, А.Лобода, Є.Марковський, В.Науменко, А.Ніковський та інші відомі українські учені і педагоги [31, 230].

26 січня 1919 р. Директорія затвердила закон про збільшення допомоги на утримання учителів початкових класів. Міністерство освіти проводило роботу з розв'язання проблеми підготовки учительських кадрів. Так було ухвалено організацію учительського інституту, а також законопроект про організацію двосеместрових педагогічних курсів. Турбуючись про розвиток українського мистецтва, 25 січня 1919 р. Директорією був виданий закон „...про утворення Української республіканської капели, що мала метою своїм співом ширити відомості за кордоном про самостійну УНР”, – пише С.Сірополко [216, 484–485].

Зазначимо, що усі культурні та освітянські події відбувалися за безперервних військових дій, які точилися у ході першої світової та громадянських воєн. У 1920 р. війська УНР потерпіли поразку, яка ознаменувала й крах визвольних змагань українського народу в 1917-1920 рр. Ці роки були надзвичайно складними для України, але відіграли велику роль у національно-просвітницькому русі українського народу. У цей історичний час національна свідомість поширилася на всі верстви українського суспільства. Українська культура та освіта глибоко укорінилися в народі і, незважаючи на початок повторної русифікації українців, залишалися сподівання на перспективу розвитку української нації в майбутньому.

## **1.2. Формування світоглядних переконань і життєвих цінностей Володимира Науменка**

Особистість сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття й діяльності через світогляд – форму суспільної самосвідомості

людини. Саме через світогляд окрема особистість визначає й сприймає своє місце і призначення у світі; у ньому акумулюється система переконань, принципів та ідеалів. Формування світоглядних переконань відбувається на основі практичного освоєння духовної культури суспільства (науки, літератури, мистецтва), пануючих у суспільстві політичних, моральних, естетичних, правових, релігійних та філософських поглядів. Світогляд формується і внаслідок розвитку духовних почуттів – громадянських, моральних, естетичних... На основі світогляду формуються особистісні ідеали та життєві цінності, які характеризуються як стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості відповідно до певного аспекту соціальних цінностей [17, 357].

Цілісне розкриття постаті В.Науменка як педагога-просвітителя потребує вивчення передумов та основних чинників формування світоглядних переконань і життєвих цінностей діяча. Важливим напрямом такого пошуку постає вивчення впливу родинного виховання Володимира, а також його гімназійного життя під час навчання у Київській 2-ій гімназії та студентського оточення під час навчання в Київському університеті Св. Володимира.

У сучасних публікаціях дата народження В.Науменка подається двояко. Так, днем його народження М.Палієнко [197], Ю.Джеджула [21] та Є.Панкова [21] називають 7 липня 1852 р. Зазначимо, що у більш пізній публікації Є.Панкова подає іншу дату – 19 липня 1852 р. [198]. Такої ж інформації дотримується й І.Усенко [230].

Серед архівних документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві зберігається „Особова справа попечителя Київського учбового округу Володимира Павловича Науменка”, де записано: „Статський радник Володимир Павлович Науменко, попечитель Київського учбового округу народився 7 липня 1852 р., православного віросповідання” [341, 2]. Отже, саме цю дату будемо вважати днем народження В.Науменка. Ця подія сталася у Новгород-Сіверську в родині учителя Павла Осиповича Науменка. Науменки походили з давнього козацького роду, що за часів гетьманщини осів на Лубенщині. Дід Володимира, Осип Науменко, служив секретарем Лубенського повітового суду.

Сам В.Науменко так писав про свого пращура: „Дід мій, якого я ніколи не бачив, як казали, був дуже здібною людиною і тонким політиком” [294, 1]. Ці риси передались і онукові, який у майбутньому завдяки передбачливості, тактовності та витримці активно і плідно працював у досить великому спектрі діяльності.

Осип Науменко був людиною далекоглядною і мудрою, своїх дітей (а їх було троє – два сини і донька) у майбутньому він бачив людьми освіченими. Досягти цієї мети було зовсім нелегко, адже на початку ХІХ ст. у вищих навчальних закладах навчатися вдавалося зовсім небагатьом: у більшості випадків вступити до університету могли лише люди з добрим матеріальним статком. Тому „...треба дивуватись, – писав В.Науменко, – як вдалося діду моєму двох синів провести через Харківський університет, а дочку – через Полтавський інститут” [294, 1].

По закінченню Лубенського училища батько Володимира Павло Осипович Науменко вступив до Харківського університету. Цей вищий навчальний заклад, який було засновано у 1805 р., став одним з перших осередків інтелігенції, що народжувалася в країні. Саме тут, у стінах Харківського університету, стали виникати студентські групи, в які об’єднувалася національно свідома молодь. Членом такого осередку був і Павло Науменко.

По закінченню Харківського університету Павло Осипович Науменко розпочав свою педагогічну діяльність. Він викладав у навчальних закладах Новгород-Сіверська та Білої Церкви впродовж 30 років. Деякий час Павло Осипович очолював Новгород-Сіверську гімназію. З цього приводу В.Науменко писав про батька: „Людиною він був у вищій мірі гуманною, не лише у своїй сім’ї, але навіть і в гімназійній обстановці; по крайній мірі усі колишні учні його... завжди любовно згадували про нього, підкреслювали його відмінну доброту” [294, 2]. Мати В.Науменка походила з родини Неверовських. Вона часто хворіла, рано померла. Володимир залишився без материнської підтримки у віці 12 років [230, 79].

Родина Науменків посідала у Новгород-Сіверському, а пізніше у Білій Церкві „...значне на той час суспільне положення, так як посада директора гімназії повітового міста була першорозрядною”, – відзначає В.Науменко. Але не лише це

впливало на ставлення людей до родини Науменків. „Скромність і м'якість, що складала найвизначніші риси в характері батька, а також і матері були причиною того, що з усією інтелігенцією підтримувалися знайомства” [294, 4].

Поряд із спілкуванням з людьми освіченими В.Науменко відзначає і прихильне ставлення членів своєї родини до усіх верств населення. У побуті Науменки віддавали перевагу простому устрою життя. Як згадував пізніше Володимир Павлович, „...розкоші ніякої і в помині не було. Стеаринову свічку ми бачили лише у гостьовій кімнаті, а у домі всюди горіли сальні свічки...”. Діти Павла Науменка носили одяг, який їм шила мати, та й той не завжди з нової тканини. Пізніше, у зрілому віці, просвітитель згадував з вдячністю своїх батьків „...за ту простоту, до якої вони мене (В.Науменка – І.С.) привчали” [294, 5].

Говорячи про виховання у родині Науменків, варто торкнутися питання релігії й віросповідання. Релігійність батьків В.Науменко вважав однією з характерних рис родини, яка, звісно, відображалась і на вихованні нащадків. Залучення дітей до релігії відбувалося природнім шляхом, без будь-якої штучності та силувань, „...так як батько, як істинно релігійна людина, добре розумів, що у тонкому питанні релігії не можна грубо і нахабно лізти у чужу душу, оскільки насильницьким насадженням досягається саме зворотній результат”, – пояснював Володимир Павлович [294, 7]. Упродовж життя В.Науменко теж відзначався релігійністю, яка мала вияв у його моральних чеснотах, як-то милосердя, терпимість, доброта, чуйність, уміння розуміти і співпереживати, діяти на благо інших.

Родинним вихованням, у значній мірі, визначалась і національна спрямованість педагогічно-просвітницької діяльності В.Науменка. Це було покликом крові, адже, за словами просвітителя, „...рід мій і з боку батька, і з боку матері український” [294, 7]. Пристрасність до українського слова яскраво виявлялась, особливо у батька, який, „...будучи у веселому настрої, любив наводити українські вислови, приказки, жарти” [294, 7]. Саме Павло Осипович Науменко заклав в душі свого сина Володимира любов і шану до українського начала. „Мушу сказати, – згадував у зрілих роках Володимир Павлович, – що

першими моїми власними відчуттями в собі української стихії я зобов'язаний батькові: і досі держаться в моїй голові прислів'я, анекдоти, окремі вирази, якими він посипав свою розмову; а першими вратами моєї української науки були ті метелики, які я брав малою дитиною для читання з шафи з батьківськими книжками” [187, 45].

На початку 60-х років XIX ст. родина Павла Осиповича Науменка переїжджає до Києва на постійне проживання. У жовтні 1861 р. Володимир був зарахований до першого класу Київської 2-ої гімназії, де він навчався до 1868 р. Гімназійна освіта значною мірою вплинула на професійну орієнтацію В.Науменка. Адже загалом російська класична гімназія за змістом освіти була суто гуманітарною. Потужна лінгвістична підготовка, поглиблене вивчення літератури та історії – цей комплекс наук, за М.Богуславським, носив не лише гуманітарний, але й, перш за все, гуманістичний характер, оскільки гімназію закінчували широко освічені люди, які володіли іноземними мовами, були знайомі зі світовою класичною культурою [26, 69].

Система освіти у Київській 2-ій гімназії, внутрішній уклад цього навчального закладу, а значить і вплив на формування гімназистів як особистостей, визначалися державною політикою у галузі освіти, яку запроваджували попечителі учбового округу. За час гімназійного навчання Володимира Науменка в Київському учбовому окрузі змінилося чотири попечителі: з 13 березня 1861 р. до 17 квітня 1862 р. – обов'язки попечителя виконував барон О.Ніколаї, з 17 квітня 1862 р. по 27 липня 1864 р. – С.Вітте; з 27 липня 1864 р. по 15 травня 1867 р. – князь О.Ширинський-Шихматов, з лютого 1868 р. – І.Антонович [226, 197].

Барон О.Ніколаї продовжив той шлях, який проклав його попередник М.Пирогов. Володимир Науменку пощастило стати учнем гімназії, якої вже торкнулися зміни, запроваджені педагогом-гуманістом. Реформаторська діяльність М.Пирогова призвела до значного прогресивного розвитку навчально-виховного процесу Київської 2-ої гімназії як у навчальному, так і у виховному значенні. Насамперед, це стосувалося педагогічного персоналу, тих учителів, які

витримали конкурсний відбір М.Пирогова. „З тих, що конкурували, Пирогов завжди віддавав перевагу найгіднішим, і лише кращим надавалася вчительська посада в гімназії”, – писав Н.Тумасов у одній із серії статей про історію Київської 2-ої гімназії [228, 191]. Володимир Павлович свого часу був учнем Н.Тумасова – „людини з потягом до наукової роботи”, коли останній займав посаду молодшого учителя географії Київської 2-ої гімназії, а пізніше – і колегою [225, 36]. Серед яскравих особистостей і вмілих педагогів, у яких навчався гімназист Володимир Науменко, вирізнявся учитель грецької мови О.Юркевич, про якого В.Науменко згадував спочатку як про свого учителя, „...а потім найближчого друга і товариша” [180, 44]. Великий вплив на гімназиста мав і учитель історії Київської 2-ої гімназії І.Самчевський, який стажувався деякий час у Німеччині, був людиною допитливою, всебічно розвиненою. Спілкування з цими учителями в процесі навчання та в позаурочний час сприяли розширенню кругозору Володимира, закріплювали інтерес гімназиста до історії, рідної та іноземних мов.

Великого значення в гімназії надавалося літературному вихованню учнів. Запроваджені М.Пироговим літературні бесіди доповнювалися читанням на уроках словесності кращих літературних творів з коментарями вчителів та диспутом між однокласниками. Усе це сприяло розумовому та літературному розвитку учнів [227, 408].

Започаткований М.Пироговим напрямок розвитку гімназійної освіти підтримувався його наступниками. Така стабільність у діяльності гімназії була запорукою позитивних результатів виховання гімназистів. У звіті про ревізії навчальних закладів Київського учбового округу в 1862 р. попечитель писав, що Київська 2-а гімназія „...перебуває у досить задовільному стані щодо навчання і користується повною довірою суспільства стосовно моралі...” [12, 27].

Варто вказати на наявність опосередкованого правового виховання гімназистів. М.Богуславський підкреслює значення ретельної регламентації організації усіх сторін внутрішнього життя дореволюційної гімназії, що створювало своєрідний правовий простір гімназійного укладу. Кожний знав свої права і обов'язки, порядок і правила вступу, навчання, складання іспитів. У

випадку порушення такого порядку гімназист міг апелювати до різних посадових осіб і на законних підставах домагатися дотримання своїх прав [26, 41].

Серед основних положень, які визначали спосіб життя гімназистів, особливого значення набували підтримка і розвиток здоров'я учня як необхідної умови для успішного навчання, а також постійний нагляд і турбота про учня у стінах навчального закладу та поза ним [26, 50–51].

У гімназії Володимир Науменко зарекомендував себе одним з найкращих учнів. У колі його інтересів переважали предмети літератури, мови, історії, музики. По закінченню гімназії Володимир Науменко отримав потужну філологічну та історичну освіту, що і зумовило його яскраво виражену гуманітарну спрямованість.

У 1868 р., коли Володимирі щойно виповнилося 16 років, він вступив вільним слухачем до Університету Св. Володимира. Через рік його було зараховано до складу студентів слов'яно-російського відділення історико-філологічного факультету.

Київський університет виконував роль культурно-просвітницького та інтелектуального центру. У стінах університету працювали відомі у своїй галузі фахівці: викладачами історії філософії і педагогіки були С.Гогоцький і А.Козлов; грецьку мову викладали Ф.Міщенко і В.Аландський, латинську – І.Цветаєв; О.Котляревський викладав слов'янську філологію, а І.Хрущов та І.Жданов – історію російської мови та словесності; викладачем всесвітньої літератури був М.Дашкевич, всесвітньої історії – М.Драгоманов, Ф.Фортинський та І.Луцицький, російської історії – В.Антонович та І.Конников, церковної історії – Ф.Терповський, теорії та історії мистецтв – П.Павлов [197, 4].

Значний вплив на формування особистості В.Науменка мали лекції та виступи викладачів – яскравих представників української прогресивної інтелігенції, прихильників та проводирів українського національно-просвітницького руху, зокрема, членів Київської громади: В.Антоновича, М.Драгоманова, І.Луцицького, Ф.Міщенка. „Межи професорами історико-філологічного факультету ... користувалися великою популярністю і пошаною серед студентства В.Антонович і М.Драгоманов, – писав М.Білінський – студенти

поважали їх як людей, що всі свої сили присвятили науковій діяльності, і що в них разом з цим була велика прихильність до розвитку громадянства, до посування національної культури” [214, 403].

Особливе враження на студента Володимира Науменка справила перша університетська лекція, яку прочитав М. Драгоманов. Саме тоді В. Науменко зробив висновок, що для слухання серйозних лекцій потрібні навички, а результативне навчання потребує крім відвідування лекцій ще й самостійної роботи. Майбутній учений усвідомив необхідність критичної, вільної думки для справжньої науки.

Великий вплив на студентську молодь мали особисті переконання М. Драгоманова. Серед суспільних проблем, які цікавили викладача, окреме місце займало розв’язання федеративно-демократичного питання у всій Східній Європі, важливу роль у цій справі діяч відводив українцям, зокрема – киянам. Ця ідея М. Драгоманова вимагала політичної освіти, широкої обізнаності із західноєвропейською наукою, а також з історією та становищем своєї батьківщини. Однак, викладач не був прихильником „студентського політиканства”, він боровся за студентську самоосвіту, за створення студентських гуртків, метою діяльності яких було б вивчення своєї батьківщини [33, 162–163].

Упродовж навчання Володимир Науменко бере активну участь у студентських диспутах, проголошуючи на них яскраві промови, заглиблюється у вивчення літератури, історії, фольклору. Інтерес до історії та етнографії України був одним з визначальних чинників формування національного світогляду В. Науменка та інших студентів університету періоду кінця XIX ст. У цей час відбувається усвідомлення українською інтелігенцією не тільки своєї етнічної, але й національної відмінності від інших націй. Дослідник Г. Касьянов підкреслює важливість доповнення емоційної мотивації (почуття, настрої) раціонально-інтелектуальними міркуваннями: „Емотивна сторона національної свідомості інтелігенції (любов до мови, національної культури, гордість за славне минуле) доповнювалася прагненням обґрунтувати її глибокими і змістовними знаннями про історію та культуру свого народу, тобто раціональними мотивами” [40, 25].



Курс історії Давньої та Литовської Русі в Київському університеті Св. Володимира, починаючи з 1870 р., читав яскравий представник української прогресивної інтелігенції періоду українського відродження В.Антонович [214, 398–399; 229, 23–24]. Студенти з великою цікавістю поставилися до призначення нового лектора, адже В.Антонович уже тоді був відомим і як учений, і як громадський діяч. Значною мірою той інтерес був викликаний знайомством з працею В.Антоновича „Моя исповедь” з яскраво вираженими ідеалами демократизму та прихильності до українського народу, що і було власне політичним кредо діяча [214, 399]. Уже на першій університетській лекції В.Антонович обґрунтував і своє викладацьке кредо, згідно якого обов’язковими він вважав енергійну працю, добросовісне ставлення до науки, об’єктивний підхід до предмета своїх знань – історії рідного народу [229, 117]. Не обмежуючись читанням лекцій, В.Антонович постійно намагався розвивати у своїх слухачів інтерес до самостійної науково-пошукової діяльності. Багато з тих студентів, які були першими слухачами В.Антоновича, заявили про себе як про серйозних дослідників. Серед найбільш відомих з них В.Щербина назвав і В.Науменка [214, 399].

Перші спроби самостійних наукових досліджень, зокрема, в галузі етнографії, Володимир робить під впливом колишнього ректора Київського університету Михайла Олександровича Максимовича. Володимира Науменка, як одного з кращих студентів, було рекомендовано стати репетитором сина Михайла Олександровича – Олексія. Він старанно виконував свої обов’язки. Характер, зміст і результати такого наставництва виразно проявились у листуванні з М.Максимовичем: „З Альошею я продовжую займатись і дуже задоволений заняттями, так як я бачу бажання займатись у ньому самому. За ці три тижні в оцінках по журналу не було ні одного поганого балу” [281, 1].

Таке спілкування мало велике значення для молодого студента. Адже ім’я М.Максимовича було легендою серед студентської молоді. Це був справжній учений-енциклопедист широкого діапазону – історик, літературознавець, фольклорист. Його збірки українських пісень мали велике значення в розвитку і становленні не одного покоління українських діячів. Під впливом збірок

М.Максимовича формувався національний світогляд П.Куліша, М.Костомарова [16, 210]. Творча спадщина ученого-етнографа відіграла визначаючу роль і у формуванні наукових інтересів В.Науменка. Свої літні канікули він використовував для збирання етнографічних матеріалів, які пізніше використав для складання українського словника.

У своїх наукових пошуках Володимир Науменко звертався до М.Максимовича за порадами, високо цінуючи його авторитет і досвід. У листі від 4 листопада 1872 р. студент В.Науменко так писав до М.Максимовича: „Я розраховував користуватися Вашим керівництвом при написанні дисертації... Будьте такі добрі, напишіть мені усі джерела, якими я міг би скористатися для написання твору про Київське міщанство...” [282, 1]. Відомий учений виконав прохання студента, і вже в наступному листі від 1 грудня 1872 р. В.Науменко звертається до М.Максимовича з наступними словами: „Я дістав вже усі книги, вказані вами і тепер почну працювати разом для двох цілей: буду готуватися до екзамену і разом постараюсь написати дисертацію” [280, 1].

Київське студентство кінця XIX ст. відзначалося високою громадською активністю, яка проявлялась у діяльності просвітницьких організацій, зокрема, у діяльності Київської громади. Колективний світогляд громадівців визначав і процес формування світоглядних переконань своїх членів, їхній розвиток, зміни. У 60-х роках XIX ст. під впливом ідей кирило-мефодіївців громадівці переймалися ідеями свободи, народництва, просвітництва.

Однак, у процесі роботи, під впливом світової гуманістичної думки, громадівці виробляли власний погляд і власну позицію у справі пробудження народу. Ознайомлення з поглядами німецької класичної філософії, англійськими і французькими утопічними соціалістичними доктринами призводило до наявності поряд з ідеями лібералізму і демократизму ще й радикалізму, що спричинило „...перехід частини української молоді від вітчизняного народолюбства до російського соціал-революційного народництва” [206, 37]. Таким чином, починаючи з 70-х років XIX ст. громадівська молодь не вдовольнялася

помірковано-культурницькою роботою, вона ставала більш схильною до політичної [206, 46].

На суттєвій відмінності Громади 70-х рр. від Громади 60-х рр. XIX ст. наголошує Н.Побірченко. Ця різниця виявилася не лише у кількісному складі (Громада 70-х була менш чисельною, однак активнішою і діяльнішою – І.С.), але й у структурі та якісному складі організації. Якщо до Громади 60-х рр., яка мала характер студентського об'єднання, міг входити кожний, хто визнавав українські звичаї, обряди, мову, літературу, то Громада 70-х рр. була організацією таємною. У цей час громадівці дотримувалися суворої конспірації та ретельно відбирали своїх членів [206, 82]. Володимир Науменко ввійшов до складу Київської громади за рекомендацією відомого громадівця О.Русова.

Дружба з О.Русовим, який також свого часу навчався в Київській 2-ій гімназії, мала значний вплив на формування особистості В.Науменка. Про спілкування з О.Русовим у дні своєї юності В.Науменко пізніше згадував: „У 1871-1872 роках наші розмови все частіше і частіше зводилися до тем українських. Пригадую день 30 травня 1872 року... Русов запропонував провести вечір з Костомаровим. До цих пір жваво переживаю ту радість, яку викликала у мене ця пропозиція: мені, що тоді ще тільки стихійно..., так би мовити, належав до української національної ідеї і читав Костомарова з коментарями старого М.Максимовича, з яким я в Києві прожив усю зиму в одному домі і для якого читав вечорами..., мені здавалось чимось надзвичайним побачити цю знаменитість, та ще в інтимному колі” [243, 4].

Ідеологічну основу діяльності Київської громади визначали і особливості українського визвольного руху 70-80-х рр. XIX ст., який у цей час відбувався за двома течіями: революційно-соціалістичною та земсько-ліберальною. В.Науменко, як і основна маса громадівців, дотримувався земсько-ліберального напрямку, адже це була можливість здійснювати просвітницьку діяльність на легальному ґрунті [206, 44].

Зміни у світогляді громадівців початку 70-х років XIX ст. були особливо відчутні. Якщо громадівці 60-х відзначалися аполітичністю, то на початку 70-х

„...ми не можемо, – зауважує Н.Побірченко, – говорити про повну їх аполітичність...” [206, 43]. Зі зміною світогляду в Київській громаді розмежувалися „ліве” і „праве” крило, радикали і ліберали. Володимир Науменко належав до лібералів, оскільки був прихильником культурно-просвітницької діяльності, його світогляд залишався аполітичним. Володимир Павлович разом з іншими представниками правого крила не заперечували ідей соціалізму, однак ставилися до них як до далекої перспективи. Шлях до цього ідеалу праві вбачали у мирних реформах [206, 44–45].

У цей час у середовищі радикально-налаштованих громадівців на чолі з М.Драгомановим почав поширюватися рух прихильників революційної пропаганди. Представники правого крила, а серед них і В.Науменко, виступали проти таких намірів радикалів. Ліберали були переконані, „...що тільки діяльна праця в галузі просвіти народу принесе користь Україні” [206, 45]. З цією метою потрібно було підкріплювати пропаганду реальною просвітою народу, піднімати його загальну культуру, а це, у свою чергу, вимагало ретельної праці з дослідження розвитку науки, освіти, мови, культури народу [206, 45].

Активність Володимира Науменка у навчанні, самостійність наукових досліджень, спілкування з М.Максимовичем, лекції та виступи В.Антоновича і М.Драгоманова, творчість М.Костомарова, активна участь у просвітницькій діяльності Громади сприяли тому, що з університету В.Науменко вийшов уже з цілком визначеними схильностями, серед яких М.Василенко виділив любов до українського народу, його історії та культури [11, 85]. Ці національні риси поєднувалися із загальнолюдськими: високою моральністю, гуманністю, відповідальністю за вчинки.

Таким чином, органічний зв'язок з українським культурним рухом сприяв вихованню національної свідомості В.Науменка, був одним з чинників формування національно спрямованого світогляду, потреби в захисті українського національного питання.

### **1.3. Гуманістична спрямованість педагогічної діяльності Володимира Науменка**

Гуманізація освіти полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розкритті її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпечені гармонії стосунків людини та навколишнього середовища, суспільства і природи. Основою педагогічного процесу є спілкування учителя і учня. Гуманістична спрямованість учителя, його зосередженість на особистості дитини, культура спілкування, педагогічна етика – це вирішальний чинник формування людини не тільки гуманної, але й розумної, творчої, здатної до ініціативи та самовизначення. Яскраво вираженою гуманістичною спрямованістю характеризувався Володимир Павлович Науменко – один з найвідоміших педагогів Києва кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст.

Свою безпосередньо педагогічну діяльність В.Науменко розпочав у 1873 р., одразу по закінченню університету. Наказом попечителя учбового округу від 31 липня 1873 р. він був призначений учителем підготовчого класу у Київську 2-гу гімназію, де пропрацював рівно 30 років – до 31 липня 1903 р. включно. Упродовж перших років він працював лише у підготовчих класах, а з 1880 р., після складання спеціального іспиту в Університеті Св. Володимира, – повноправним викладачем російської мови і словесності [341, 4]. (Окремі свідчення про діяльність В.Науменка в цій гімназії містяться в матеріалах фондів Державного архіву міста Києва [401–408] – І.С.).

Працюючи у Київській 2-ій гімназії, В.Науменко за сумісництвом викладав у Київській міністерській гімназії (1873-1894 рр.), Колегії Павла Галагана (1880-1882 рр.), Київській Фундуклеївській жіночій гімназії (з 1889 р.), Київському Володимирському кадетському корпусі (з 1893 р.). Паралельно виконував і громадські доручення, як-то секретар педагогічної ради Київської 2-ої гімназії (1873-1889 рр.) З 1874 р. по 1878 р. виконував обов'язки бібліотекаря фундаментальної і учнівської бібліотек Київської 2-ої гімназії, з 1880р.

затверджений класним наставником цього ж навчального закладу [341, 3, 4, 6; 403, 20, 25, 28, 58, 66, 90; 404, 14].

З початку педагогічної діяльності погляди В.Науменка стосовно організації навчально-виховного процесу були цілком сформовані, вони характеризувалися прогресивністю, інноваційністю. Діяльність педагога вирізнялася гуманізмом та демократичністю. В.Науменко був прихильником ідеї надання учителю права працювати за власною програмою, бути самостійним і вільним у творчому процесі виховання і навчання учнів. Педагог намагався сприяти всебічному розвитку особистостей вихованців, розширенню їхнього кругозору, максимальному розвитку здібностей учнів. З цією метою він вводив елементи новаторства під час викладання своїх предметів. Навчання набувало рис інтегративного. Так, на уроках російської словесності В.Науменко доповнював навчальний матеріал відомостями з історії України: до програми 5 класу педагог увів тему „Південно-руські історичні думи та пісні”; учнів 7 класу знайомив з творчістю Ф.Прокоповича, С.Яворського; для восьмикласників на уроках, присвячених творчості М.Гоголя, завдяки майстерному слову педагога оживала доля козацтва й образ Тараса Бульби [202, 110].

Лекції з церковно-слов'янської мови В.Науменко перетворював на цікаві виклади порівняльного мовознавства, в інтерактивному спілкуванні з учнями формував дитячий світогляд, „розкривав широкі обрії” [49, 68.]

Випускниці жіночої міністерської гімназії зберегли про В.Науменка „найсвітліші, найкращі спогади”, відзначали його гуманне ставлення до учнівської молоді, „талановите, блискуче викладання” [368, 1]. Гімназистки підкреслювали його „надзвичайний дар слова”. Для них уроки Володимира Павловича були найулюбленішими. Здатність педагога „ясно, просто і красиво” викладати навчальний матеріал, а також його „незмінна доброта, лагідність і поблажливість”, готовність допомогти „і книгою, і словом” закріпили за ним імідж „друга молоді” [368, 1–2].

Уроки В.Науменка мали велике виховне значення, оскільки при пануванні світлої атмосфери живої думки на заняттях, педагог „з неповторною

майстерністю... перетворював те, що вважалося сухим, нецікавим, у захоплюючу бесіду” [359, 2]. Він умів виховувати в учнів „самодіяльність, увагу і глибокий інтерес до виучуваного предмету” [391, 2]. Під його керівництвом у гімназистів зароджувалися „перші дитячі прагнення до добра і світла знань” [391, 2]. Педагог-філолог В.Науменко „живим путівним словом” міг вивести учнів „з темряви до світла” [372, 1], „збудити думку і самосвідомість молоді” [368, 1].

Таким чином, важливі у навчально-виховній справі мовні здібності педагога (уміння ясно і чітко висловлювати свої думки і почуття за допомогою мови, міміки і пантоміміки) були підкріплені великою мірою академічними (професійність у відповідній галузі науки) та дидактичними (здатність передавати учням навчальний матеріал, роблячи його доступним і зрозумілим, викликати інтерес до предмета, збуджувати в учнів активну самостійну думку) здібностями.

В.Науменко, виховуючи гімназистів, сам був гідним прикладом для наслідування як для учнів, так і для учителів. Колеги Володимира Павловича визначали „шляхетність його душі”, яка проявлялась у ставленні і до педагогічної справи, і до вчителів зокрема. У взаєминах панувала повага до вчителя, коректність, „...повага до прав особистості і нашої гідності”, – як писали в спогадах учителі [367, 3].

В.Науменко особливо цінував право вчителя на свободу думки та власне бачення викладання предмета. За спогадами колег, у системі викладання він ніколи не проявляв тиску, навпаки, його принципом було давати повну свободу прояву індивідуальних якостей викладачів [367, 3].

Володимир Павлович закликав колег до творчості у процесі формування особистості. Саме це був його „...основний погляд і в навчальній і виховній роботі” [367, 2]. Він вважав, що педагогічна творчість не повинна допускати пригнічення учнівської душі; її завданням є збереження дитячої живої допитливості, живого інтересу та ініціативи. Одним із засобів досягнення цієї мети, за переконанням педагога, є гуманне ставлення до вихованця. І в цьому В.Науменко сам був „...прикладом справжнього педагога-гуманіста”. У його ставленні до вихованців „...було стільки поваги до їх особистості і любові до них,

що ця одна обставина захоплювала і батьків, і учнів, змушуючи їх забути інші невдачі...” [там само].

Учні В.Науменка особливо відмічали таку його рису, як вміння зрозуміти учня, порадити і допомогти йому. Доказом перцептивних здібностей педагога (здатність проникати у внутрішній світ вихованця, психологічна спостережливність, пов’язана з тонким розумінням особистості та його тимчасових психічних станів [199, 40]) є спогади його учнів. „Случалось ли кому-нибудь из нас пережить трудную минуту, – писали вони, – он всегда мог в нескольких простых, добрых словах, сказанных Вами, найти утешение, успокоение бури, часто кажущейся, и согревали Ваши слова душу и улегались молодые мечущиеся мысли, и снова можно было жить и работать” [359, 2]. У разі потреби В.Науменко робив певні зауваження, але дуже коректно, і, як згадували учні, його батьківське зауваження „не ломало...молодого деревца, а только направляло его рост, не оскорбляло самолюбия, а только вселяло стремление загладить ошибку” [359, 2]. Він умів зрозуміти і розділити радість своїх вихованців. Педагог володів значними комунікативними здібностями, які характеризуються вмінням спілкуватися з дітьми, умінням знайти правильний підхід до учнів, установити з ними доцільні з педагогічної точки зору взаємини, проявити педагогічний такт [199, 40].

З 1903 р. В.Науменко вийшов у відставку. За свою 30-річну педагогічну службу він отримав від влади звання заслуженого викладача (1898 р.), чин колезького радника (1882 р.), статського радника (1885 р.), ордени Св. Анни 2 і 3 ступенів (1883 р., 1893 р.), Св. Станіслава 2 і 3 ступенів (1888 р.), Св. Володимира 4 ступеня (1898 р.) та срібну медаль у пам’ять царювання імператора Олександра III (1896 р.) [341, 5, 6, 7, 8].

Але педагогічна діяльність В.Науменка на цьому не завершилась. У 1905 р. його було запрошено на посаду директора приватної чоловічої гімназії, яка щойно відкрилася. Засновниками цього приватного навчального закладу були відомі заможні люди Києва, які мали дітей шкільного віку і хотіли дати їм якісну, повноцінну освіту [347, 1]. Вони розуміли, що для здійснення поставленої мети



недостатньо лише відкрити гімназію, необхідно було підібрати відповідні кадри, особливо керівника. Таким було обрано В.Науменка, якого знали в Києві як кращого викладача словесності та видатного педагога. Також вагомими чинниками на користь такого вибору були його висока моральність, великий професійний талант, любов до педагогічної справи. Усе це давало засновникам впевненість у тому, „що їх справа буде у хороших руках” [347, 2].

Під час роботи у цій гімназії, яку В.Науменко очолював упродовж 9 років, чи не найповніше розкрилися його педагогічний хист та організаторські здібності. Як пишуть сучасні історики (І.Усенко), заклад носив назву „Київська гімназія Науменка” [230]. Нами були віднайдені в архівних фондах офіційні звернення на спеціальних бланках з таким штампом-назвою навчального закладу: „Приватна чоловіча гімназія В.Науменка” [321, 6].

Незважаючи на те, що гімназія була приватна, на неї поширювалися всі права державних гімназій, а директор В.Науменко вважався державним службовцем. І хоча, як пише І.Усенко, „...приватний навчальний заклад за самим своїм статусом мусив орієнтуватися на дітей заможних батьків, але поруч з нащадками дворян, чиновників і купців тут завжди була певна, хоча й невелика, група обдарованих дітей з міщанських і селянських родин” [230, 80].

В основу функціонування гімназії В.Науменка були покладені такі завдання:

- 1) якомога більша увага до індивідуальності кожного гімназиста;
- 2) посилена увага до фізичного розвитку вихованців поряд з їхнім розумовим і моральним вихованням;
- 3) посилення роботи учнів у класі, особливо у молодших класах, з паралельним зменшенням роботи вдома;
- 4) поглиблене вивчення іноземних мов, тобто домагатися більшої ґрунтовності і практичності знань; введення в навчальну програму курсу англійської мови;
- 5) розширення, порівняно з класичними гімназіями, викладання природознавства, креслення і малювання [347, 4].

Такий новаторський підхід В.Науменка щодо організації навчально-виховного процесу та діяльності навчального закладу суперечив авторитарному стилю роботи тогочасних державних навчальних закладів. Пошук педагога мав перспективний характер, оскільки окремі положення підтверджуються дослідженнями і сучасних учених-педагогів. Посилена увага до індивідуальних особливостей кожного учня є елементом гуманістичної педагогіки, або, за словами І.Беха, „педагогіки розвитку”. У такий спосіб можна домогтися справжнього розвитку, „...який орієнтується не на середньостатистичний рівень, а передбачає можливість вищих досягнень конкретної дитини за відповідних умов” [4, 10].

В.Науменко надавав неабиякого значення фізичному розвитку своїх вихованців, що теж є ознакою гуманності, адже ідеї гуманізму пов'язані з культом здоров'я і фізичної краси людини [13, 111].

Керівництво гімназії слідкувало за тим, щоб збільшення кількості годин для поглибленого вивчення окремих предметів не впливало на здоров'я дітей. З цією метою В.Науменко намагався „...узгодити кількість уроків з кожного предмету з вимогами необхідності і не переобтяжувати учнів тривалою роботою у класі” [321, 31]. У складі персоналу гімназії також був штатний лікар для догляду за фізичним станом учнів.

За ініціативи В.Науменка була збільшена кількість годин на предмети, що розвивають образне мислення – природознавство, креслення, малювання, мова. Це було одним із способів вирішення проблеми дотримання фізіологічних норм, які, за словами Л.Хоружої, є складовою гуманізації взаємин між учасниками навчально-виховного процесу. З огляду на те, що ліва півкуля мозку керує логічним мисленням, а права – образним, необхідно забезпечувати узгоджене функціонування обох півкуль, не переобтяжуючи жодної з них. Стимулювання образного мислення є стрижнем гуманізму [235, 99]. На таких же засадах базувалася діяльність В.Науменка у очолюваній ним приватній гімназії.

З метою створення сприятливих умов для максимально повної самореалізації гімназистів, що є ознакою гуманістичної педагогіки [10, 6],

Володимир Павлович перш за все скоротив чисельність учнів у класі. Це дало змогу підвищити рівень навчання, здійснювати індивідуальний підхід учителя до учнів, пристосуватися до особливостей їхнього характеру тощо [347, 1]. Спочатку статутом гімназії передбачалося 20 учнів в класі, але потім ця кількість була збільшена до 25 осіб, тому що в іншому випадку витрати на утримання гімназії не відшкодовувалися.

Директор гімназії, домагаючись високого рівня навчально-виховного процесу, турбувався про відповідну оплату своїх працівників. З цією метою було встановлено досить високу плату за навчання. Так, навчання у молодших класах коштувало 250 крб., у старших – 300 крб., плюс 40 крб. за сніданок, що був обов'язковим для всіх учнів. „Така висока плата, – писав один із засновників гімназії Г.Афанасьєв, – обумовлена була також необхідністю забезпечити училищу кращий учительський і виховательський персонал, а це вимагало призначення учителів і вихователів вищої винагороди. Гімназія платить 100 крб. за річний урок, замість 60 крб. і 70 крб., які платяться у державних гімназіях” [347, 1]. За таких умов, а також „...завдяки вдалому вибору директора і викладацький персонал підібрався вище середнього, можна сказати дуже хороший”, – робить висновок Г.Афанасьєв [347, 2].

У гімназії В.Науменка спостерігалася досить висока увага з боку педагогів до ролі оцінки у навчально-виховному процесі, що „...впливає на бажання учнів соціально утвердити себе, довести свою інтелектуальну спроможність” [200, 15].

Система оцінювання знань учнів у гімназії була традиційною. Так, учням виставляли оцінки четвертні у строкових відомостях; оцінки щомісячні, які обговорювалися викладачами на засіданні педради; оцінки разові, які виставлялися викладачами у журналах і відмічалися у класних щоденниках [321, 31].

Сам Володимир Павлович не був прихильником ознайомлення гімназистів з оцінкою як балом. Він вважав, що важливо виховувати в учнів бажання вчитися не заради оцінки, а заради досягнення знань [321, 38]. Педагог був переконаний, що оголошення вчителем оцінки у формі того чи іншого зауваження буде для

учня більшим стимулом до роботи, ніж оцінка, виражена у балах [321, 9.]. Такий підхід не суперечить сучасним науковим положенням щодо контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів, адже оцінне судження і висновок учителя є „...якісним (словесним, вербальним) показником” вираження оцінки [213, 5].

В.Науменко підкреслював значення постійного спілкування з учнями, домагався близького знайомства з вихованцями, адже гуманізація починається з досконального вивчення особистості. У загальній оцінці учня Володимир Павлович враховував усі особливості та усі індивідуальні риси кожного з них. Оцінюючи досягнення самого вихованця, педагог давав оцінку і власним здобуткам у справі навчання і виховання. Як висновок звучать його слова: „Я, близько знаючи кожного учня і постійно слідкуючи за їх роботою, рішуче стверджую, що лінощі, недбалість, невідповідальність – порівняно рідкісні явища серед них” [321, 37].

У кожному вчинку, у кожному вислові В.Науменка відчувається духовне багатство його особистості, вияв як педагогічного, так і загальнолюдського такту. Для кожного вчителя педагогічний такт є індивідуальним, „...це міра його продуктивного спілкування з учнями, що сприяє створенню оптимального морально-психологічного клімату в колективі” [235, 102]. Вміння педагога спостерігати за дитячим колективом, керувати своїми емоціями, бути уважним та справедливим до учнів, витриманим і толерантним – це ті риси, які характеризують педагогічний такт, і які були притаманні В.Науменку. Саме завдяки цьому такту „...в гімназії панувала хороша дисципліна, але без мертвої формалістики”, – розповідає Г.Афанасьєв. Від свого сина, який навчався у цьому навчальному закладі, він дізнався, що „...немає учня, який би насмілився не послухатися Володимира Павловича Науменка, хоча він ні разу не підвищив голосу” [347, 2].

Педагогічний такт і педагогічна етика – основи гуманістичної педагогіки. Педагогічна етика як суть морально-психологічної діяльності вчителя має своїм показником характер вимог учителя до учнів, до себе та до інших людей [235, 99].

Велику увагу В.Науменко надавав індивідуальній роботі з учнями, особливо з тими, які за своїми здібностями, темпераментом, фізичним станом не могли повноцінно встигати у навчанні. „Перемога дається в руки викладачу, – писав Володимир Павлович, – якщо він дійсно поставить своїм завданням навчити слабших, а не лише позбутися їх...” [321, 36].

Тактовність В.Науменка проявлялась і стосовно представників етнічних меншин. Серед його гімназистів були діти-євреї [див.: Додаток А], які в суботу за релігійними переконаннями не могли відвідувати заняття. Володимир Павлович з розумінням поставився до цієї проблеми і звільнив учнів єврейської національності від занять у цей день. Під час ревізії 1908 р. директору гімназії було зроблено зауваження стосовно того, що двом євреям Грінбергу Якову і Златопольському Моїсею з огляду на релігійні переконання дозволено не відвідувати уроки у суботу. Сам Володимир Павлович дав комісії тактовне пояснення: „З огляду заяви батьків про те, що в їхніх сім'ях знаходяться старі бабусі, які дуже суворо дотримуються святості суботи, я сказав батькам, але не учням (підкреслено нами. – І.С.), що потрібно поступово ввести у звичай відвідування їхніми дітьми гімназії в суботу, але що на деякий час я не буду вимагати цього як обов'язкової умови...” [321, 35].

Багато уваги педагог приділяв виховній роботі в учнівському колективі. Він був переконаний, що кожен учитель-предметник повинен бути вихователем як на уроці, так і в позаурочний час. „Ідеальною побудовою виховної роботи в гімназії, – писав В.Науменко, – є така, коли всі викладачі є одночасно і вихователями, тобто коли викладач не тільки має справу з вихованцями впродовж свого уроку, але спілкується з ними і в усі рекреаційні моменти” [321, 32]. Володимир Павлович вважав „...ненормальним становище вихователя, коли він одночасно не є викладачем...” [321, 32].

Зазначимо, що потреба спілкування вчителів-вихователів з учнями у позаурочний час є надзвичайно актуальною для сьогодення, адже виховний простір часто не повністю охоплюється увагою дорослих, стає звичною родинна бездоглядність. У такому контексті підхід В.Науменка щодо організації

навчально-виховного процесу набуває особливого значення, він і сьогодні вартий відповідної уваги.

Нетрадиційний підхід В.Науменка щодо організації виховної роботи давав позитивні результати. Так, один з батьків стверджував: „За всі п'ять років учні гімназії Науменка ні разу не проявили будь-якої розпусти чи невихованості ні в гімназії, ні на вулиці” [321, 61].

Проте, офіційні освітянські чиновники не бажали визнавати і приймати новаторські підходи В.Науменка щодо організації навчально-виховного процесу в гімназії. Не дивлячись на численні пояснювальні записки до попечителя на захист своїх інноваційних поглядів, останній у посланні до департаменту писав, що „...у гімназії В.Науменка в організації виховного процесу допускається повне змішування обов'язків, прав і порядку призначення на службу вихователів, наглядачів та помічників класних наставників” [321, 76].

Володимир Павлович, як досвідчений учитель і сумлінний директор, бажаючи бачити українців високоосвіченими і культурно розвиненими особистостями, намагався щоразу долати перешкоди з боку міністерських чиновників, для яких чергове цькування українофіла було кроком у кар'єрі. На життєвих шальках терезів у процесі педагогічної діяльності В.Науменка протизважили з одного боку – бажання і вміння навчати та виховувати, а з іншого – складні суспільні умови, де найголовнішу роль відіграло бюрократичний контроль. Доля вчителя, який боровся за підвищення культурного рівня народу, була особливо складною, оскільки його діяльність контролювалася цілою системою наглядачів місцевого, губерньського й загальнодержавного рівнів [30, 7; 336; 345; 350;].

Упереджене ставлення чиновників до особистості В.Науменка та його гімназії посилювалось у зв'язку з його громадською діяльністю. І хоча саме у створеній просвітителем гімназії він мав змогу найповніше реалізувати своє бачення організації навчально-виховного процесу, але постійні прискіпування з боку упереджено налаштованих інспекторів, деморалізація педагогічного персоналу та учнів ревізійними наскоками змусили Володимира Павловича

віддати свою гімназію під патронат інших. Так, на засіданні Загальних зборів Товариства сприяння середній освіті у м. Києві 4 березня 1910 р., членом якого був і Науменко, Володимир Павлович заявив про свій намір закрити гімназію та подати клопотання про відкриття нової гімназії, куди зможуть перейти його учні [321, 69]. Бюрократична тяганина тривала кілька років. Лише 1 липня 1913 р. гімназія В.Науменка вважалася закритою, і учні були переведені в гімназію Товариства сприяння середній освіті у м. Києві [321, 102]. Володимир Павлович на прохання членів Товариства ще деякий час виконував обов'язки директора [352].

Сам В.Науменко писав, що виконував обов'язки директора „...не лише за страх, але і за совість, безпосередньо вникаючи в усі подробиці життя, характеру і нахилів довірених моєму виховному нагляду дітей та юнаків...” [321, 55]. Звісно, ця оцінка є суб'єктивною: її виставив собі сам педагог, але вона є водночас і об'єктивною, підтвердженою оцінкою колег, батьків та учнів. Так, у вітальному листі колег з приводу 10-річчя з дня заснування навчального закладу, читаємо такі слова про В.Науменка: „В вас, как в фокусе, собирались наши индивидуальные отличия и через них мы солидаризировали свои силы, направляя их к одной цели. Во всякой общественной работе такая солидарность есть залог успеха, а в педагогическом деле особенно...” [367, 1]. Це є визначенням організаторських здібностей В.Науменка, які виявлялись у вмінні організувати колектив, згуртувати його, надихнути на вирішення важливих завдань.

Авторитет Володимира Павловича як педагога був надзвичайно великий серед громадськості міста. „Можна сміливо сказати, – писав П.Житецький, – що в Києві не було більш відомого в самих широких колах в найбільш благородному розумінні цих слів популярного педагога і громадського діяча” [245, 1]. Це ж підтверджує і наявність великої кількості вітальних листів В.Науменку, в яких учні, батьки, колеги, соратники висловлюють своєму наставнику теплі слова подяки [359; 366; 368; 369; 370; 371; 372; 373; 374; 375; 383; 385; 386; 387].

Педагогічний таланти В.Науменка, його організаторські здібності були потрібні і в роки становлення української державності. За часів Української

Народної Республіки В.Науменка було обрано заступником голови Центральної Ради М.Грушевського. Хоч Володимир Павлович і взявся виконувати ці обов'язки, проте залишався на посаді недовго. Політика, яку проводила Центральна Рада у той час, суперечила його поглядам та переконанням.

В.Науменко залишався прихильником еволюційного розвитку української спільноти, „...був живими нитками пов'язаний з тією стороною, котра мала виключно науково-культурний характер” [11, 92]. Сучасники не вважали його ні політичним діячем, ні, тим більше, політичним борцем. „За весь час його тривалого громадської діяльності, – зазначав М.Василенко, – Володимир Павлович лише випадково, час від часу, втягувався в політичну боротьбу, щоб потім на деякий час знову відійти від неї” [11, 92].

Політика, як вид діяльності, не вабила Володимира Павловича. Революційний шлях розвитку суспільства він теж не вітав. „Всю русскую революцию можно сделать одним только правом на бесчестье”, – ці рядки з роману Ф.Достоевського „Бесы” В.Науменко занотував на своїй візитці [244]. Навіть у той час, коли він був змушений проявлятися як Науменко-політик, у ньому переважав Науменко-еволюціоніст; від політичних подій найбільше страждав Науменко-гуманіст. „Дуже-дуже погано почуваю я себе морально: прикро дивитися на те, що робиться навкруги, а найбільше в наших українських справах... Тільки добре те для мене, що я, мабуть, не доживу до часу повної розрухи усього того в будіванні українських наших проблем, якими жив довгий час свого свідомого пробування на землі”, – писав В.Науменко 1 червня 1917 р. до П.Стебницького [287, 2]. Тут же він аргументує своє відмежування від політики: „З сучасною політикою українців, які почали будувати в Україні методом захватним од усіх та ще й завели свій власний мілітаризм (остається завести ще своїх власних жандармів), мені не по дорозі, через що я не приймаю участі ні в яких ділах, крім п освітніх” [287, 2].

В.Науменко продовжує активно працювати над програмою українізації початкової, середньої та вищої школи. На першому засіданні відновленої Київської Просвіти 9 квітня 1917 р. Володимира Науменка обирають головою її



тимчасового правління. Цього ж місяця його призначають помічником попечителя Київського учбового округу, а згодом і попечителем [197, 25].

Суспільно-політичні зміни не могли не позначитися на освітянських справах, нова політика торкнулась і цієї галузі. В.Науменко писав: „На кожному кроці зустрічаюсь я з тією течією, яка не відповідає моїй тактиці: я кохаюсь у моєму рідному краю, хотів би ставити діло так, щоб кожна українську справу можна було показувати людям, не позичаючи очей у сірка, а люди ведуть діло так, що сором глянути на постанову його, втішаючись тільки тим, що на швидку руку щось зробили” [287, 2].

День 1 березня 1918 р. став днем страждання і болю для В.Науменка. Він писав: „Сьогодні день надзвичайний в житті України взагалі, а особливо в житті Києва: безталанна Україна привела для порятунку своєї національної справи німців” [297, 1]. День початку німецької окупації В.Науменко вважав ганебним для України, він підкреслював, що „...одповідь за цю ганьбу мусять прийняти на себе сучасні діячі” [297, 1].

У період гетьманату В.Науменко намагався зосередитися на справах освіти, не втручаючись у політику. Але життя вносило свої корективи. Зважаючи на його компетентність та досвід як освітянина, 30 липня 1918 р. В.Науменко був призначений членом ради міністра народної освіти і мистецтва. Йому було доручено очолити комісію з організації шкільного управління. Але впроваджувана ним освітянська політика, зокрема, робота з відновлення скасованого у 1917 р. інституту попечителів учбових округів, викликала незадоволення деяких освітян [198, 100].

У квітні 1918 р. В.Науменко одержав пропозицію від гетьмана П.Скоропадського зайняти посаду міністра віросповідань, від якої він відмовився. У листопаді 1918 р. за дорученням гетьмана до В.Науменка звернувся міністр торгівлі і промисловості С.Мерінг. Він передав пропозицію П.Скоропадського посісти місце міністра освіти і мистецтв в уряді. З цього приводу В.Науменко вирішив порадитися з членами Старої громади. На своєму засіданні 15 листопада 1918 р. громадівці висловили свою згоду на прийняття ним посади міністра.

Розуміючи всю складність і відповідальність такого кроку, В.Науменко дав згоду, за принципової умови, що буде реалізовано програму Української федеративно-демократичної партії, членом якої він був [197, 26]. В основі програми цієї партії наріжним каменем поставала ідея федералізму. Просвітитель не бачив Україну поза зв'язком з Росією, вважав, що стосунки повинні будуватися на засадах федерації. З цією ідеєю він і ввійшов до уряду гетьмана [11, 93; 310; 396, 33, 38; 398, 100].

З перших днів на новій посаді В.Науменко виступив як реформатор. Він відразу подав декларацію про негайну реформу земств на демократичних засадах, земельну реформу та скликання Українських Установчих зборів [197, 26].

Перебування на посаді міністра гетьманського уряду було коротким, але дуже плідним. Упродовж роботи на цій посаді, з 15 листопада до 14 грудня 1918 р., Володимир Павлович бере активну участь у заснуванні Української Академії наук. Разом з гетьманом Павлом Скоропадським Володимир Науменко підписує накази про затвердження В.Вернадського президентом УАН (30 листопада 1918 р.), А.Кримського – незмінним секретарем, М.Туган-Барановського, М.Кашенка, Д.Багалія – головами відділів [39, 185, 187; 197, 26; 198, 101; 399].

Про Володимира Науменка Павло Скоропадський писав у своїх спогадах: „Новий міністр освіти був особливо видатною постаттю в новому кабінеті. Людина надзвичайно культурна, відомий педагог поміркованих поглядів, що любив Україну. Науменко був дійсно видатною людиною в своїй галузі. Він з великою енергією взявся за деякі реформи, що позитивно впливали на нашу навчальну діяльність. Крім того, він бажав створити зразкову українську гімназію. Я завжди дуже любив його доповіді, бо бачив у ньому світлу ідейну особистість, що так рідко зустрічається в наш час” [217, 317].

Колишні діячі Центральної Ради, які в основному мали соціалістичні переконання, не знайшовши спільної мови з гетьманом, об'єдналися у колегіальний орган Директорію на чолі з В.Винниченком та С.Петлюрою і організували проти П.Скоропадського повстання, яке швидко набувало розмаху. Підбурені селяни під проводом отаманів збиралися у Білій Церкві, де

зосереджувався штаб антигетьманських сил [219, 314]. У столиці почали формуватися воєнізовані загони для забезпечення порядку в місті. У цей час міністр освіти В.Науменко був змушений підписати циркуляр про дострокове звільнення від занять учнів двох старших класів середніх навчальних закладів Києва та дозвіл добровільного вступу до загонів бойскаутів для підтримки порядку в місті. Цей документ викликав гостру полеміку на сторінках київських газет. Дії міністра було названо великим педагогічним злочином. Справа в тому, що військові чиновники використали цей дозвіл для залучення гімназистів до воєнних дій.

В.Науменко розпочав активну діяльність проти свавілля військових. Так, 16 листопада 1918 р. на засіданні Ради міністрів Володимир Павлович проголосив заяву „...про необхідність взагалі обережно поводитись при боротьбі з анархією методом військової сили, особливо, коли діло торкається шкільної молоді”. 19 листопада на Раді міністрів він знову висловив прохання „...зробити постанову, що учнів середніх шкіл не можна притягувати ні в які військові дружини” [286, 3]. Хоча Рада міністрів одноголосно з цим погодилась і таке рішення було занесено до протоколу, дітей все-одно записували у військові дружини. В.Науменко пише листа до начальника дружини генерала Кирпичова, „...просячи його негайно звільнити з бойових позицій учнів середніх шкіл і повернути їх додому” [286, 3].

Однак, дітей таки було втягнуто до воєнізованих формувань. „Мушу сказати правду, – писав В.Науменко, – що все це було для мене так гірко, що я рішив було зректися з прийнятих на себе обов’язків міністра, але цим я тільки захистив би себе од неприємностей, нічим не захистивши долі тієї молоді, про яку визнавав себе зобов’язаним піклуватись над усе” [286, 5].

Після падіння гетьманського уряду Володимир Науменко продовжував працювати на науковій ниві. У 1919 р. його було зараховано науковим співробітником першого історико-філологічного відділу Української Академії наук. Однак, більшовицька влада не вибачила В.Науменку участі в українських визвольних змаганнях: 7 липня 1919 р. його було заарештовано [197, 27]. В архіві Служби безпеки України залишилася справа № 232 по звинуваченню В.Науменка

в контрреволюційній діяльності. У протоколі допиту від 8 липня 1919 р. інспектор таємного відділу Всеукраїнської надзвичайної комісії записав: „Обвиняемый показал: мне, гр. Науменко, предъявлено обвинение в том, что занимал должность министра просвещения при гетьмане. Виновным в указанном преступлении я себя не признаю... Отношение к советской власти отрицательно, но лояльно” [198, 90]. Слідство було надзвичайно коротким. Наступного дня після арешту Володимира Павловича було розстріляно [198, 90].

Коли В.Науменка заарештували, професійна вчительська спілка прагнула врятувати старого вченого. У негайній заяві, надісланій до Всеукраїнської надзвичайної комісії, зазначалося, що спілка „...не може ставитися байдуже до арешту того із своїх членів, котрий у тяжкі часи царського режиму був одним з небагатьох носіїв світлого ідеалу вчителя – громадянина і протягом усього свого життя неухильно турбувався про просвіту народних мас” [198, 91].

9 липня 1918 р. протест проти беззаконності влади надіслали перший президент Української Академії наук академік В.Вернадський і незмінний секретар академік А.Кримський. Їхнє звернення до народного комісаріату освіти з клопотанням про звільнення заарештованого запізнилося: вирок вже було виконано. У некролозі Г.Житецький писав: „...загублено життя людини великої духовної сили, талану, громадського значення і персональної чаруючої привабливості” [245, 1]. Подробиці останніх годин життя та місця поховання видатного педагога, просвітителя, ученого і досі не з’ясовано остаточно. Зазначимо, що дослідник українського некрополю Л.Проценко вважає, що тіло В.Науменка поховано на Лук’янівському кладовищі. Про це ж було написано у газеті „Киевское эхо” від 26 січня 1919 р. [230, 83].

Розправа над В.Науменком справила гнітюче враження на громадськість. Пам’ять про ученого було вшановано на Спільному зібранні Української Академії наук 25 серпня 1919 р. П.Зайцев, автор ще одного некрологу В.Науменка, підкреслив: „Руки убивців одірвали його від праці на ниві української культури: і в останні дні він, як і все своє життя, працював для України... З погляду на значення його праці в розпаленні того вогнища національної свідомості і треба виходити всім, хто хоче оцінити його діяльність” [32, 1779]. Цю працю було

опубліковано у 1919 році. У 1924 р. М.Грушевський назвав Володимира Науменка серед заслужених для української науки і українознавства діячів. У 1929 р. були опубліковані спогади про Володимира Науменка С.Русової та Л.Міщенко. Потім настали роки забуття: на ім'я Володимира Науменка та його спадщину була накладена жорстока заборона.

13 грудня 1991 р. Володимира Павловича Науменка було реабілітовано на підставі ст.1 Закону Української РСР „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні від 17 квітня 1991 р. „...в связи с отсутствием совокупности доказательств его вины” [38, 6].

З середини 90-х років ХХ ст. розпочався процес відродження забутих діячів української культури, серед них і В.Науменка. Сучасна дослідниця в галузі історії України М.Палієнко пише: „Оцінюючи життєвий шлях Володимира Науменка, людини величезної культури й освіченості, відзначимо, що всім своїм життям він дав нам блискучий приклад висоти духу й святості прагнень. Як патріот України він до останніх днів зберіг своє переконання, не поступившись і на схилі життя жодним зі своїх принципів. Усю життєву енергію і знання В.Науменко віддав служінню українському народу, справі його національного відродження” [197, 27–28].

Отже, у якій би сфері життєдіяльності не проявлялась особистість Володимира Павловича Науменка – Науменко-педагог, Науменко-просвітитель, Науменко-вчений чи Науменко-політик – кожний вияв освітлювався найголовнішим проявом його особистості, ім'я якому – Науменко-гуманіст.

### **Висновки до першого розділу**

Період другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. в історії України характеризується піднесенням боротьби українського народу проти соціального і національного гніту з боку самодержавства. Це час утвердження ідеї відродження українського народу, його національної самосвідомості, мови, культури, освіти, школи.

Така концепція нації стала однією з головних у діяльності нового соціального прошарку – інтелігенції, представники якої, гуртуючись у просвітницькі організації, піднімали освітній рівень українського народу, тим самим роблячи поступ у процесі розвитку українського суспільства. У цей час почалося розмежування педагогічної думки за типом світоглядних позицій. Одним з тих, кому був притаманний новий світогляд, обумовлений етнографічно-культурницькою парадигмою, був Володимир Павлович Науменко (1852-1919) – яскравий представник прогресивної української інтелігенції другої половини XIX ст. – початку XX ст.

Початковим чинником формування світоглядних переконань та життєвих цінностей В.Науменка виступило сімейне виховання, означене, з одного боку – впливом освіченого батька-педагога та широким колом спілкування сім'ї з представниками інтелігенції, з іншого – глибоким українським корінням та прихильним ставленням членів родини до простого українського народу.

Потужна філологічна та історична освіта, яку В.Науменко отримав у Київській 2-ій гімназії, визначила його гуманітарну спрямованість. Гімназійне життя, навчальне та позанавчальне спілкування з педагогами мало значний вплив на професійну орієнтацію В.Науменка.

Проукраїнські переконання міцніли у вирі студентського життя у Київському університеті Св. Володимира, де В.Науменко навчався з 1868 по 1873 рр. на слов'яно-російському відділенні історико-філологічного факультету. У цей час В.Науменко поєднує навчальну та науково-пошукову діяльність, яка виявляється в етнографічних експедиціях, у збиранні архівного та фольклорного матеріалу. Вступивши до просвітницької організації Громада В.Науменко брав безпосередню участь у роботі недільних шкіл, тим самим сприяючи підвищенню освітнього рівня українського народу. Кристалізація поглядів відбувалася у процесі спілкування з такими видатними українськими діячами як В.Антонович, М.Драгоманов, М.Костомаров, М.Максимович, О.Русов та ін.

Упродовж свого життя В.Науменко був прихильником еволюційного способу розвитку суспільства, поступ для українського народу вбачав у

підвищенні рівня освіченості населення, домагався визнання української мови як самостійної, вказував на необхідність української книги, преси, мистецтва, школи.

Гуманістична спрямованість особистості В.Науменка яскраво простежується в його педагогічній діяльності, яка характеризується пошуком шляхів відходу від авторитаризму, створенням умов для максимальної самореалізації особистості учнів, розширення їхнього кругозору. Гуманістичний потенціал педагогічної діяльності Володимира Павловича яскраво виявився у функціонуванні Приватної чоловічої гімназії В.Науменка у Києві. Діяльність цього навчального закладу під керівництвом просвітителя базувалася на засадах гуманістичної педагогіки. У цьому навчальному закладі культивувалася повага до дитини, постійна увага до успіхів кожного учня, педагогічний оптимізм, справедливість у ставленні до вихованців, педагогічний такт та педагогічна етика, підпорядкованість дій керівництва гімназії та учительського персоналу інтересам гімназистів.

## РОЗДІЛ 2

### ЗМІСТ ТА СПРЯМОВАНІСТЬ НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОДИМИРА НАУМЕНКА

#### 2.1. Змагання за становлення та розвиток національної школи

Представники громадсько-освітнього руху шлях до збереження нації вбачали саме у розвитку школи, у просвітництві народу, у створенні національної системи виховання. Ця справа була досить складною, адже у навчальних закладах категорично заборонялося все українське: мова, історія, література, культура. Для українських дітей школа була чужою, і не лише мовою, а й програмою та підручниками. Завдання громадсько-освітнього руху полягало не тільки у потребі навчити маси грамоті й дати необхідні знання, яких було б достатньо для певних життєвих потреб, але й розкрити світ перед людиною, піднести її роль у суспільному житті, показати взаємозв'язок з оточенням, надати їй можливість ознайомитися з історією свого народу, вивчити життя своїх попередників та замислитися над сьогоденням.

З метою відродження національної самосвідомості українського народу Володимир Павлович Науменко вважав необхідним здійснити побудову освітньої системи на демократичній, національній основі, укласти та видати підручники рідною мовою, підготувати вчительські кадри для народних шкіл. Він розумів, що для створення національно свідомої генерації українців необхідно реформувати тогочасну систему освіти, а головним завданням вбачав запровадження навчання рідною мовою, особливо в початковий період навчання. В.Науменко, як педагог-практик, доводив, що вчитель початкових класів повинен у своєму мовленні наближатись до місцевого народного діалекту, вживаючи ті слова й вирази, які зрозумілі дітям даної місцевості, і лише поступово вводити їх у світ літературного мовлення [291, 4].

Надаючи пріоритетного значення рідній мові учнів, В.Науменко був переконаний, що у такій державі, як Росія, навчання повинно базуватись на основі принципу природовідповідності стосовно рідної мови кожної національності, а



тим більше під час початкового навчання [291, 6-7]. Разом з тим, просвітитель не заперечував, що державна мова повинна посідати належне їй місце, не витісняючи материнську мову учнів.

У статті „Отечественный язык как предмет гимназического курса” (1881 р.) [57] В.Науменко розглядав значення і роль рідної мови у курсі середньої школи. Він відзначав, що рідна мова, насамперед, є засобом для вираження думок людини, з іншого боку – для пізнання її самої. Автор вводив читача у коло тієї народної філософії, яка виражається у формі слова і у поєднанні слів. Він підкреслював, що і народна словесність, і граматики мови знайомлять з народним світоглядом, тому що певна синтаксична побудова мови, та чи інша етимологічна форма, навіть, фонетична особливість свідчать і про характер народного мислення, і про рівень розвитку народу, його самобутність [57, 7].

Дослідження В.Науменка „Книжная речь у малороссов и русинов” (1899 р.) [128] теж присвячена питанню української мови, яке „...давно є складовою предмету багатьох суперечок і, на жаль, сумних непорозумінь” [128, 137]. У цій розвідці автор висловлює деякі критичні зауваження щодо окремих праць вченого-славіста Т.Флоринського, який виступав проти повноправності української мови та літератури. У згаданій статті Володимир Павлович наголошує на тому, що розвиток самостійної самобутньої культурної мови сприятиме розвитку нації. „Можливо, – пише автор – у цьому останньому випадку і сила народного генія, і сила поетичного чуття і навіть самі етичні начала людства отримають більшу інтенсивність у своєму вдосконаленні?” [128, 137].

У публікації „Ревнители русского языка в Галиции” (1899 р.) [129] В.Науменко проводить думку, що „...повне відчуження книжної мови від народної – це гальмо в розвитку нації” [129, 446]. Разом з тим, як уже зазначалося, педагог не заперечував користі вивчення російської літературної мови, так само як і користі від знання якомога більше мов. Він також визнавав „...тенденцію існування однієї загальнодержавної мови, якій рішуче нічим не може шкодити існування і окремих книжних мов, тим більше коли вони мають свою споконвічну традицію” [139, 149].

В.Науменко щиро вірив у можливість і необхідність існування української культури, освіти, мови; вірив у здатність народного генія пройти складний шлях до національного самоусвідомлення і самоутвердження. „Якби не штучне, політиканське щеплення русифікаційних начал будь-якими засобами, то український народ, як основний (на території тогочасної України – І.С.), природнім шляхом розвитку вийшов би на пряму дорогу самодостатньої нації”, – підкреслював В.Науменко. Він стверджував, що „...багаторічні зусилля уряду стирати в українському народі все національне, стараючись замінити його великоросійським началом, який фальшиво іменує себе загальноросійським, призвели до панування цих русифікаторських принципів у широких колах суспільства. В результаті виходило, що українська національна ідея зустрічала сильний опір...” [171, 263].

За В.Науменком, розвиток національної школи як одного з аспектів української освіти і культури загалом тісно переплітався з розвитком нації [171, 261].

Розуміючи потребу у націоналізації освіти, представники української прогресивної інтелігенції стали на шлях змагання за національну школу, використовуючи різні форми педагогічно-просвітницької діяльності. У 1881 р. В.Науменко був єдиним учителем Київської 2-ої гімназії у колі київських педагогів, які виявили бажання влаштувати публічні читання з метою посилювання сприяння справі народної освіти” [344, 6-7].

Як дійсний член Київського товариства сприяння початковій освіті, В.Науменко працював у „Комісії народних читань”, в історико-літературній секції. У списку запланованих Київським товариством сприяння початковій освіті лекцій на 1903 р. поряд з іншими зустрічаються й лекції за авторством В.Науменка: „Що писали про малоросійський простий народ 100 років назад”, „Перші друковані твори малоросійської писемності сто років назад (І.П.Котляревський)”, „Малоросійські повісті Квітки-Основ'яненка” [315, 17, 18]. Рефератом В.Науменка „Т.Шевченко і мотиви його поезії” відкривався літературно-музичний вечір, влаштований Товариством сприяння початковій

освіті [там само, 78]. Ознайомлюючи народ з творчістю українських письменників, В.Науменко плекав надію відчуту „...той український рух, який самим фактом піддержить силу українського слова в нашій стороні, а разом з тим буде сприяти виявленню на світі наших тутешніх сил” [279, 2]. На розвиток української освіти була спрямована діяльність В.Науменка і у Товаристві сприяння середній освіті [338].

У 1882 р. прогресивна інтелігенція Києва заснувала Київське товариство грамотності (1882-1908 рр.), яке розгорнуло просвітницьку роботу в Київській, Подільській і Волинській губерніях. Першим головою організації став Київський губернатор С.Гудим-Левкович, а з 21 березня 1897 р. – В.Науменко [1, 39].

Статутом товариства передбачалося: матеріальна підтримка існуючих та відкриття нових народних училищ; створення класів для дорослих; нагородження учителів та грошова допомога бідним учням, призначення премій за кращий твір, спрямований на просвіту народу; видавництво підручників і книг для народного читання; розповсюдження книг і періодичних видань для народних читань; заснування при школах книжкових складів; посередництво при забезпеченні шкіл книгами; формування сільських бібліотек [355, 24].

Справжнє призначення Київського товариства грамотності В.Науменко вбачав у тому, щоб „...служити справі освіти народу в Південно-Західному Краї”. Одним із завдань такої діяльності було „...утворення і підтримка народних бібліотек, які і відкривались Товариством по мірі можливостей у всіх трьох губерніях Південно-Західного Краю” [316, 19].

Бібліотечна комісія Київського товариства грамотності розгорнула значну роботу зі створення шкільних бібліотек та забезпечення книгами населення. Одним із завдань діяльності бібліотечної комісії було „...безкоштовна розсилка книг сільським школам, сільським бібліотекам та іншим установам і особам” [355, 31.]. Її члени збирали інформацію про ті села, в яких була можливість влаштувати бібліотеку, шукали приміщення для неї, „...після чого з

усіма необхідними документами відправляли статут бібліотеки на затвердження губернатору” [316, 71]. Складності виникали з укомплектування бібліотек літературою: катастрофічно не вистачало коштів. І все ж таки В.Науменко докладав усіх своїх організаторських здібностей, щоб книжки вчасно надходили у сільські бібліотеки [316, 71].

Такі бібліотеки створювалися не тільки в сільській місцевості, а й у містах. Так, бібліотека-читальня була відкрита у 1899 р. і в м. Києві з метою „...надання усім без винятку жителям міста безкоштовного користування книгами і періодичними виданнями для читання вдома, а також у приміщенні читальні” [355, 29].

У результаті такої діяльності, як зазначав В.Науменко у одному з офіційних звітів, Київське товариство грамотності сформувало більше тисячі різних бібліотек, і за особистою ініціативою, і за дорученням різних установ. Народні бібліотеки користувались великим попитом серед населення. Так, середній показник щоденних відвідувань 1-ої Київської бібліотеки-читальні у 1897 р. становив 36,4, у 1898 р. – 38,4, 1899 р. – 45,3, 1900 р. – 69,3, 1901 р. – 140,5 [342, 83].

У процесі роботи бібліотечної комісії під керівництвом В.Науменка було створено книжкові склади, або як сказано у статуті „книжні лавки”, де продавалися українські книжки. Такі склади було відкрито в Київській, Волинській і Подільській губерніях „...з метою сприяння розповсюдженню в народі кращих творів художньої і популярно-наукової літератури, доступної йому як за змістом, так і за ціною” [355, 33].

Розвитку мережі бібліотек для народу В.Науменко надавав великого значення. Він вважав, що у такий спосіб можна істотно вплинути на підвищення культурно-освітнього рівня українського народу. Така активність не була прийнятною для політики царату, представники влади ретельно слідкували за товариством та його членами [314; 319; 335; 337; 349]. Чиновники намагалися всіляко придушити діяльність В.Науменка і очолюваного ним Київського товариства грамотності [319; 343]. Так, в одному з офіційних звернень генерал-

губернатор зазначав, що товариство „...останнім часом почало забезпечувати їх (бібліотеки-читальні – І.С.) різного виду брошурами..., розрахованими, головним чином, на підбурення сільського населення проти існуючого порядку управління” [316, 2]. До того ж комплектування бібліотек навчальних закладів регламентувалось державними документами [356].

В.Науменко був змушений знаходити аргументи на захист просвітницької діяльності Київського товариства грамотності. У відповідь на звинувачення у невідповідності підбору книг у шкільних бібліотеках він пояснював, що усі поповнення відбувались згідно правил і регламентування державними документами. Наявність „сумнівних” з погляду управлінців книг просвітителів пояснює відміною урядом обмежень щодо забезпечення бібліотек книгами лише за спеціальними каталогами. „Шукаючи найменшої можливості збагатити фонди народних бібліотек, члени Товариства грамотності, – зазначав В.Науменко, – звичайно, скористались новими правилами, які давали можливість повніше задовольнити щойно відкриті бібліотеки усіма тими книгами, які найбільше задовольняли просвітницькі прагнення народу” [316, 19]. Він наполягав на тому, що зважаючи на дію нових законів не повинно бути обмежень при комплектуванні бібліотек книгами, які є допущеними до загального користування. Також В.Науменко підкреслював, що закон не зобов'язує товариство при відкритті бібліотеки подавати на затвердження списки книг, які складатимуть фонд бібліотеки [316, 20].

Найбільшої критики зазнавав В.Науменко за наявність у народних бібліотеках книжок з суспільствознавства і державознавства, а також книжок, написаних українською мовою. З цього приводу Володимир Павлович писав, що „...повне вигнання такого виду книг з бібліотеки, яке йде наперекір ... освітнім цілям, не може бути оправдане ніякими роздумами та інтересами” [316, 20].

Боротьба була важкою. Зачинялися бібліотеки і книжкові склади, вилучалися книги, накладалися заборони. Однак, завдяки відданій праці В.Науменка, просвітницька діяльність товариства не припинялася. Лише за один 1901 р. діячам товариства вдалося відкрити та укомплектувати 5 народних

бібліотек, була здійснена підготовка до відкриття таких бібліотек ще у трьох селах Подільської і Волинської губерній. У звіті за 1902 р. про діяльність Київського товариства грамотності відзначено, що найважливішим здобутком варто вважати влаштування народних бібліотек у межах Київської, Волинської і Подільської губерній [342, 23]. Вся робота проводилась на громадських засадах; навіть виконуючи розпорядження Київського губернатора Ф.Ф.Трепова „...з формування 700 сільських бібліотек” діячі товариства залишались „...без будь-якого заробітку для себе...” [316, 70-71].

Київське товариство грамотності розгорнуло значну роботу і в межах діяльності шкільної комісії, постійним членом якої був В.Науменко. Метою діяльності шкільної комісії „...було розробляти, як теоретично, так і практично, всі питання, пов'язані зі шкільною справою”. Конкретизувалась така мета у наступних завданнях: відкриття нових народних училищ; заснування при народних училищах класів для занять із дорослими; розгляд прохань від різних осіб і установ про матеріальну допомогу і різні вказівки та поради зі шкільної справи; ознайомлення з життям і діяльністю провінційних шкіл за наданими звітами; піклування про школи, засновані товариством [355, 36].

Так, за один 1900-й р. Київським товариством грамотності під керівництвом В.Науменка було засновано п'ять шкіл: дві чоловічих, дві жіночих, одна з двома відділеннями – чоловічим і жіночим. У чотирьох із зазначених шкіл заняття відбувались у неділю, а в одній, жіночій тюремній, – у будні дні. У 1900р. ці школи відвідувало 750 учнів: 518 осіб чоловічої та 232 особи жіночої статі. Зазначимо, що усе необхідне навчальне приладдя – книги, зошити, олівці, пера – давалися учням безкоштовно [342, 79].

У 1900 р. основною темою засідань шкільної комісії було питання про укладання хрестоматії для недільних шкіл. Цікавими були дискусії про вдосконалення навчально-виховного процесу, які відбувалися під керівництвом В.Науменка [342, 42; 343]. У 1901 р. три засідання шкільної комісії були присвячені обговоренню укладеної В.Науменком програми для занять з дорослими у недільній школі. Як значиться у звіті, ці засідання були найбільш масовими, а програма викликала жвавий обмін думками [342, 78].

Однією з важливих форм вдосконалення просвітницької діяльності, а також важливою умовою для об'єднання розрізнених просвітницьких установ В.Науменко вважав відкриття Народного Дому в Києві [316, 72].

Доцільність його побудови, розпочатої у 1899 р., В.Науменко визначив так: „Беручи на себе почин у справі побудови такого дому, Товариство грамотності керувалось, з одного боку, усвідомленням величезної користі подібних просвітницьких установ для народу, а з іншого – глибоким переконанням у крайній необхідності побудови Народного Дому саме в Києві, де для його багатотисячного дорослого робочого населення до цього часу дуже мало зроблено” [342, 61]. Зі звіту товариства за підписом Голови Ради В.Науменка відомо, що по закінченню будівництва у Народному Домі планувалося розмістити такі приміщення: велику глядацьку залу на 1000 осіб для читань і театральних вистав; дві великі зали безкоштовної бібліотеки-читальні; дві зали для пересувного музею навчальних посібників; дві зали для недільної школи і вечірніх класів для дорослих; приміщення для чайної і дешевої їдальні; приміщення для книжкової лавки Товариства грамотності; квартири для завідуючого Народним Домом, бібліотекаря і служителів; дві квартири по три кімнати для найму [342, 62]. Призначення цієї споруди полягало у служінні справі просвіти народу, або, як казав сам В.Науменко, „Народний Дім, створений Київським товариством грамотності, завжди буде служити тим культурним світочем, яким він є у теперішній час” [316, 73].

В.Науменко був Головою Ради Київського товариства грамотності упродовж 11 років. Увесь цей час він докладав значних зусиль для збереження товариства, сприяв його активній роботі.

Досить складним для діяльності товариства виявився 1905 р. зі своїми революційними настроями. Ще до відомих подій діяльність товариства офіційною владою визнавалась шкідливою для народних мас, тим більше це стало відчутним у зазначений час. В.Науменко був змушений писати доповідну записку на ім'я Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, у якій зазначалося, що за останній час, під впливом складних стосунків між політичними партіями і

групами, у засобах масової інформації з'являється критика діяльності окремих товариств і установ, серед яких – і Київське товариство грамотності. У записці В.Науменко доводив, що Київське товариство грамотності упродовж усіх років своєї діяльності завжди керувалося бажанням принести користь для просвіти народу, обходячи політику. Таке аполітичне спрямування було прокоментоване основним положенням статуту товариства: „...працювати в душі прогресивно-просвітницького напрямку, не виходячи за межі законності” [316, 67]. Однак, незважаючи на всілякі пояснення та спроби В.Науменка зберегти цю просвітницьку організацію [257; 258; 259; 307; 316], діяльність товариства у 1908 р. було припинено [316, 91; 366].

Значення діяльності Київського товариства грамотності у справі просвіти українського народу важко переоцінити. Члени цієї просвітницької організації зуміли досягти значних результатів, про що, зокрема, зазначалося в одному з останніх звітів: „...організовано цілий ряд бібліотек, підібрані і вислані у них книги, прочитана маса народної літератури, організовано склад, влаштовано музей, успішно функціонують недільні школи...” [342, 49].

Заслуги В.Науменка як керівника товариства, активного діяча просвітньої справи високо цінувалися його сучасниками [366; 374]. На засіданні звітних зборів товариства за 1900 р. колеги Володимира Павловича висловили „...окремо свою подяку особливо вельмишановному голові Товариства В.Науменку, ...завдяки якому Товариству так успішно вдається... виходити переможцем з багатьох життєвих негараздів” [342, 58].

Упродовж діяльності в Київському товаристві грамотності В.Науменко при всій своїй зайнятості не припиняв активної роботи в Київській громаді, яка на кінець XIX ст. перетворилась на потужну силу демократичного суспільства. Серед старших представників Київської громади були М.Драгоманов, В.Беренштам, П.Житецький, П.Косач та ін. В.Науменко з поміж інших належав до „молодших” [205, 178]. Проте, молодь не була пасивною і не стояло осторонь, молоді громадівці переймалися проблемами української культури та освіти, віддано працювали на користь нації [263; 285].



Представників різних поколінь Громади об'єднувала спільна праця, зокрема, над створенням українського словника. Для цієї роботи громадівці збиралися у власних помешканнях. Такі зібрання були і у В.Науменка. „Робота над словником мала не лише наукове, а й виховне значення”, адже темою для розмов були і „...пекельні події тогочасної української дійсності” [205, 77-78]. Упродовж багатьох років громадівці збирали матеріал для цього словника. Для вироблення української літературної мови це мало велике значення. На початку 90-х років, коли було вже достатньо зібрано і оброблено матеріалу, громадівці вирішили приступити до друкування. Цю справу було доручено особисто В.Науменку. Ним багато сил і часу було покладено на видання словника: він особисто редагував перші літери, займався пересилкою коректур словника, вів переговори з представниками типографії, консультувався з ученими, зокрема з О.Шахматовим.

Велика робота була проведена стосовно подолання цензурних заборон щодо друкування українського словника. Дипломатичні здібності Володимира Павловича дозволили одержати дозвіл на друкування з умовою назвати словник „русско - малороссийским”. Далеко не всім користувачам знаменитого „Словника Грінченка” сьогодні відомо про драматичні події, що залишилась тільки у спогадах сучасників, пов'язані з підготовкою цього унікального видання. У світлі цього випадку теж бачимо Володимира Науменка як дивовижну людину, патріота, здатного не тільки до відданості справі, але й до жертви.

Матеріали для словника лежали вже на робочому столі. В.Науменко добився дозволу на друкування і підготував першу частину – літери А-Б, закінчуючи словом „борозна”. Ця публікація вже надійшла до читачів журналу „Киевская старина”, коли стало відомо, що Словник має шанси на здобуття академічної премії М.Костомарова. Потрібно було терміново допрацювати видання. Зайнятий журналом, громадськими і педагогічними справами, В.Науменко не міг приділяти роботі над Словником багато часу.

Словникова комісія, в складі якої були Є.Чикалено, В.Беренштам та Є.Тригубов, запропонувала запросити до праці над виданням Б.Грінченка. Постановили виділити на оплату 100 рублів у місяць. Переговори з відомим на той час письменником тривали доволі довго. Як пише у спогадах Є.Чикаленко

„...на заголовку словника мало не розбилися наші переговори” [238, 99]. Справа була в тому, що Б.Грінченко поставив умову на монопольне право у підготовці видання. Наполягав, що сам відредагує всі літери і щоб на виданні було тільки його прізвище. Такий стан речей громадівці вважали несправедливим – на обкладинці Словника по праву має бути також прізвище В.Науменка, що віддав стільки енергії цій справі. „Нам хотілося, – писав Є.Чикаленко, – щоб на словнику стояло і ім’я Науменка, бо він поклав на нього багато праці, і справедливість вимагала моральної плати за ту безкорисну роботу протягом багатьох років” [238, 99]. А Є.Трегубов з цього приводу сказав, що В.Науменко на перше місце ставить справу, а не свою особу [205, 216-217].

Коли Володимир Павлович дізнався про подробиці переговорів з Б.Грінченко, то негайно відмовився від авторських прав на Словник. Навіть власноруч підготував новий варіант договору. Більше того, продовжував працювати з Б.Грінченко, всіляко допомагаючи у підготовці видання до друку. Матеріали його листування з приводу укладання словника зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського [289].

„Тепер на вічні часи Громадський Словник в публіці буде носити назву „Словник Грінченка”, так воно і сталося”, – писав Є.Чикаленко [239, 100]. Хоч першу борозну в його підготовці та редагуванні проклав В.Науменко.

У 1904 р. у Києві відбулося вшанування ювілею українського письменника Івана Нечуя-Левицького. Українська інтелігенція, яка зібралася на цьому заході, ухвалила клопотання до уряду щодо покращення становища української літератури. Учасниками вшанування було вибрано для зазначеної справи делегацію в складі Олени Пчілки-Косач, Миколи Дмитрієва, Володимира Науменка та Іллі Шрага [216, 454]. Делегація вирушила до Санкт-Петербурга із зверненням до прем’єр-міністра С.Вітте з вимогою скасувати обмеження українського слова. За спогадами члена делегації Олени Пчілки, розмову про стан українського життя та українського слова розпочав саме В.Науменко [202, 46]. Значення роботи цієї делегації підкреслив С.Сірополко: „Слідом за тим почином

пішли різні українські організації, складаючи петиції про потреби української школи та українського слова” [216, 454].

В історії України життєво важливі завдання щодо створення системи народної освіти успішно виконували товариства Просвіта, які діяли на етнічних українських землях у період з 1868 по 1939 роки. Дослідниця Л.Березівська визначає тип зазначених громадських організацій як „...науково-просвітницькі, що ставили за мету сприяти розвитку певних видів освіти чи просвіти народу взагалі” [1, 49].

Як значиться у статуті Просвіти, „Товариство має на меті сприяти розвитку української культури і, головним чином, просвіті українського народу його рідною мовою, діючи в межах м. Києва і Київської губернії” [354, 16]. Реалізувати вказану мету товариство намагалося „...шляхом організації бібліотек, читалень, книготорговель, лекцій, читань, курсів, спектаклів, а також шляхом відкриття шкіл та інших просвітницьких закладів” [321, 94].

У цій організації працювали Б.Грінченко, С.Тимошенко, Леся Українка, В.Винниченко, Д.Дорошенко, С.Єфремов, В.Дурдуківський, Л.Яновська, С.Русова, І.Огієнко та ін. У „Реєстрі членів” товариства Просвіта за номером 241 записаний дійсним членом Володимир Науменко [354, 9], який, як зазначалося в одній із доповідних записок генерал-губернатору Ф.Трепову „...вступив і залишався до моменту закриття членом малоросійського товариства Просвіта в Києві” [347, 3].

Упродовж усіх років діяльності товариства Просвіта, одним з її головних завдань було створення національної школи. На засіданнях Рад, шкільних комісій, загальних зборах громадських організацій активно обговорювалися питання щодо створення навчальних закладів при товаристві [1, 55].

Однак, діяльність товариства з боку органів офіційної влади характеризувалося негативно, оскільки, на їхню думку, зазначене товариство поряд з іншою діяльністю займалося і випуском видань, „...метою яких є дискредитація монархічної влади і пропаганда республіканських ідей” [320; 345; 347, 4]. Оцінивши діяльність Просвіти як загрозову суспільному спокою,

8 квітня 1910 р. київські представники царської влади визнали необхідним закрити це товариство. Вказані події торкнулися і службової кар'єри В.Науменка. У 1911 р. таємний радник Р.Зілов не підтримав клопотання В.Науменка про його подальше перебування на педагогічній службі [347, 4].

Багатим на радикальні зміни видався 1917 рік. З перемогою Лютневої революції, яка ліквідувала самодержавство, відкрилися більші можливості для українського національно-просвітницького руху, почався новий період у діяльності просвітницьких товариств. Основною організаційною формою руху за національне відродження освіти стали товариства Просвіта, які навесні 1917 р. відновили свою діяльність. Однією з перших в Україні відновила свою діяльність Київська Просвіта. Головою товариства обирається В.Науменко. Він же й головував на загальних зборах 14 травня 1917 р., на яких було затверджено план роботи комісій.

У перший рік існування Української Народної Республіки просвітницький рух розгорнувся досить широко. Як у містах, так і в селах виникали зазначені громадські організації, які були підпорядковані київському товариству Просвіта. Мета діяльності цих об'єднань полягала у просвіті своїх членів „...світлом доброї науки та через знання провести їх до кращого громадського національного життя” [1, 24].

З метою одержання докладних відомостей про всі існуючі Просвіти в Україні та їх об'єднання Департамент позашкільної освіти створив організаційну комісію з влаштування з'їзду Просвіт. За спогадами директора Департаменту С.Русової, така ідея була викликана тим, що „...почала почуватися незадоволеність працею Просвіт: бракувало в їх діяльності якоїсь певної провідної думки, керівники зверталися до Києва за порадою, за інформацією, але в Києві не було ніякого центрального органу, який би міг дати бажаний напрямок змаганням Просвіт, міг би широко організувати матеріальну і моральну допомогу цим справді народним організаціям” [397, 6].

Всеукраїнський з'їзд Просвіт розпочав свою роботу 20 вересня 1917 р. Зі вступною промовою виступив І.Стещенко – генеральний секретар освіти. В.Науменко доповідав про складне становище народної освіти України.

У цей час на політичній і освітянській аренах актуалізується питання націоналізації освіти, створення української школи [400]. У статті „Национализация школы в Украине” В.Науменко зазначив як найважливіші такі пріоритети:

- визнання прав для української мови займати в школах почесне місце, не бути чимось зацькованим, презирливим чи навіть лише таким, що терплять;
- визнання у початковій школі української мови мовою викладання, а в середній, вищій і спеціально-вчительській – мовою вивчення, причому, для останньої обов'язковою, а для перших двох – факультативною [182, 1].

З перших днів створення Української Народної Республіки розгорнулася широка робота у напрямку українізації освіти [357; 358]. Практично всю справу українізації шкіл було доручено помічнику попечителя Київського учбового округу В.Науменку, про що і оголосив попечитель М.Василенко на зборах з питання українізації шкіл Київського учбового округу, які відбулися 16-17 квітня 1917 року [312, 17]. На зборах проходив обмін думками представників учбового округу з приводу введення у курс середньої школи дисциплін, пов'язаних з українознавством – історії і географії України, української мови і літератури [313, 18].

Сам В.Науменко проблему українізації освіти зводив до двох аспектів: запровадження викладання українською мовою і введення в навчальний план лише окремих українознавчих предметів у середній школі. Педагог підкреслював, що вирішення питання викладання українською мовою потребує врахування наступних чинників: національного складу учнів; відповідного складу учительського персоналу; добору підручників і посібників.

До дисциплін, які необхідно ввести у середній школі, В.Науменко відносив курс історії рідної землі, рідної літератури, географії та етнографії, а також здобуття наукових знань української мови [313, 19]. Педагог наголошував, що

необхідність введення разом з предметом географії рідної землі ще й курсу етнографії пояснюється педагогічними завданнями. „Відомо, – писав він, – яку величезну роль в справі виховання дітей та юнаків може відіграти народна поезія” [312, 29].

Наповнення змісту освіти українознавчими дисциплінами потребувало зміни навчальних програм, щоб не завантажувати учнів надмірною кількістю інформації. Для вирішення цієї проблеми В.Науменко пропонував вилучити з програм історії, літератури і географії всього зайвого, що викладалося лише для задоволення вимог царського режиму [182, 1]. Звільнені програмні години, на думку педагога, і можна було б заповнити українознавчими дисциплінами.

За В.Науменком, реформування змісту освіти передбачало зміну вимог до вчителя, його знань та методики роботи. „Якщо почати реорганізацію школи, – зазначав він, – то потрібно розглядати не стільки питання, як можна реорганізувати школу, скільки питання про те, наскільки підготовлений вчительський персонал” [311, 15]. Підготовка педагогічних кадрів була нагальною потребою. Як вважав педагог, від цього залежав успіх розпочатої справи. „Інакше, – говорив він, – і бути не може. Для того, щоб бути досить готовим до педагогічної діяльності в національній українській школі, необхідно учительському персоналу самому бути на висоті знання своєї рідної мови, не лише практично, але і теоретично, а також бути знайомим з головними науковими дисциплінами, тісно пов’язаними з національним типом, як-то: література, історія, географія, етнографія” [182, 1].

В.Науменко приділяв багато уваги організації педагогічних курсів для вчителів. Щоб прискорити цю роботу, він пропонував „...розбити курси на повітові, щоб кожний повіт влаштував місячні курси для вчителів свого повіту, і всі сили спрямувати на те, щоб українській мові навчати...” [311, 38].

З метою територіального поширення курсів для підготовки вчителів до українізації школи, В.Науменко пропонував кілька раціональних кроків: позмінна робота керівників повітових курсів; термінова підготовка методистів для

проведення повітових курсів упродовж 70-годинних лекцій, які могли б читатися по губерніях [311, 38].

Він особисто розробляє програму методичної підготовки вчителів для української школи. Наприклад, при навчанні грамоти В.Науменко вважав необхідним ознайомити слухачів курсів з методикою пояснювального читання, особливостями українського письма та запропонувати матеріали для читання.

Другу частину курсів методист радив присвятити викладанню українською мовою арифметики. Крім цього В.Науменко вважав, що потрібно „...дати, хоча б дуже скорочений і стислий курс з історії України, з історії української літератури, особливо XIX століття, далі з географії української і з української мови” [311, 38].

Методист наголошував на значенні особи керівника курсів. „Величезне значення має те довір'я, те визнання деякої авторитетності за особою, яка керує курсами. Якщо такої довіри і авторитета немає, то робота перетворюється на формальність, на іграшку”, – застерігав В.Науменко. У справі підбору керівників методичних курсів В.Науменко надавав неабиякого значення „свідомій українській інтелігенції”, яка була зацікавлена у результативності процесу українізації освіти [182, 1].

Передова педагогічна громадськість і В.Науменко в її загалі щиро вітали перехід школи до нового устрою, „...який наблизить її до природного вигляду, тобто, – пояснював Володимир Павлович, – щоб вона набула народного національного характеру” [311, 15]. Однак, залишалась актуальною проблема терміну реформування освіти, його нагальності чи поступовості. В.Науменко підкреслював, що у селах та невеликих українських містечках „...питання про українізацію школи – це питання однієї хвилини”. Таку легкість педагог пояснював домінуванням материнської мови у спілкуванні, її зрозумілості для учнів. А от з міськими школами варто було дотримуватись обережності, адже населення навіть повітових міст, а тим більше губернських, було переважно російськомовним, і процес українізації, звісно, міг натрапити на нерозуміння і перешкоди. „Це така тонка справа, що потрібно дуже обережно підходити до неї, щоб з одного боку – саме населення не відчуло зовнішнього шквалу, а з іншого

боку – треба вберегти себе від можливих помилок”, – наголошував просвітитель [311, 15]. За В.Науменком, населення варто поступово підводити до свідомого націоналізму, який би проявлявся не ззовні, а зсередини.

Таким чином, В.Науменко, якому було доручено справу українізації шкіл Київського учбового округу, визначив умови реформування шкільництва та змісту освіти, а також шляхи впровадження теоретичних основ у практику народної школи. На думку педагога, розв’язання зазначених завдань потребувало спеціальної підготовки вчительських кадрів, підтримки прогресивної української інтелігенції, свідомого ставлення народу до реорганізації освіти, врахування у процесі українізації шкіл територіального розташування освітнього закладу.

Активна громадська діяльність, наукова й просвітницька робота, розробка відповідних програм і створення підручників для народних шкіл – кожен із зазначених видів діяльності був своєрідним каменем у створенні фундаменту для української освіти. Роль В.Науменка як одного з фундаторів національної освіти полягала як у науково-теоретичному обґрунтуванні основ українського шкільництва, так і в практичному впровадженні освітянських ідей у життя українського населення.

## **2.2. Видавнича діяльність просвітителя**

У суспільно-політичному, науково-педагогічному та культурно-національному житті українського народу другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. велике значення мали газети та часописи, які виступали джерелом інформації, пропаганди політичних і науково-педагогічних знань, засобом ідейного впливу на широкі верстви населення. Вони використовувались українськими освітніми і культурними діячами як трибуна для просвіти і виховання трудящих, як ідеологічна зброя у національно-визвольній боротьбі свого народу.



Громадсько-просвітницька діяльність Володимира Павловича Науменка була тісно пов'язана з видавничою. У 70–80-х роках XIX ст. він був співробітником редакції газети “Труд”, на сторінках якої друкувалися матеріали на захист української національної справи [198, 97].

В.Науменко працював у редакційному складі газет “Киевское слово” (1894) і “Киевские отклики” (1903-1907) [231, 80]. Видавництвом останньої В.Науменко займався разом з І.Лучицьким та М.Василенком. Співробітниками цієї газети були В.Антонович, С.Єфремов, В.Короленко, А.Кримський, І.Стешенко, С.Петлюра, С.Русова.

У 1905-1906 рр. В.Науменко разом з І.Лучицьким заснували газету “Свобода і право” [334]. Як зазначалося у програмі видання, на його сторінках планувалося друкувати статті з усіх питань як російського, так і зарубіжного життя, іноземні відомості, огляди російського та іноземного друку, фейлетони з суспільних, наукових і політичних питань; вірші та белетристичні твори; огляди внутрішніх російських подій, закони та урядові розпорядження; хроніка місцевого життя; судова хроніка; звіти про засідання наукових товариств, зборів, мітингів земських і міських установ та ін. [351, 2]. Газета “Свобода і право” була друкованим органом Київського центрального комітету партії кадетів. За друкування антиурядових матеріалів влада неодноразово забороняла окремі номери видання, а редакторів притягала до судової відповідальності [198, 97; 346].

Найбільший талант журналіста і видавця В.Науменко виявив у період своєї діяльності в журналі „Киевская старина” (1882-1906), що був єдиним на той час органом українознавства на терені Російської імперії. Цей часопис, навколо якого об'єдналися представники української інтелігенції, став справжнім осередком не тільки наукового, але й громадського життя українців.

Створювався він довго і важко через причини як матеріального, так і політичного характеру. На видання „Киевской старины” вчені, творча інтелігенція, підприємці робили грошові пожертви. Постійним меценатом був власник цукроварень і член Київської громади В.Симиренко. Саме за його

допомогою Київська громада змогла викупити журнал. Відтак постало питання про його головного редактора. Члени Громади зійшлися на кандидатурі В.Науменка, зважаючи на його організаційні здібності та громадський авторитет. Справа з призначенням В.Науменка на посаду редактора затяглася на два роки. „Офіційно мені редактором не бути, – писав В.Науменко у листі до В.Гнилоширова в грудні 1891 р., – бо єсть такі гаспидські душі, що ходять „аки лев рикаючи. Ищучи, кого поглотить”, – і дуже свою пельку роззявляють, щоб ковтнути мене. Проте я работаю в Старині без перестанку: хлопіт до біса, щодня лягаю спати у 2-3 часа ночі” [270, 1]. Не дивлячись на всі перешкоди, у 1893 р. Володимира Павловича було затверджено редактором журналу, а через кілька років і видавцем [198, 98; 348].

Редакторська діяльність В.Науменка ознаменувала початок нового етапу як у житті Володимира Павловича, так і в історії „Киевской старины”, під час якого відбулися суттєві зміни у загальному напрямі та змісті часопису. Матеріали журналу стали більше відповідати культурно-національній програмі Громади, публікації – наближеними до проблем сучасності, з яскраво вираженою українофільською спрямованістю. Дослідниця М.Палієнко відзначає: „Якщо у 80-ті роки “Киевская старина” мала науковий, аполітичний характер, то з другої половини 90-х років вона набула рис українофільського органу, на сторінках якого розгорнулася боротьба за українське слово та вільний розвиток національної літератури, а на початку ХХ ст. з’явилися публіцистичні статті, що характеризували сучасну політичну ситуацію в Наддніпрянській Україні, а також у Галичині та Буковині” [197, 9].

За спогадами сучасників, навколо „Киевской старины” у той час об’єдналися кращі сили української інтелігенції. На сторінках часопису друкувалися статті таких видатних культурних діячів, як М.Костомаров, П.Житецький, В.Антонович, О.Лазаревський, О.Левицький, М.Сумцов, М.Чалий, І.Франко, А.Кримський, Б.Грінченко, І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М.Старицький, М.Коцюбинський, О.Кобилянська, Дніпрова Чайка, Д.Багалій, В.Перетц, Л.Яновська та ін. Постійними авторами, крім громадівців, стали

професори Київського університету Св. Володимира: В.Іконніков, І.Малишевський, П.Голубовський. Друкувалося тут і духовенство: архімандрити Арсеній і Леонід, протоієрей В.Липківський. Майже до кожного номеру журналу готував спеціальні розвідки, повідомлення, матеріали наукового та публіцистичного характеру й Володимир Науменко, підписуючи свої статті не тільки власним прізвищем, але й криптонімами „В.Н.” чи „В.Н-ко” [302; 318].

Варто відзначити, що за часів редагування „Киевской старины” В.Науменком характерною особливістю публікацій була їх національна спрямованість. І хоча мова видання була російською, однак проукраїнські настрої окремих авторів були зрозумілими і відчутними.

На період керівництва В.Науменка в „Киевской старине” припадає велика кількість публікацій педагогічно-просвітницького характеру, виступів про навчання українською мовою у народних школах, створення національних шкіл в Україні. Характерною у цьому плані є стаття С.Єфремова „К истории народного образования на Украине в первой половине XIX века”, надрукована у 6-му номері журналу за 1900 рік. Аналіз автором цікавих архівних джерел дає картину розвитку народної освіти в Центральній Україні: становище парафіяльних шкіл, забезпечення їх підручниками, рівень підготовки вчителів.

Для вивчення історії і розвитку гімназійної освіти на Україні цікавими були матеріали часопису, присвячені 2-ій Київській гімназії, зокрема, М.Чалого.

У постійній рубриці журналу „Документи, повідомлення, замітки” регулярно друкувалися статті, в яких висвітлювався стан народної освіти, українського театру, книговидання, розвитку журнально-газетної справи.

Таке спрямування публікацій часопису не задовольняло вимог царської політики. Особливих перешкод з боку цензури зазнавали матеріали, пов'язані з іменами прогресивних громадсько-політичних діячів – М.Драгоманова, Ф.Вовка, І.Франка.

Але Науменко-редактор не здавався легко. Він використовував будь-яку можливість, щоб і заборонені цензурою матеріали все ж таки побачили світ. Іноді це вдавалося за умови подання цензору однієї і тієї ж статі, але під іншим

заголовком. Так, у листі до М.Сумцова від 28 червня 1895 р. з приводу заборони київським цензором друкування в „Киевской старине” некролога М.Драгоманова Володимир Павлович писав: „Цензор тут виявився дурнем у всій своїй величі: кілька місяців тому він заборонив друкування тієї ж статті, яку зараз дозволив беззаперечно” [326, 2].

Однією з форм цензурного втручання був контроль за виданням відбитків з окремих публікацій часопису, розповсюдження матеріалів у вигляді брошур. З цієї причини було заборонено випуск окремими брошурами статей „Первые четыре года ссылки Шевченко” М.Стороженка, „Лирник Василий Мороз” Є.Чикаленка, оповідання „Шарон” Ф.Кудринського. У 1901 році В.Науменко подав прохання про дозвіл випуску збірки усіх опублікованих у журналі українських творів, однак у відповідь була отримана відмова [268, 2].

Цензурою контролювалися не лише матеріали публікацій, форма їх випуску, але й зв'язки редакції із закордонними виданнями та товариствами. В.Науменко як редактор журналу подав прохання про дозвіл на одержання закордонних слов'янських періодичних видань. І хоча своє прохання Володимир Павлович аргументував виключно потребами редакційної роботи та наукових занять, однак дозвіл було отримано лише на львівську газету „Діло” та видання Краківської Академії наук [197, 13].

Проте, окремі перемоги не задовольняли В.Науменка. Активна громадянська позиція змушувала його постійно шукати нові шляхи послаблення цензурного контролю „Киевской старины”, адже „...він був вельми чуйним і ревним захисником українського слова” [11, 91].

З середини 90-х років В.Науменко розпочинає активне змагання за дозвіл друкувати на сторінках „Киевской старины” українські твори мовою оригіналу. У листопаді 1896 р. він укладає важливий документ – „Пам'ятну записку” і надсилає її Київському, Волинському та Подільському генерал-губернатору О.Ігнат'єву, міністру внутрішніх справ І.Горемикіну та начальнику в справах друку М.Соловйову. Текст цього документа зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського [249; 250; 251; 295].

Редактор „Киевской старины” з властивою йому дипломатичністю і знанням предмета аргументує необхідність легалізувати використання української мови у періодиці [295, 2]. „Кожна національність, – писав В.Науменко, – завжди проявляє в тій чи іншій формі схильність до самовираження. Ця схильність, яка не має нічого спільного з жодними політичними тенденціями, завжди проявлялась і проявляється досі у великої кількості осіб, сердечно відданих ідеї держави...” [295, 2].

У „Пам’ятній записці” В.Науменко аналізує обставини появи циркулярного розпорядження Головного управління у справах друку від 26 травня 1876 року про обмеження малоросійського слова. Це призвело, – писав Володимир Павлович, – до „...припинення життя і росту національного самовираження українського народу...”; видання українських книг було зовсім зупинено, якими б „...добрими намірами чисто в просвітницькому дусі не були проникнуті видавці та автори”; українська поезія, пісня, театр – усе було заборонено. В.Науменко зазначав, що „...саме ім’я „українофіл” в очах начальства стало вважатись іменем, яке знижує репутацію людини в його службовій кар’єрі. Тяжкі роки довелось пережити тоді в Малоросії, а в Києві особливо” [295, 2-3].

Упродовж 1899-1900 рр. в „Киевской старине” було надруковано цілу низку статей, присвячених питанням розвитку української мови. На сторінках часопису розгорнулася цікава дискусія членів Громади з професором Т.Флоринським, виступи якого мали великодержавне шовіністичне спрямування. В.Науменко, а за ним і В.Антонович та К.Михальчук, піддали нищівній критиці погляди Т.Флоринського щодо обмеженості української літератури етнографічними рамками [128; 129; 134].

У науковій полеміці з Т.Флоринським яскраво проявився як Науменко-філолог, так і Науменко-патріот. Він стверджував: „Літературну мову у народів виробляють не накази поліції, ані академічні постанови, а склад життя та культурна атмосфера, в якій перебувають люди” [128, 140]. З огляду на природність та закономірність вільного розвитку української культури та

літератури, просвітителі пропагував необхідність вироблення канонів української наукової мови [134, 263-276].

Шлях до перемоги був складним. Окремий напрям у змаганнях з цензурою був дещо опосередкований. В.Науменко боровся за надання київській цензурі права дозволу до друку україномовних матеріалів у журналі „Киевская старина”, не надсилаючи їх на розгляд до Головного управління у справах друку [197, 14].

Під час цих змагань В.Науменко „...мало не щороку відвідував Санкт-Петербург”, – згадував М.Василенко [11, 91]. Врешті-решт, через кілька років було здобуто певну перемогу. Внаслідок активних і наполегливих дій В.Науменка редакція часопису „Киевская старина” у 1897 р. отримала дозвіл на публікацію українських художніх творів, а також при редакції журналу було засновано українську друкарню. У 1898 р. київській цензурі було надано право на самостійний розгляд україномовних матеріалів журналу. А через рік редакції вдалося заснувати й українську книгарню [197, 14].

Варто підкреслити значення цього часопису в історії України, адже за чверть століття існування „Киевской старины” у журналі було надруковано велику кількість наукових праць, документів, архівних матеріалів, рецензій, перекладів. У публікаціях висвітлювалися історія, культура, освіта, мистецтво і побут українського народу. Час від часу долучалися рисунки-знімки старовинних портретів, гравюр тощо. Ретельно був розроблений відділ бібліографії [11, 86; 144, 1]. Значна кількість матеріалів журналу і сьогодні є джерельною базою для наукових досліджень у галузі історії, археології, фольклористики, етнографії, літературознавства, мовознавства, історії педагогіки. Протягом 25-річного існування часопису „Киевская старина” вийшли друком 300 номерів [31, 19; 197, 7].

Завдяки видавничій політиці В.Науменка кількість публікацій творів українською мовою на сторінках „Киевской старины” на початку ХХ ст. зростає вдвічі порівняно з 80-90 роками ХІХ ст. Світ побачили художні твори І.Карпенка-Карого, М.Коцюбинського, В.Винниченка, І.Франка, Панаса Мирного, поезії Т.Шевченка та Лесі Українки [197, 16-17].

З революцією 1905 р. остаточно втратив силу Емський указ 1876 р. Укази від 24 листопада 1905 р. та 26 квітня 1906 р. надали українському народу поряд з іншими недержавними націями Росії право на власну пресу [197, 18]. Як наслідок, почали з'являтися численні україномовні газетно-журнальні видання. У таких умовах найпершим завданням для редакції „Киевской старины” був пошук для журналу відповідних форми та місця у системі новонароджених громадських і наукових інституцій.

Як редактор часопису „Киевская старина”, В.Науменко наприкінці 1905 р. опублікував звернення до читачів журналу: „Нові умови друкованого слова в Росії відкривають, певно, в недалекому майбутньому можливість для нашої України мати самостійні власні українські органи у формі щоденних та щотижневих газет, а також щомісячних журналів. Усе це давало б редакції нашого журналу право або припинити видання, або повністю змінити його характер; однак ми, після 24 років існування, вирішили вступити у 25 рік, зберігаючи назву журналу, тим більше, що у такі перехідні моменти вважаємо доцільним спробувати здійснити поступовий перехід до іншої форми нашого видання” [169, 1].

Далі він повідомляє, що у 1906 р. редакція журналу планує більше уваги приділяти науковій розробці питань, пов'язаних з історією, етнографією та літературою України. „Ми будемо, – писав В.Науменко, – спрямовувати всі наші зусилля на те, щоб серед наукових статей у нашому журналі знайшли місце й роботи, написані українською мовою, не говорячи вже про художні твори, які будуть виходити виключно українською мовою” [169, 1].

Цей 25-й рік існування „Киевской старины” був останнім для її історії. Науменко-редактор випустив у світ 204 книжки, які і сьогодні мають надзвичайну цінність як наукова спадщина України. „Кожен, кому доводилося мати справу з українською старовиною, – писав М.Василенко, – знає добре, якою скарбницею є „Киевская старина”, без якої тепер не можна ступити кроку при вивченні минулого України” [11, 89].

У 1906 р. журнал „Киевская старина” був реорганізований у часопис „Україна”. Явище парадоксальне: перейшовши на українську мову і змінивши назву,

популярний часопис скоро перестав існувати. „Проте припинення видання „Киевской старины” та „України”, на наш погляд, – пише дослідниця М.Палієнко, – не можна пояснити тим, що цей тип історичної періодики себе вичерпав” [197, 22]. Причини занепаду треба шукати в соціально-політичних перетвореннях, що мали місце в житті України того періоду.

У цей же час почалася ліквідація здобутків революції 1905 р. Царат одержав підтримку III Державної думи з перевагою представників нових партій. 1907-1908 рр. стали періодом репресій проти українського руху: ліквідовуються культурно-освітні та громадські організації, закриваються українські періодичні видання.

Репресії не обминули ні В.Науменка, ні керованих ним закладів та організацій. Так, 31 жовтня 1907 р. за розпорядженням київського генерал-губернатора закривається читальний зал та книжковий склад Народного Дому. Через кілька місяців, у січні 1908 р., забороняється діяльність Київського товариства грамотності. Столипінським циркуляром 1910 р. про заборону заснування громадських товариств з „іногородців” знищувалися останні залишки надії на розвиток українства [197, 24].

Сумної участі зазнала й українська преса. У 1914 р. урядом закриваються газети „Рада”, „Літературно-науковий вісник”, часописи „Українська хата” та „Село”. Така ж доля спіткала журнали „Дзвін”, „Рідний край”, „Слово”, „Світло”, „Україна”, а також „Записки Українського наукового товариства”, членом якого був і В.Науменко. Фактично, українці залишилися без своєї національної преси. Окремі статті про українство В.Науменко друкував у московському виданні „Украинская жизнь” [197, 25; 255, 2]. Останні роки перед смертю він публікував свої статті у періодичних виданнях „Голос минувшего”, „Киевская мысль”, „Книжный вестник”.

Отже, журналістська, редакторська та видавнича діяльність В.Науменка мала яскраво виражену просвітницьку спрямованість. На сторінках періодичних видань В.Науменко виступав як автор статей педагогічно-просвітницького спрямування, популяризатор творів українських письменників, борець за українську мову та національну школу.



### 2.3. Науково-дослідна діяльність Володимира Науменка

В.Науменко велику частину свого творчого потенціалу присвятив науковим дослідженням: збирав, аналізував і всіляко популяризував матеріали з історії національного розвитку України. Предметом наукових пошуків для ученого були спадщина видатних діячів української культури, пам'ятки мистецтва, історичні події і явища у культурному житті України.

Науково-дослідна діяльність просвітителя була спрямована на пошук і збереження давніх рукописів, стародруків, письмових свідчень своїх сучасників, які дослідник розглядав як національні цінності.

В.Науменко зберіг для нащадків величезний архів Михайла Максимовича. Як уже зазначалося, спілкування з першим ректором Київського університету стало своєрідним стимулом для В.Науменка до науково-пошукової діяльності. Творчий доробок цього діяча В.Науменко популяризував на сторінках періодичних видань [85; 126].

До свого наставника Володимир Павлович ставився з глибокою повагою. Уже в зрілому віці, працюючи редактором „Киевской старины”, В.Науменко присвятив М.Максимовичу низку статей, в яких подавав відомості з життя та діяльності Михайла Олександровича.

У статті „Заметки для будущего биографа М.А.Максимовича” (1896 р.) В.Науменко закликав дослідників збирати архівні матеріали, епістолярну спадщину, біографічні матеріали М.Максимовича з метою написання повної біографії ученого широкого діапазону, що є національним надбанням в історії розвитку наукового потенціалу України [113; 114].

За матеріалами листів М. Максимовича В.Науменко у статті „Скорбная страничка из жизни М.А.Максимовича” розкриває читачам ту сумну сторінку з життя цього вченого, коли він змушений був за станом здоров'я залишити Київський університет і відійти від активної педагогічної й громадської діяльності [125, 273].

Цілий ряд статей В.Науменко присвячує аналізу епістолярної спадщини видатного вченого [112; 162; 163; 164; 165]. Ці статті представляють „...інтерес не лише як матеріал для біографії і характеристики обох видатних діячів на нашій рідній ниві, – пише В.Науменко у статті „Переписка М.А.Максимовича с П.Г.Лебединцевым (1864-1873)”, – але і як матеріал, що торкається дуже часто наукових і суспільних питань з життя нашої батьківщини” [162, 378].

В.Науменко як дослідник звертається до літературної спадщини М.Гоголя та його епістолярії [122]. Цій темі він присвятив дві статті: „Ученическое сочинение Н.Гоголя” та “Еще об ученическом сочинении Н.В.Гоголя”, в яких увів у науковий обіг невідомий учнівський твір М.Гоголя „В какое время делаются славяне известны по истории, где, когда и какими деяниями они себя прославили до расселения своего и какое их было расселение”. Дослідник, встановлюючи дату цієї історичної пам’ятки, стверджував, що твір написаний незадовго до закінчення М.Гоголем курсу вищих наук у лицей князя Безбородка у 1828 році [99, 127; 101, 341].

Проаналізувавши та зіставивши різні архівні документи Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородка, В.Науменко звертає увагу, що зазначений твір є результатом випускного іспиту М.Гоголя. За оцінкою автора розвідки, учнівський твір М.Гоголя написаний неохайно і неграмотно. В.Науменко робить припущення, що „...робота ця, ймовірно, класна,... а тому, за загальною учнівською слабкістю, і ставлення до неї з боку автора було недбале”. Але зважаючи на те, що це був досить важливий твір, оскільки „...закінчення Гімназії Вищих Наук відкривало пряму дорогу у життя і у суспільну діяльність”, Володимир Павлович дивується, що „...при всій незадовільності і недбалості роботи Гоголя, тогочасні педагоги не лише дали атестат майбутній знаменитості, але навіть оцінили його успіхи у російській словесності вищою оцінкою 4”. Сам дослідник характеризує цей факт як „...повчальний і для сучасних педагогів” [101, 342].

В.Науменко вважав, що цікаві зразки прихильності предків до літературного слова були виявленням складових національної ідентичності;

поступом на шляху до національної самосвідомості [72; 488]. У процесі написання літературних творів „...інтелігенція розвивала і вдосконалювала українську мову – засіб, що надзвичайно ефективно культивував почуття всеукраїнського братства. Тому, – як робить висновок історик О.Субтельний, – література займає особливе місце в ранній історії будівництва української нації” [219, 203].

Як один із зразків давньої української літератури В.Науменко виділяє рукописні зошити-альбоми з переписаними літературними творами. У цих альбомах можна було зустріти і записи українських творів, незважаючи на те, що „...російська книга, а разом з нею і літературна російська мова все більше і більше проникають у малоруське середовище”. Для дослідника такі знахідки були великою радістю, оскільки вони стверджували, що „...не можуть зникнути повністю і ті природні симпатії до свого рідного, які є проявом, можливо, неусвідомленим, любові до своєї народної пісні, до свого рідного вірша” [142, 10].

Досліджуючи такий альбом писаря Золотоніської канцелярії Андрія Іщенка, аналіз якого він зробив у статті „Рукописный альбом Андрея Ищенко 1780-82 г.” (1889 р.), В.Науменко, зазначає, що „...і тепер далеко не у всякої культурної людини ви знайдете достатній запас друкованих книг, але в той же час ні у кого майже не знайдете і рукописних копій з них” [72, 488].

Одним з предметів наукових досліджень для В.Науменка була так звана „шкільна поезія”, „духовні вірші” XVII – XVIII ст., приурочені до релігійних свят [67; 84; 89; 107; 143; 145; 158]. Володимир Павлович звертає увагу на те, що хоча українські різдвяні і великодні вірші відносяться до відділу духовних віршів, проте вони мають свою самостійну і своєрідну історію. Саме тому, як вважає дослідник, ці твори „...повинні бути розглянуті ... зовсім окремо, як такі, що з’явилися зовсім за інших умов і за іншими мотивами порівняно з духовними віршами” [67, 271].

У своїй статті „К литературе рождественских и пасхальных виршей” (1888 р.) В.Науменко виділяє два види творів, які можна віднести до літератури „духовних віршів”. До першого виду він відносить твори, які виникли

в середовищі самого народу під впливом християнства, що проникало в життя людей; до другого – твори книжників, які народ теж впустив у свій побут нарівні зі своїми власними, оскільки вони були близькими народу по тону і духу. Дослідник зазначає, що такі твори є „...проявами народної творчості у всіх трьох російських народностей”. Проте, „малороси дають їх порівняно менше, – оскільки, як пояснює автор, – враження козацької епохи були настільки сильні, що значною мірою відсували на другий план усі інші мотиви та сюжети...” [67, 272].

Від зазначених видів духовних віршів В.Науменко відрізняє ті віршовані твори, які з’явилися в Україні в XVII – XVIII століттях, за ознаками їх походження, складу і типу. У цій літературі теж виділялось дві течії. Твори першої з них дослідник характеризує суворістю і витриманістю схоластичної форми. „Це твори книжників, які повністю занурилися у шкільну науку”, одночасно втративши зв’язок з народною пісенною творчістю і народним настроєм. Проте, як стверджує В.Науменко, були і такі, які наближались до тону народного, „...але не до того, яким народ більшою мірою співає і розповідає про сюжети важливі, а того доброзичливо-гумористичного, який у ряді випадків проявляється у народі з усією силою” [67, 273]. Такого типу твори, за В.Науменком, складають особливу групу в літературі XVII – XVIII ст., „...групу, представники якої можуть бути названі національною школою у південно-руській літературі минулого століття” [67, 273].

Досліджуючи такі літературні пам’ятки, як різдвяні та великодні вірші, В.Науменко вдавався до глибокого аналізу не лише самого твору, а й особистості автора, його настрою. Результат такого аналізу частково міститься у його статті „Пасхальная вирша”, де автор пише: „...настрій поета у момент такої творчості саме благочестивий, але що вся, так би мовити, природа поета, гумористична за своїм типом, ускладнена своєрідним вихованням і шкільним навчанням” [89, 116].

В.Науменко бережливо і дуже уважно ставився до будь-яких архівних матеріалів, постійно розшукував і збирав, детально їх аналізував. Одним з результатів таких пошуків був твір, про який він пише у статті „Рождественская вирша”. Автор повідомляє, що ця пам’ятка „знайдена нами у старому паперовому

непотребі, випадково придбаному у Полтавській губернії” [107, 9]. Цю статтю, як і решту подібних матеріалів, В.Науменко розмістив на сторінках часопису „Киевская старина”.

У цьому журналі В.Науменко часто друкував розвідки з історії освіти, зокрема, з історії Київського університету Св. Володимира та Київського учбового округу [63; 76; 77; 80; 102].

Першою такою розвідкою була стаття В.Науменка „Песнь на случай открытия в Киеве университета Святого Владимира”, де автор знайомить читачів з урочистим віршем, присвяченим видатній події. Цю цінну архівну пам’ятку В.Науменко знайшов серед паперів першого ректора університету Михайла Максимовича. Досліджуваний твір В.Науменко називає „...пам’яткою місцевої, спотвореної схоластичною наукою думки..., єдиною пам’яткою святкування тієї події, після якої повинно було початися нове життя...” [63, 484].

В інших статтях автор також подає цікаві архівні матеріали – документи про створення Київського університету Св. Володимира та перші роки його діяльності [77; 80]. Досліджуючи історію Київського університету, В.Науменко зосереджував увагу і на інших аспектах громадського життя Києва [60, 73; 76; 115; 166; 190], Російської імперії загалом [70; 74; 166; 184], а також за межами держави [116; 296].

Окремий напрямок науково-пошукової діяльності В.Науменка стосувався літературної творчості, особливо літератури українською мовою. Німецький філософ Гердер на початку ХІХ століття відзначав цінність батьківської мови для розвитку нації, оскільки саме у мові втілене все надбання національної думки, її традиції, історія, релігія. Позбавити народ мови – значить позбавити його єдиного вічного добра [219, 207]. А наприкінці цього ж століття В.Науменко зазначав: „...хто знає, чи не краще буде для всебічного розвитку усіх душевних сил нації, якщо надана буде можливість кожній з них виробити самостійно свою самобутню культурну мову? Можливо, у цьому останньому випадку і сила народного генія, і сила поетичного відчуття, і навіть самі етичні начала в людстві отримають більшу інтенсивність у своєму вдосконаленні?” [128, 137].

В.Науменко був сучасником і однодумцем М.Грушевського, який неодноразово підкреслював велич і самобутність української мови і літератури. „Маємо, панове депутати, досить маємо (літератури українською мовою – І.С.), і не з учорашнього дня. Триста літ з верхом минуло від того часу, як наші предки, як наш нарід пропадає в темноті, без школи, без книги, заходили ся просвічати його мовою рідною, зрозумілою, народньою... Почали тою мовою складати вірші церковні, побожні і світські, комедії театральні і всякі книжки” [19, 18-19]. Якість і різноманітність літератури, що створювалась українською мовою були своєрідним показником життєвої сили української мови. Культивувати і підносити українську мову намагалися окремі представники української інтелігенції всупереч усім існуючим перешкодам. „Така вже доля української літератури, – писав В.Науменко, – що як тільки заговорити про який-небудь твір, доводиться перш за все торкатися сюжету, тобто тієї області, з якої взятий зміст. Кажу „така доля” тому, що жодна література не піддається в цьому відношенні такій прискіпливій критиці, як малоруська” [293, 1].

Ряд статей, які є результатом наукових досліджень В.Науменка, стосуються розвитку української літературної мови, українських письменників [59; 61; 62; 64; 65; 78; 85; 90; 106; 108; 132; 133; 135; 137; 141; 156; 157; 159; 176; 177; 183; 192; 305; 306; 339]. Важливим доробком В.Науменка є статті-рецензії на твори українських письменників та праці українських дослідників [58; 66; 68; 91; 92; 95; 110; 111; 118; 121; 140; 151; 161; 167; 168; 174; 189; 254].

Володимиру Науменку вдалося зібрати рукописи Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Віктора Забіли, Євгена Гребінки, Петра Гулака-Артемівського, Степана Руданського, Леоніда Глібова, матеріали для видання рукописів Тараса Шевченка. Дослідник зберіг перший випуск альбому „Живописная Украина” (СПб, 1844) та рукопис „Біографії Т.Г.Шевченка” Олександра Кониського [224, 267].

В.Науменко писав про таких відомих діячів на ниві українського письменства, як І.Котляревський, Г.Квітка-Основ'яненко, Т.Шевченко, Л.Глібов та багатьох інших літературних, освітянських та громадських діячів [69; 81; 82;

83; 94; 100; 103; 105; 109; 119; 120; 124; 127; 137; 138; 139; 148; 152; 153; 154; 156; 159; 170; 171; 178; 179; 180; 181; 191; 388].

Надаючи великого значення літературній творчості І.Котляревського як своєрідному феномену в історії української літератури, В.Науменко ще у 1888 році у часописі „Киевская старина” надрукував статтю „К пятидесятилетию со дня смерти Ивана Петровича Котляревского” [69]. У цій праці дослідник поставив собі за мету розглянути такі питання:

1) якою мірою і в якому значенні І.Котляревський може бути названий зачинателем нової української словесності?

2) свідомо чи несвідомо проявив він свій літературний хист українською мовою? [69, 379].

Крім того, автор хотів на основі „грунтовного біографічного огляду усіх відгуків про Котляревського” прослідкувати „послідовну зміну найголовніших поглядів” про його творчість [69, 379]. Крок за кроком, дотримуючись аргументованих доказів і суворої логіки, В.Науменко довів, що

1) „...І.Котляревський перш за все може бути названий зачинателем не нової української, а лише друкованої словесності” ;

2) Він повністю „...свідомо тягнувся до відтворення рідною мовою рідного оточення” [69, 383, 385].

У спектрі роздумів дослідника такий висновок не зменшує ролі і значення творів І.Котляревського для розвитку української літератури, адже у своїй рукописній статті „Обзор украинской литературы за 1882 г.”, яка датована кількома роками раніше, він зазначав, що „...народ друкованому вірить як богословній істині” (підкреслено В.Науменком – І.С.) [293, 1].

У статті „К пятидесятилетию со дня смерти Ивана Петровича Котляревского” (1888 р.) В.Науменко виступає на захист І.Котляревського, якого часто піддавали критиці (зокрема П.Куліш) з приводу комічності його твору „Енеїда”, що виставляло, ніби-то українців у смішному вигляді. „У нашого поета-українця, – писав автор, – не було односторонньої пристрасті ні до вищої, ні до

нижчої верстви народу, так само точно, як і у нашої народної поезії, яка потішалась однаково над простолюддям і над панством...” [69, 387].

Цикл літературно-критичних статей В.Науменко присвячує і такій значній постаті в українській літературі, як Г.Квітка-Основ'яненко. У 1893 р. серпневий номер „Киевской старины” був присвячений 50-й річниці з дня смерті цього видатного українського письменника. „Та видна роль, – писав В.Науменко у статті „Григорій Федорович Квитка-Основьяненко: Биографический очерк”, – яку грав Г.Квітка в якості малоруського письменника з одного боку, і те важливе суспільне значення, яке випало на його долю, як культурного представника слобідського українського життя – з іншого, зобов'язують наш журнал, який займається всебічною розробкою питань, пов'язаних з історією малоросійського краю, не лише приділити місце на своїх сторінках цьому поважному імені, але навіть весь цей номер присвятити його пам'яті” [96, 155]. У цьому ж дослідженні автор розглядає деякі суспільно-політичні та соціально-педагогічні умови формування особистості Григорія Квітки.

У статті „Квитка, как малорусский писатель перед судом критики” (1893 р.) В.Науменко характеризує постать письменника у контексті літературних процесів тогочасної України. „У цій статті, – пояснює автор, – ми маємо намір дещо детальніше зупинитись на питанні про роль Г.Квітки, як письменника малоруського і подивитися, як цінували і цінують його діяльність нащадки...” [97, 245].

Підкреслюючи внесок Г.Квітки у розвиток української літератури, В.Науменко аналізує досить складні умови цього процесу і тим наголошує на великому значенні діяльності Григорія Федоровича на ниві українського письменства [97, 247].

У статті автор віддає належне Г.Квітці як малоруському письменнику з огляду на всі перешкоди на шляху його творів до широкого загалу читачів. „Відомо всякому, як нешвидко і тепер поширюються нові книги по малоросійським селам, а за чверть століття це відбувалось ще повільніше”, – так пише В.Науменко про одну з перешкод [97, 258].



Але Г.Квітка-Основ'яненко визнання здобув. Ще у 1834 році український професор Московського університету Йосип Бодянський назвав „Малоросійські оповідання Грицька Основ'яненка” початком української прози [219, 209]. А через 50 років після смерті Григорія Федоровича, В.Науменко робить такий висновок: „Беззаперечно, з своїми малоруськими повістями і комедіями він повинен бути визнаний письменником самобутнім, таким, що стоїть на чолі нового народницького періоду в українській літературі [97, 268; 340].

У рукописній праці „Гр.Хв. Квітка-Основ'яненко і його думки про українську мову в письменстві” В.Науменко на основі аналізу епістолярної спадщини письменника шукає відповідь на питання „Як і через що сталося, що Квітка на 55-му році свого життя порішив стати на захист українського слова не тільки словами, а і самим фактом писання на цій мові...” [256, 1]. З листів письменника виразно проступає його національна самодостатність та здорова амбіційність, справедливе обурення за те, що „...з нас кепкують і говорять, та й пишуть, буцім-то з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по нашому, oprіч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можемо й написати” [256, 2].

Вибрані В.Науменком рядки з листів Г.Квітки-Основ'яненка тонко і влучно характеризують ставлення першого українського прозаїка до рідної мови. „Мова, – писав він в одному з листів, – що має свою граматику, свої правила, свої звороти у мовленні, не схожа на іншу... А її поезія? Хай спробують передати всю силу, всю велич, тендітність іншою! Отож-бо!... Який би не був переклад з нашої на російську, не зберегти в перекладі всієї її досконалості” [256, 2]. Наводячи цитати Г.Квітки-Основ'яненка, Володимир Павлович робить і супутні пояснення, примітки, зауваження. А в кінці роботи зазначав: „Вищенаведені цитати з листів Квітки-Основ'яненка, крім того, що доповнюють світле обличчя нашого письменника не тільки з художнього, але й з ідейного боку, мають ще і те значення, що торкаються того болючого питання про ставлення російської інтелігенції до українства, яке з давніх-давен вносило розбрат і роздратування в сім'ю двох братніх народів, а в сучасний момент веде за собою і дуже сумні політичні події” [256, 2].

Висновки В.Науменка про спадщину Г.Квітки-Основ'яненка і сьогодні є актуальними. А його слова про те, що „...думки Квітки про українську літературну мову ... і тепер не загубили своєї вартості, бо вони і в сучасний момент можуть бути відповіддю тим людям, що докоряють українцям за їх переконання в необхідності розвитку самостійної української літератури та наукової мови” мають сенс і у сьогоденному літературознавстві і мовознавстві [256, 2].

У науковій спадщині В.Науменка є чимало матеріалів, присвячених Леоніду Івановичу Глібову. Значення його творчості, за В.Науменком, визначається, насамперед, часом його діяльності. Про це він писав у некролозі: „Адже час з 1847 по 1857 рік був самим безплідним в малоросійській словесності, так як майже єдиним був тоді Л.Глібов зі своїми байками” [98, 485].

Дослідник вважав, що твори українського байкаря мали і мають велике значення у просвітницькій роботі серед простого населення завдяки своїй „цікавій фабулі і простій алегорії”, яка розкривається просто, люди розуміють зміст твору, що „складає основну цінність байки”. Автор переконаний, що читання байок Глібова і дітьми селян, і дітьми представників культурних класів „...просто необхідне з огляду ... потреби розвитку відчуття мови майбутнім культурним діячам України, яка на даний момент потребує їх” [293, 9-10].

Громадська, видавнича, наукова діяльність В.Науменка була досить тісно пов'язана з ім'ям Тараса Григоровича Шевченка. Досить значну частку свого наукового потенціалу В.Науменко присвятив дослідженню і популяризації спадщини Кобзаря. Він завжди був переконаний, що „...треба б більше дбати про те, щоб сучасна українська культура та її представники не попустили того, що було раніш так славно здобуто нашими батьками на ниві культури і освіти...” [189, 2].

На сторінках історичного часопису „Киевская старина”, за часів редагування його В.Науменком, друкувалися твори Т.Шевченка, а також різноманітні матеріали, які сучасна дослідниця З.Тарахан-Бережа назвала „...тогочасною енциклопедією шевченкознавства” [224, 267].

Зважаючи на унікальність значення поезії Тараса Шевченка в історії української літератури, В.Науменко вважав за необхідне „...виконати обов’язок і щодо пам’яті такого видатного поета, як Т.Шевченко...” [86, 314].

Намагаючись привернути увагу до творчості Т.Шевченка з метою „...серйозної розробки усіх матеріалів, необхідних для оцінки і розуміння його”, В.Науменко на сторінках „Киевской старины” прагне оприлюднити існуючі матеріали, якими „...зможе розпоряджатися майбутній діяч на цій ниві” [86, 319]. Проте, він мав на увазі „...не випадкові факти і не ... суб’єктивні враження, а ...ретельно зібрані і критично проаналізовані матеріали” [86, 314].

Дослідник сам розпочав діяльність у вказаному напрямі, друкуючи статті про Т.Шевченка. Серед них: „К рисунку Шевченко” (1890 р.) [79], „Сведения о неизвестных будто-бы произведениях Т.Г.Шевченко” (1899 р.) [130], „Письмо Т.Г.Шевченко к В.И.Григоровичу” (1899 р.) [136], „О стихотворении “Славянам”, приписанном Т.Г.Шевченко” (1899 р.) [131], „Письмо Ив.С.Тургенева к А.Д.Оболонскому по поводу выкупа родичей Т.Г.Шевченка из крепостной зависимости” (1892 р.) [87], „Воспоминания о Т.Г.Шевченко Е.Е.Пиуновой (Шмидгоф)” (1892 р.) [88], „К вопросу о научном издании „Кобзаря” Т.Г.Шевченко” (1892 р.) [86] та ін.

У публікації, присвяченій науковому виданню „Кобзаря”, Володимир Павлович підняв дуже важливу проблему якісної підготовки текстів Т.Шевченка. Тим більше, що жодне з попередніх видань не відповідало науковим вимогам, „...не кажучи вже про відсутність коментарів до „Кобзаря”, – підкреслював В.Науменко [86, 315]. У цій статті автор висловив пропозиції, яких варто дотримуватись у науковому виданні „Кобзаря”. Він вважав, що тексти творів повинні бути критично перевірені і досліджені за багатьма варіантами рукописів та друківаних видань різних років; особливу увагу варто звертати на звіряння текстів з усіма існуючими рукописами-автографами [86, 314-316]. Цінними у цій роботі могли бути і ті рукописи, які переписувалися сучасниками поета з рукописів-оригіналів, або ж писалися під диктовку самого Т.Шевченка [86, 317].

В.Науменко вважав за необхідне зробити до кожного твору супутні бібліографічні та історико-літературні довідки і коментарі. Автор закликав

прогресивну громадськість до збору всіх матеріалів, які можуть сприяти високоякісному виданню Шевченкового „Кобзаря”.

На сторінках журналу В.Науменко розміщував фрагменти епістолярної спадщини Т.Шевченка: „Письмо Т.Г.Шевченка к В.И.Григоровичу” (1901 р.), „Письма М.М.Лазаревского к Т.Г.Шевченко (1857-1859) (1901 р.) [147; 149], „Три письма Т.Г.Шевченка к А.И.Лизогубу” (1903 р.) [155], „Письмо В.Г.Шевченко к Т.Г.Шевченко” (1904 р.) [160].

Одним з найсвятіших своїх обов’язків В.Науменко вважав опіку могилою великого українського поета Тараса Шевченка поблизу Канева. Саме Володимир Павловичу Громада доручила бути останнім власником земельного наділу з могилою поета.

Київська громада доклала багато зусиль, щоб приватизувати ту частину землі в Каневі, де знаходилась могила Т.Шевченко. Громадівці розуміли, що збереження місця останнього упокоєння поета як національної святині важливе для українського народу. Цілий ряд архівних документів, які зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (фонд №2) підтверджують велику діяльність громадівців по збереженню могили Т.Шевченка [205, 219-220].

Київські громадівці К.Гамалія, П.Мосаковський і В.Науменко по черзі були власниками земельного наділу з могилою поета. „В світовій історії це явище унікальне, – зазначає Н.Побірченко, – створення національного заповідника, літературно-меморіального комплексу на місці поховання національного генія. І початок цій роботі, саме її ідею подала Київська громада. Не саму лише ідею, а й практичне її втілення в життя. Опікувалися вони святинєю від моменту перезахоронення поета в Каневі і до останніх днів існування Громади. Земельна ділянка Київської міської управи передавалася з рук у руки протягом кількох поколінь громадівців” [205, 220]. З 1902 р. її власником був В.Науменко [224, 217].

Кожного літа В.Науменко жив у с. Прохорівка поблизу Канева. Тут він часто ходив на могилу Т.Шевченка, зустрічався з громадівцем В.Гнилоциромим,

канівським учителем, який за дорученням Громади виконував обов'язки наглядача могили.

В.Науменко і В.Гнилосиров постійно підтримували зв'язки, активно листуючись з питань збереження могили [269; 270; 274; 275; 276].

Володимир Павлович багато уваги приділяв впорядкуванню території могили поета. Під його керівництвом будувалися приміщення для відвідувачів, була зроблена нова огорожа [172, 18]. На громадські пожертви він планував придбати ще частину землі біля могили, „...щоб на ній можна було розбити парк...”[172, 19]. Також мріяв В.Науменко про будівництво міцних кам'яних сходів, про влаштування хорошого підйому від берега Дніпра, про зрошення всієї гори проведеною з Дніпра водою [172, 19].

В.Науменко виступив в „Киевской старине” зі статтею „Приведение в порядок могилы Т.Г.Шевченка” (1906 р.), в якій закликав громадськість підтримати його ініціативу.

Українська громадськість з готовністю відгукнулася, почали надходити добровільні пожертви, що дало можливість розпочати роботи. „З осені 1905 року, – писав В.Науменко, – почались роботи з лісонасадження... Весною нинішнього року проведена посадка більше 8 тисяч рослин, розбитих за планом і посаджених у канавах, які приготувалися за нівеліром” [172, 19]. Про нововведення на могилі звітує В.Науменко і в статті „До упорядкування могили Т.Шевченка” (1907 р.) [175].

У збереженні пам'яті про видатного українського поета, письменника, художника, просвітителя Тараса Шевченка В.Науменко не обмежувався лише турботою про могилу Кобзаря. Ще за 10 років до 100-ліття від дня народження Т.Шевченка Володимир Павлович розпочав клопотання про спорудження пам'ятника Шевченкові в Києві. З ініціативи В.Науменка та за його переконливими наполяганнями Золотоніська земська управа (В.Науменко був гласним Золотоніської земської управи – І.С.) звернулася до земського зібрання із закликом виділити кошти для спорудження пам'ятника і відкриття підписки на цей збір. Із Золотоноші ця ідея була донесена до Полтави, вона охопила губернію, а згодом і всю Україну. Поширилася навіть на Росію. Однак, з об'єктивних

причин, пам'ятника тоді не спорудили, незважаючи на спроби ентузіастів. Список людей, які жертвували кошти на будівництво пам'ятника, зафіксований у „Книжці для збору пожертвувань на спорудження пам'ятника Т.Шевченка”, яку вів В.Науменко [262].

Просвітитель зберіг великий архів довголітнього хранителя Шевченкової могили Василя Гнилосирова: щоденник Василя Степановича, численні матеріали, що стосувалися Канівської Святині, зокрема, оригінали перших трьох Книг відвідувачів із Тарасової світлиці та інші документи, пов'язані з поетовою усипальницею [224, 267].

У 1910 році Володимир Павлович виступив ініціатором створення „Товариства з благоустрою та охорони могили поета Т.Шевченка” [321, 90]. Засновниками товариства виступили громадівці В.Науменко, І.Левицький та К.Михальчук. У статуті товариства, поданому на реєстрацію, заплановано серед інших заходів влаштувати поблизу могили поета музей і приміщення для відвідувачів. Такого дозволу отримано не було. В офіційній відмові зазначалося, що влаштування на Чернечій горі музею та приміщення для відвідувачів є для засновників „...одним з досить зручних засобів ...об'єднати діячів ...українофільської партії, надавши їм можливість збиратись в усамітненому місці, малодоступному для адміністративного нагляду” [321, 94]. З огляду на це було визнано, що „...діяльність товариства могла б загрожувати суспільній безпеці і спокою” [321, 94].

Питання, пов'язані з ім'ям Т.Шевченка та його творчістю поряд з іншими розцінювалися громадівцями як культурні, але урядовці розглядали їх як політичні, а ім'я Шевченка – як політичне гасло українофілів, як пропаганду українського сепаратизму [321, 94].

Варто зазначити, що діяльність В.Науменка зі збереження та охорони могили Т.Шевченка, з популяризації його спадщини, а головне – з наукової розробки „Кобзаря” лягла в основу сучасного шевченкознавства.

Досліджуючи спадщини представників літературного мистецтва минулого, Володимир Науменко вів активне листування з видатними письменниками, діячами культури, ученими – сучасниками [265; 266; 267; 268; 269; 270; 271; 272;

273; 274; 275; 276; 277; 278; 279; 280; 281; 282; 283; 284; 285; 287; 289; 290; 322; 323; 324; 325; 326; 327; 328; 329; 330; 331; 332; 333].

Листи Дмитра Багалія, Миколи Лисенка, Марка Вовчка, Марка Кропивницького, Івана Тобілевича, Марії Заньковецької, Миколи Аркаса, Агатангела Кримського, Бориса Грінченка, Дмитра Дорошенка, Миколи Василенка, Миколи Сумцова, Михайла Грушевського та інших – цю багату епістолярну спадщину В.Науменко також зберіг для нащадків [6, 3; 248; 360; 362; 363; 364; 376; 377; 378; 379; 380; 381; 389; 390; 392; 394; 395].

Надаючи великого значення писемним пам'яткам, В.Науменко зібрав надзвичайно багату бібліотеку, в якій була представлена вітчизняна і зарубіжна література, збірники та альманахи, наукові видання з різних галузей знань. У бібліотеці В.Науменка були книги старослов'янською, латинською, грецькою, українською, російською, німецькою, французькою, чеською мовами.

Свою колекцію Володимир Науменко описав у „Каталозі книг бібліотеки” [260] та „Каталозі рукописів і стародруків” [261]. У цьому зібранні виділяються такі унікальні писемні пам'ятки як Патерик Печерський, твори Інокентія Гізеля, Михайла Ломоносова, давньогрецьких та давньоримських філософів.

Підхід В.Науменка до обліку та систематизації власного бібліотечного фонду характеризується ретельністю та науковістю. Ставлення ученого до архівної справи відображено у його працях: До питання про децентралізацію наших історичних архівів. Доля Рум'янівського опису Малоросії (1892 р.) [93], Лист про поповнення музею українських старожитностей (1908 р.) [288] та ін. Саме тому дослідниця літопису Тарасової гори З.Тарахан-Бережа називає В.Науменка „...основоположником архівної та бібліотечної справи” [224, 267].

По закінченню доби гетьманату В.Науменко зосередився на роботі в Українській Академії наук. Володимир Павлович був одним з тих учених, які в індивідуальному порядку розробляли певні наукові теми. Такі працівники звалися „наукові співробітники з окремим дорученням”. В.Науменку було доручено досліджувати історію українського літературно-наукового руху ХІХ ст. на основі власного архівного матеріалу.

У планах наукової діяльності В.Науменка окреме місце займали дослідження рукописів невідомих українських письменників, розробка зібраного ним фольклористичного матеріалу. Результатом такої роботи стала праця В.Науменка „Нові матеріали для історії початків української літератури XIX віку” [187]. Зважаючи на унікальність зібраної В.Науменком колекції рукописів і стародруків передбачалась активна участь ученого в археографічній роботі Академії наук [230, 82]. Однак, несподіваний арешт В.Науменка членами Всеукраїнської Надзвичайної комісії та розстріл українського вченого поклали край цим намірам.

Після загибелі В.Науменка вийшли друком окремі статті, що були так чи інакше пов’язані з його науковою роботою. Так, у 1928 р. було опубліковано працю В.Науменка „Уривок із поеми невідомого автора про Кочубея” [192]; у 1929 р. вийшла друком рецензія відомого українського філолога К.Михальчука на монографію вченого „Обзор фонетических особенностей малорусской речи” [53].

Діяльність та спадщина В.Науменка була гідно оцінена Українською Академією наук. Зважаючи на значення архівного зібрання вченого, у 20-ті роки Академією було спеціально доручено співробітнику П.Домуцькому описати рукописний архів Володимира Павловича. Розпочалася наполеглива робота. Однак розгром академічної гуманітарної науки на початку 30-х років та суспільна криза призвели до трактування постаті В.Науменка як буржуазного націоналіста, а ім’я українського вченого було внесено до „чорного” списку [230, 83]. Згадувати про В.Науменка, його творчість, спадщину ученого було заборонено і навіть небезпечно.

### **Висновки до другого розділу**

Науково-просвітницька діяльність Володимира Науменка характеризується яскраво-вираженою гуманістичною спрямованістю, оскільки була спрямована, передусім, на розвиток українського суспільства, на піднесення культурного і освітнього рівня населення, яке проживало на етнічних українських землях у період другої половини XIX ст. – початку XX ст. В умовах фактично повної



безграмотності українського народу В.Науменко відстоював активну громадянську позицію в боротьбі за національну школу, українську мову, культурний розвиток нації.

Основними формами роботи В.Науменка у складі таких просвітницьких організацій, як Громада, Київське товариство сприяння початковій освіті, Київське товариство сприяння середній освіті, Київське товариство грамотності, Просвіта були: складання звернень і клопотань до різних державних відомств з вимогою скасувати обмеження українського слова; участь у освітніх заходах, як-то лекції, читання; обговорення доповідей та рефератів щодо питань розвитку української мови та освіти; робота зі створення словника української мови, підручників для народних шкіл рідною мовою; введення у зміст освіти українознавчих дисциплін; активна участь у відкритті навчальних закладів; активна робота з освіти дорослого населення; підготовка вчительських кадрів для народних шкіл; систематична методична робота з учителями народних шкіл; участь та керівництво у роботі із заснування бібліотек та поширення книг у народі, створення музеїв та Народного дому як центрів культури і просвіти.

Просвітницькою спрямованістю характеризувалась і журналістська, редакторська та видавнича діяльність В.Науменка, пов'язана із періодикою другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. Він був співробітником таких українських видань зазначеного періоду, як „Киевская старина” (1888 – 1906), „Киевское слово” (1894), „Киевские отклики” (1903-1907), „Свобода и право” (1905-1906), „Україна” та інших.

Активна громадянська позиція В.Науменка найяскравіше виявилася за часів його редагування та видавництва часописів „Киевская старина”, „Україна”. Протягом цього часу матеріали „Киевской старины” стали більше відповідати культурно-національній програмі Громади, публікації – наближеними до проблем сучасності та набули виразної українофільської спрямованості. Серед напрямків діяльності В.Науменка у „Киевской старине”, „Україні” та інших періодичних виданнях можна виділити такі: боротьба за ослаблення цензурного тиску; друкування публікацій педагогічно-просвітницького характеру, висвітлення на

сторінках часописів розроблюваних теоретичних основ українського шкільництва; виступи на захист української мови як окремої і цілком самостійної; друкування творів українського письменства і поетів як підтвердження значення української мови та її придатності для творчості; друкування статей про українських діячів в галузі культури як доказ творчого потенціалу українського народу.

Видавнича діяльність В.Науменка була тісно пов'язана з науково-дослідною. Результати своїх наукових пошуків він висвітлював на сторінках „Киевской старины” та „України”. Предметом наукових досліджень В.Науменка виступала творча спадщина таких видатних українських діячів, як М.Максимович, М.Гоголь, І.Котляревський, Г.Квітка-Основ'яненко, Л.Глібов та ін.; дослідження малоросійських творів XVII – XVIII ст., зокрема, релігійної тематики; вивчення історії Київського університету Св. Володимира та Київського учбового округу.

Значну увагу дослідник приділив популяризації творів Т.Шевченка на сторінках „Киевской старины”, науковій розробці творів „Кобзаря”.

Науково-дослідна діяльність В.Науменка виявлялась також у пошуку та збиранні пам'ятних документів, цінних рукописів та рідкісних стародруків. На основі власної унікальної колекції писемних пам'яток, учений, за дорученням Української Академії наук, в індивідуальному порядку досліджував історію українського літературно-наукового руху XIX ст.

Дбаючи про збереження національних цінностей, В.Науменко став фактично основоположником архівної та бібліотечної справи в Україні.

В.Науменко був останнім власником могили Кобзаря на Чернечій горі. Виконуючи це почесне доручення Київської громади, він розгорнув широку діяльність зі збереження і охорони могили, будівництва музею поета та приміщення для відвідувачів могили.

### РОЗДІЛ 3

## ТЕОРЕТИКО–МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ

## ВОЛОДИМИРА НАУМЕНКА ДО ОРГАНІЗАЦІЇ

## НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

### 3.1. Виховний ідеал Володимира Науменка

Феномен виховання сучасними вченими розглядається як перетворююча діяльність педагогів-вихователів, що спрямована на зміну свідомості, світогляду, психології, ціннісних орієнтацій, знань і способів діяльності. Така діяльність вихователя, на думку І.Беха, сприяє якісному зростанню і вдосконаленню особистості [3, 6].

Гуманістичне виховання – це організація спільної життєдіяльності, створення умов для саморозвитку особистості учня, причому цілі виховання мають бути спрямовані на успішну соціалізацію учнів у суспільстві [41, 23].

Виховання особистості людини є основним завданням педагогічного процесу. Зміст, організація, методи, форми та результат виховання підпорядковуються меті виховання – наперед визначеним результатам формування, розвитку і постійного самовдосконалення особистості, яких прагнуть досягти в процесі виховання.

Виходячи зі світового соціально-історичного досвіду, сучасні вчені головну мету виховання визначають як формування гармонійно і всебічно розвиненої особистості, підготовленої до ініціативної соціальної та професійної діяльності в сучасному суспільстві, особистості, здатної сприймати й примножувати його цінності [3, 7].

Проблема мети національного виховання певною мірою розроблена на державно-програмному та концептуальному рівнях і визначається як набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді, незалежно від національної приналежності, рис громадянина Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури [41, 24]

Мета виховання діалектично взаємопов'язана з ідеалом. С.Гончаренко ідеал пояснює як уявлення про найвищу досконалість, яка як взірець, норма й найвища мета, визначає певний спосіб і характер дії людини [17, 139].

В українській педагогіці пошук виховного ідеалу, зважаючи на підневільність нашого народу протягом багатьох століть, був тісно пов'язаний з національно-зорієнтованою соціологічною думкою. Складні історичні трансформації були причиною становлення, руйнації та відновлення українського виховного ідеалу. Він ґрунтується на ідеалах української етнопедагогіки. Саме в історичному минулому, у звичаях українського народу, в українській літературі, мистецтві України і криється ідеал української людини як мети виховання. У виховному ідеалі нашого народу виявляється дух нації, сила національної ідеї, що обумовлені одвічною боротьбою за незалежне існування, за право бути українцями на своїй землі.

Зміст сучасного ідеалу українського виховання має включати уявлення про найвищу досконалість, яка формується у свідомості громадян України протягом багатьох століть. В основі виховного ідеалу мають бути корінні суспільні інтереси українського народу (творення української держави, її незалежність і недоторканість) та людини (духовно багата, розумово розвинена, фізично досконала особистість громадянина).

На кінець XIX століття в Росії поширилася ідеологія Й.Гербарта. Цей німецький філософ, психолог і педагог початку XIX ст. метою виховання проголошував розвиток різнобічних інтересів, спрямованих на гармонійний розвиток усіх здібностей людини. Вищим ідеалом Й.Гербарта, якому підпорядковувалась гармонія здібностей, виступала підготовка добродісної людини. Гербертівським ідеалом добродісності як мети виховання був ідеал добродісного німецького бюргера, ознакою якого було вміння пристосовуватися до чинного суспільно-політичного ладу і підкорятися йому.

У навчальних закладах Росії XIX ст. виховний вплив здійснювався, в основному, іноземцями, при відсутності чіткої системи виховання. Метою виховання виступав розвиток „...духа отечественного в тройственной формуле:

Православие, Самодержавие и Народность” [222, 35]. Вказана мета конкретизувалась у таких завданнях, як ґрунтовне вивчення церковно-слов’янської мови і споріднених слов’янських діалектів, вивчення історії рідної землі. Для досягнення такої мети необхідним була співпраця „Министерства Народного Просвещение” и „...высшего духовенства”. До того ж, однією з основних вимог виховного нагляду було дотримання вихованцями чітко регламентованих дисциплінарних правил, які у своїй більшості мали вигляд недопусків та суворих заборон [115, 11].

Мету виховання на кожному історичному етапі обумовлює віра у прийнятті в суспільстві цінності. Система ж цінностей у кожного народу хоч і має певні загальні риси, але деякою мірою вона неповторна, має національне забарвлення. Висунута просвітителями періоду національного відродження ідея української самобутності мала великий вплив на систему цінностей у суспільстві, а отже, і на формування виховного ідеалу другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. Серед тих, хто творив нову систему освіти і шукав нові педагогічні підходи до формування особистості українського громадянина був і В.Науменко, який усе своє життя присвятив справі виховання молоді. Погляди просвітителя щодо виховання особистості та його підхід до виховного процесу знаходять відгук у підходах сучасних учених стосовно теорії і практики виховання. Виховний ідеал В.Науменка, незважаючи на віддаленість у часі, є актуальним і сьогодні.

У формуванні особистості учня В.Науменко виділяв такі напрями: розумове виховання, моральне, естетичне, фізичне, патріотичне.

Одним з головних завдань розумового виховання, за В.Науменком, є розвиток розумових сил учня, „розвиток творчої сили розуму”. Таке визначення завдання пояснюється тим, що інколи „...людина, володіючи порівняно великим запасом знань, виявляється дуже мало здатною до продуктивної творчої діяльності думки”. Володимир Павлович пояснював, що „діяльність же ця виявляє себе у здібності людини з даної суми фактів ... зробити розумно побудований висновок, придумати нову комбінацію, але керуючись не фантазією, а законами логічних роздумів” [71, 7].

В.Науменко, виховуючи учнів своєї гімназії, прагнув „...розвинути іскру людської самосвідомості і здорової критичної думки, навчав вихованців „мати свою думку”, намагався „пробудити сплячу думку” [384, 1].

Педагог наголошував на необхідності розвитку самостійності у навчанні, особливо самостійності у мисленні, аргументуючи такий підхід тим, що школа покликана готувати своїх вихованців до дорослого життя з усіма його труднощами і негараздами. Наставники ж повинні навчити дитину вирішувати життєві проблеми, а не лише оберігати від них. „Виховання не обмежується школою, людина повинна постійно вдосконалюватися у житті, і тут дитина може зустріти багато труднощів, від яких прийде у відчай, якщо не буде привченою до самостійної праці”, – пояснював В.Науменко [252, 14].

Розумовий розвиток, за В.Науменком, залежить від сили впливу фактичних знань, від рівня їх усвідомлення. Якість виховного впливу залежить від процесу переведення несвідомо отриманого сприйняття в коло свідомої розумової роботи [71, 3].

Взаємозв'язок свідомого і несвідомого є важливим і в процесі морального виховання. Перетворення моральних норм суспільства у внутрішні регулятори поведінки є і сьогодні, у XXI столітті, надзвичайно актуальною проблемою. Дійсно, нерідко зустрічаються випадки, коли наявні знання про те, як правильно діяти, не перетворюються у стійку особистісну характеристику. У цьому контексті набуває неабиякого значення думка В.Науменка про необхідність одночасності розумового і морального виховання. „Не меншу, якщо навіть не більшу, роль у справі виховання відіграє правильний розвиток духовних, моральних сил людини”, – підкреслював В.Науменко [71, 8].

Моральне виховання, як і будь-яке виховання, не є процесом закінченим, воно відбувається упродовж усього життя. Формування моральних ідеалів, вважав педагог, все-таки має деяке логічне завершення, хоча остаточно – не в школі, а значно пізніше. Але завдання школи, як проміжної ланки у процесі формування особистості, В.Науменко вбачав у тому, щоб „...дати ту підготовку, той фундамент, на якому повинен створитися у майбутньому якомога більш

досконалий моральний склад душі” [71, 9]. Закладення цього фундаменту є справою надзвичайно важливою і важкою, зорієнтованою на перспективу. Моральні якості, за В.Науменком, „...є тим внутрішнім важелем, який приводить у рух розумові сили людини; це є те внутрішнє кермо ... і той утримуючий клапан, який не дозволяє людині на зло використати як вище даровані, так і життям розвинуті розумові здібності” [71, 8].

Закласти в людині ідеали гуманності – означає певною мірою прищепити бажання, а згодом і звичку використовувати свої розумові здібності на благо іншим, в ім'я добра і справедливості. Саме тому необхідна турбота про виховання в учня моральності щодня, щогодини, щохвилини. Такої думки дотримувався В.Науменко: „Починаючи із самих перших днів життя дитини і впродовж усього періоду її навчання, ми намагаємося турботливо оберігати її від прояву поганих нахилів, ...в той же час докласти усіх зусиль для прищеплення їй основ добра і правди” [71, 9].

Ці думки В.Науменка знаходять свій відгук у дослідженнях сучасних педагогів, які підкреслюють, що моральне виховання не зводиться до засвоєння учнями теорії, норм і правил поведінки у процесі навчання та позанавчальній діяльності. Зазначені завдання виховання спрямовані на формування моральної поведінки, пройнятої почуттям істини, доброти, почуттям прекрасного, на вироблення таких моральних якостей, як патріотизм, національна гідність, міжнаціональна повага і дружба, любов до праці, дисциплінованість, відповідальність, честь, совість, скромність, громадська співпраця, милосердя тощо [199, 32].

Серед засобів морального виховання В.Науменко чільне місце відводив навчальним предметам. З огляду на значення морального виховання у процесі формування особистості, він підкреслював: „Виконання цього завдання, окрім науки богословської, лежить на всіх шкільних науках з області гуманітарних знань, але напевно чи не найбільше сприяють виробленню моральних ідеалів... вітчизняна історія та вітчизняна література” [71, 9].

З метою досягнення максимальної ефективності у процесі морального виховання педагог вважав необхідним дотримуватись якомога більш повної відповідності між історичною правдою та висвітленням її в художній літературі. Тільки за такої умови, зазначав він, навчальний матеріал матиме виховне значення. „Наскільки факти історії перевіряються, доповнюються і висвітлюються фактами літературними, – писав він, – настільки останні спираються на перші, як наслідок спирається на причини” [71, 5]. Зважаючи на такий підхід, В.Науменко вважав доцільним викладати історію попереду літератури [71, 5].

Взагалі, у виховному процесі, зокрема у моральному вихованні, В.Науменко особливого значення надавав літературним пам'яткам, таким як „Поученіє дітям Володимира Мономаха”, „Слово о полку Ігоревім”, а також кращим зразкам художньої літератури пізнішого періоду, де, на його думку, кожна молода людина могла б знайти багато гідних прикладів для наслідування. Так, він писав, що в художніх творах XVIII-XIX ст. „...чути ніжні звуки проповіді гуманних засад у сфері суспільних стосунків і в справі виховання юнацтва” [71, 12-13]. Твори літературного мистецтва є скарбницею персонажів, „...кожний з яких, то своїми позитивними рисами, то негативними якостями, пробуджує думку, торкається почуттів і налаштовує душу до сприйняття основ добра і правди” [71, 12-13].

Вагомого значення у процесі морального виховання В.Науменко надавав рідній мові. Зокрема, він зазначав: „Я думаю, що поки буде створена школа на національній основі, рідна мова, як навчальний предмет, завжди повинна сприяти розумовому і моральному розвитку вихованців” [57, 26]. На значенні рідної мови як „...однієї із найхарактерніших рис природи людини, її невід'ємної частини” у процесі формування особистості В.Науменко наголошував і у контексті дотримання принципу природовідповідності [291, 4].

Сила впливу рідної мови та національної спадщини загалом на виховання неодноразово підкреслювалася В.Науменком. Все те, що є рідним і близьким по духу, сильніше торкнеться душі і серця, матиме більший виховний вплив. Він наголошував: „Природно, ... велике враження справлять на душу факти і особистості рідної старовини і рідної сучасності, ніж схожі факти з життя чужого



по крові народу” [71, 9]. Саме у любові до всього рідного вбачав В.Науменко сенс виховання. „Хіба можна, – писав він, – виховувати молоде покоління по-іншому, ніж у душі любові до рідного, у душі розвитку прагнення до блага і слави вітчизни” [71, 9].

В.Науменко дотримувався думки, що виховання повинно бути національним, головним завданням якого у трактуванні сучасних педагогів має бути формування громадянських якостей, національної самосвідомості, патріотизму і поваги до інших націй. Засобами реалізації завдань національного виховання є рідна мова, родовід, рідна історія, краєзнавство, народна міфологія, фольклор [199, 36-37].

Щоб сформувати максимально розвинену особистість, необхідно здійснювати комплексний вплив, тобто виховувати молоду людину і розумово, і морально, і естетично. В.Науменко вважав, що сама природа людини відповідає цьому: „Начала моральності, тобто начала етики, надзвичайно тісними нитками пов’язані з початками естетичними у душі людини; перші без останніх здаються неповними, незакінченими, як неповним буває зміст без форми. У цих естетичних початках приховується сила людської душі, яка гармонійно поєднує усі моральні ідеали, додає до розуму тонке відчуття і розуміння досконалості форм, „дає духовному світу людини ніжний блиск, який зазвичай називається витонченістю душі” [71, 13].

Формуванню почуття прекрасного, вихованню естетичного початку у людини, Володимир Павлович відводив особливе місце. В.Науменко вважав, що естетика має місце у будь-якій творчій діяльності: у праці, навчанні, у щирих, здорових, гуманних стосунках у колі вчителів та учнів. У справі організації навчально-виховного процесу В.Науменко керувався бажанням „...зробити школу великою сім’єю, де вчителі і вихователі – лише старші друзі своїх вихованців” [367, 2].

Такий підхід актуальний і сьогодні, оскільки завданням естетичного виховання передбачається, з одного боку – розвиток у школярів здатності до повноцінного сприйняття, переживання і розуміння прекрасного у мистецтві, з іншого – вміння вносити елементи естетики у життя, відрізнити прекрасне від

потворного, виховувати готовність до посильного самостійного прояву себе в мистецтві [199, 33].

Одним із завдань естетичного виховання, за В.Науменком, є виховання естетики мовлення. Реалізація цього виховного завдання може відбуватися у процесі навчальної діяльності на всіх уроках шкільного курсу, але чи не найбільше – на уроках рідної мови. Педагог наголошував на силі впливу „дару слова”. „Витонченість мови, – пояснював В.Науменко, – досягається не стільки розумом, скільки особливим відчуттям, на розвиток якого і треба спрямувати вроджену здібність людини володіння словом. Для досягнення цієї естетичної риси вихованості варто використовувати літературні твори вітчизняних письменників, які „...маючи найрізноманітніші відтінки стилів, найрізноманітнішу тональність, мимоволі сприяють розвитку в душі такого естетичного почуття, ...яке служить головним засобом витонченості мовлення” [71, 16]. З огляду на те, що дар слова є виразником внутрішнього світу, досконала форма мовлення значною мірою залежить від правильного, гармонійного, розумового і духовного розвитку вихованця. Отже, естетика мовлення особистості потребує багатства знань та творчої розумової діяльності, як зазначав В.Науменко [71, 16]. Дар усного і писемного слова педагог трактує як „вміння поєднувати форму з матерією” [57, 12], тобто, щоб істотний розумовий капітал міг бути виражений у слові [57, 17].

В.Науменко був прихильником виховного значення будь-якого навчального предмету. Педагог вважав, що навчальний і виховний процес – це єдиний процес. Справжнього громадянина, на його думку, можна виховати, вміло пов’язуючи навчання і виховання в одне ціле. Офіційна освітня політика того часу поділяла навчальні предмети на „освітні” і „виховні”. Так, рідну мову як предмет разом з предметами Закону Божого, математики, історії, географії і природознавства за міністерською системою освітніх категорій було віднесено до так званих „освітніх”, а до „виховних” – фізичне виховання, малювання, ручну працю тощо. В.Науменко з цього приводу зазначав, що „всі предмети є освітніми і в той же час виховними, причому кожний з них повинен бути вивченим і стосовно теорії, і стосовно практики” [299, 3].

Такий підхід В.Науменка до ролі навчальних предметів хоча й суперечив офіційній освітянській політиці, однак знайшов розуміння інших представників педагогічної громадськості, зокрема, відомого українського педагога та методиста С.Миропольського, який розробив цілісну систему навчання і виховання, що відображала гуманно-демократичний підхід до процесу всебічного і гармонійного розвитку особистості. Навчання повинно бути виховуючим, зазначав Сергій Іринейович, а національно-практична освіта повинна поєднуватися з елементами загальнолюдського виховання. Засобами реалізації вказаної мети, за С.Миропольським, є такі навчальні предмети, як рідна географія, природознавство, рідна література, вітчизняна історія, ремесло та мистецтво [201, 216].

Значення навчальних предметів у справі виховання В.Науменко підкреслював на засіданні Київського педагогічного з'їзду 13 квітня 1916 р. Зокрема, він зазначав: „У школі існує цілий ряд навчальних предметів, і кожний з них є могутньою зброєю не лише для розвитку розуму, але і для облагородження серця” [317, 225].

Так, на уроках Закону Божого, – говорив доповідач, – виховується моральність та релігійність; на уроках рідної літератури читаються та тлумачаться зразки літературного мистецтва, багаті на позитивні та негативні персонажі; на уроках історії висвітлюються патріотичні подвиги одних історичних осіб та негідні вчинки інших; значення природознавства В.Науменко подавав як доказ планомірності і доцільності всього існуючого, а також величі і мудрості Творця [317, 225].

Особливу увагу педагог приділяв фізичному вихованню учнів як одному з основних виховних напрямів. Він вважав, що фізичне виховання учнів недооцінюється офіційною освітньою політикою. І тому, обговорюючи „Проект реформи середньої школи” (1916), В.Науменко пропонує замість 3 год. тижневого навантаження, відведених на уроки фізвиховання, виділити 6 год.

Саме за такої кількості годин, на його думку, є можливим влаштувати і танці, ... і гімнастику як елементи фізичного виховання [185, 279]. „Я вважаю, –

писав педагог, – що у дитячому закладі досить природно щоденно серед уроків влаштувати протягом однієї години заняття фізичними вправами” [299, 2].

Реалізація комплексу завдань розумового, морального, естетичного, фізичного та інших напрямів виховання, згідно поглядів сучасних учених, є виховною функцією педагога, вчителя-вихователя. В.Науменко також виховну функцію вихователя не обмежував лише одним наглядом за вихованцями та спостереженням за виконанням вимог правил поведінки. Серед основних обов’язків вихователя В.Науменко виділяв „...сприяння розвитку та вкоріненню у вихованців позитивних сторін” [115, 11]. Конкретизуючи цю мету, він ставив перед вихователями такі завдання: допомога вихованцям у розкритті закладених природою добрих, живих, здорових нахилів; виховання волі у вихованців; спрямування активності учнів на добрі і чесні справи. Якість впливу вихователя на вихованця В.Науменко визнавав не засобами формальних вимог і наказів, а силою свого розумового і морального авторитету, постійним спілкуванням вихователя і вихованця [115, 12].

На думку Володимира Павловича, сила виховного впливу залежить і від педагогічної майстерності вчителя-вихователя, адже навіть нецікавий матеріал „...при колоритному висвітленні фактів, при внесенні у нього живильного вогню, може зробитися і цікавим, і таким, що виховує душу” [71, 10]. Майстерного вихователя від бездарного В.Науменко відрізняє наявністю педагогічної інтуїції, „...яка підкаже йому, як діяти у тому чи іншому випадку” [252, 3].

Педагогічним кредо виховної діяльності Володимира Павловича було твердження: „Виховуй у відповідності з природою”. Адже, на його думку, у цьому випадку природа буде для вчителя спільником і помічником. Він застерігав, що коли вихователь буде діяти у невідповідності з природою, тобто чинити наперекір їй, „...то зустрінемо в ній такого затятого противника, який ... може не лише затримати хід розвитку у нашому вихованні, але навіть понівечити його” [291, 3].

Природовідповідність виховання пропагували й інші педагоги – сучасники В.Науменка. Зокрема, Я.Чепіга (дослідник проблем загальної педагогіки, дидактики початкової школи, методики окремих предметів, теорії виховання,

педології, історії освіти – І.С.) наголошував на силі природи у процесі формування особистості, він зазначав, що школа, а отже і навчально-виховний процес, повинен будуватися на законах природи [23, 190].

Ще один представник української педагогічної громадськості Я.Мамонтов (автор власної концепції розвитку особистості на засадах педоцентризму та природовідповідності – І.С.) основним критерієм до відбору методів навчання і виховання вважав їхню відповідність до „психічної природи дітей” [50, 263].

Отже, В.Науменко був одним з перших представників нової генерації педагогів, які шукали альтернативи „офіційній трафаретній педагогіці”, що, за словами Я.Чепіги, „...завжди брали дитину ізольовано од впливу оточення, од всього минулого” [238, 202].

З огляду на те, що виховний процес має відбуватися у відповідності з природними здібностями і нахилами дитини, В.Науменко радить вчителю-вихователю „...якнайретельніше вивчати усі характерні риси свого учня, особливо оточення, в якому він виховувався раніше”. Крім того, вчитель-вихователь повинен уміти, вважав Володимир Павлович, „...спускатись, так би мовити, зі своїх висот до нього (учня. – І.С.)” і „...поступово піднімати свого вихованця до визначеного рівня, йдучи рука в руку з природою” [291, 3].

Ми не випадково подаємо термін „вчитель-вихователь”, оскільки, як ми зазначали раніше, В.Науменко неодноразово наголошував на необхідності постійного поєднання навчання і виховання. Однією з найголовніших заporук успіху формування особистості педагог вбачав у тому, щоб вчитель-предметник був одночасно і вихователем. „Виховну і керівну роль свою вихователі можуть виконати, коли в їхніх руках буде поєднано і навчання головному предмету курсу, тобто коли вихователь буде у той же час і викладачем” [321, 32.]. Саме така організація роботи у навчально-виховному закладі, за якої всі викладачі є водночас і вихователями, спілкуються з вихованцями не лише протягом свого уроку, але і в позаурочний час, В.Науменко вважає ідеальною [321, 32]. Дійсно, лише у процесі постійного спілкування вчителя і учня можливе взаємне проникнення у світ думок, почуттів, переживань...

У доповіді „Виховний вплив педагогічного персоналу в його цілому”, з якою В.Науменко виступив на засіданні Київського педагогічного з’їзду 13 квітня 1916 р., він наголошував на особливій ролі вчителя у справі виховання, силі впливу особистого прикладу, адже учитель повинен бути у ставленні до учня „...істинним другом, завжди доступним, правдивим, лагідним, добрим, доброзичливим, безумовно справедливим, поблажливим, терпеливим, сердечним, охайним, ретельним виконавцем обов’язку і релігійним” [317, 225].

Для забезпечення високої ефективності виховного процесу у навчальному закладі В.Науменко вважав найважливішою умовою уміння керівника об’єднати весь педагогічний колектив у здійсненні однієї виховної мети. Керівник навчального закладу повинен бути людиною прогресивною, творчою, а головне – добрим організатором. Він „...як досвідчений капельмейстер, помітивши фальшиву ноту, що прозвучала в його оркестрі, повинен негайно відновити порушений лад” [317, 225].

Такого погляду Володимир Павлович дотримувався у власній адміністративній діяльності. У 1905 р. він очолив приватну гімназію, „не за суворим міністерським шаблоном, а з проявом інших виховних методів і прийомів” [185, 267]. Саме тут у нього з’явилася можливість втілити у життя свої педагогічні ідеї, реалізацію свого виховного ідеалу. В.Науменко, як директор гімназії, постійно наголошував своїм колегам, що вчительська праця вимагає всебічної підготовки, належної професійної майстерності, високого рівня духовної культури.

Володимир Павлович намагався особисто відповідати цим критеріям. І учнів, і колег педагог, насамперед, виховував своїм особистим прикладом. Він був „...учителем-художником, ідолом молоді, зразком для колег”, – писав один з його учнів [393, 1].

Його авторитет вчителя-наставника мав великий вплив на вчителів-практиків, які були слухачами методичних курсів під керівництвом В.Науменка. „З Ваших вуст, – писали вони, – уперше почули ми прилюдне визнання потреби праці для народу на рідному ґрунті” [382, 1-2] Керівник курсів В.Науменко,

„професор” і „людина”, доводив слухачам необхідність працівникам народної освіти задля добра народу знати „...душу народну, її мову, прийняти в себе ту душу, стати часткою того ж народу [382, 2]. Вчителі з вдячністю згадували лекції викладача В.Науменка, які завжди були „уроками любові до народу”. „Ви вказали нам на той наш великий обов’язок перед темним людом, – писали вони, – який ми – інтелігенти – повинні віддати йому” [384, 1].

На шляху до ідеалу В.Науменко залишався „...вірним собі, не відступаючи ніколи від своїх переконань”, він умів „...будь-яку справу спрямувати на здійснення визначеного ідеалу” [365, 1].

Отже, виховний ідеал В.Науменка передбачав формування людини високоморальної, високогуманної, високоосвіченої, пройнятої почуттям національної і особистої гідності.

### **3.2. Проблеми дидактики та методики викладання російської мови**

Представники прогресивної української інтелігенції другої половини XIX ст. – початку XX ст. відродження української нації вбачали у підвищенні освітнього рівня народу. Зважаючи на стан фактично повної безграмотності українського населення першочергового значення набувало початкове навчання. А тому розвиток методики початкового навчання, особливо рідною мовою, уможлиблював досягнення просвітителами на зламі XIX – XX століть основної мети своєї діяльності – „...збереження та розвиток національної самобутності українського народу засобами освіти” [206, 275]. У такому руслі велика увага приділялась підвищенню кваліфікації вчителів, удосконаленню методів та прийомів навчання.

Зазначимо, що тогочасна освіта постійно відчувала політичний тиск, упереджене ставлення особливо торкалося питань українського шкільництва. Праця задля розвитку української мови, методики її викладання в навчальних закладах – ця сподвижницька робота проходила у несприятливих умовах,

створених русифікаторською політикою царського уряду. „Тому, – зазначає Н.Побірченко, – відомі українські методисти-громадівці (серед яких дослідниця називає і В.Науменка. – І.С.) працювали переважно над вдосконаленням методів та прийомів навчання російської азбуки” [206, 285; 264; 298]. Однак, це не применшує цінності педагогічних надбань, адже праці В.Науменка та інших просвітителів-методистів „...з методики навчання російської мови як рідної та іноземної сприяли утвердженню звукового методу навчання грамоти, стали досягненням не лише російської, а й української педагогічної науки” [206, 285].

Науковий інтерес до розробки теоретичних основ викладання і навчання рідної мови та практичного впровадження їх у життя В.Науменко пояснював недостатньою увагою з боку авторів педагогічної літератури щодо недоліків викладання рідної мови. А тому будь-яка спроба вирішити хоча б частину цього важливого питання, на думку В.Науменка, матиме значну користь [57, 6].

Регулювання процесу навчання передбачає відбір змісту, визначення обсягу і логіки викладання навчального матеріалу, вибору засобів, методів і форм організації навчання. Нормою для регулювання виступають принципи навчання – загальні нормативні положення, якими варто керуватися для забезпечення його ефективності [199, 60]. О.Савченко підкреслює, що саме принципи відбивають у своєму змісті фундаментальні закономірності навчання [212, 81].

Залежність розвитку дитини від оточення, вплив природи на вихованця – такі положення були імперативними у педагогічних поглядах В.Науменка. Оволодіння мовою він називає справою природи, адже ще до школи дитина вже має певний запас слів. У період шкільного навчання „...природа продовжує навчання рідній мові: вона розкриває перед людиною нові факти і явища, а значить, – робить висновок педагог, – збагачує її розум новими відомостями, а мовлення – новими словами” [252, 10].

Однак, В.Науменко не применшує ролі вчителя у справі навчання рідної мови, вказуючи на сповільнену дію природи, а тому людині неможливо досконало вивчити рідну мову лише за посередництва дії природи. На допомогу природі повинен прийти учитель. Цей зв'язок „природа-учитель” В.Науменко подає як



двосторонній: як природа – помічник учителя, так і учитель – помічник природи. Для успішного навчання учитель повинен взаємодіяти з природними чинниками [252, 11]. Педагог стверджував, що мова – це продукт думки, яка постійно розвивається, вдосконалюється. Однак, мова створюється не мистецьким шляхом, а в результаті дії природних сил, у поєднанні фізіологічних і психологічних процесів [123, 7].

З огляду на наведені твердження В.Науменко виводить перший педагогічний принцип – принцип природовідповідності. Тлумачить цей принцип він так: „Потрібно намагатися в кожний момент навчання йти рука в руку з природою, а не суперечити їй; іншими словами: треба справитись спочатку з тим, що встигла вже зробити сама природа, натура людини, а потім допомагати робити далі свою справу” [123, 7]. Дотримуватися принципу природовідповідності – значить враховувати те природне відчуття мови, той вроджений дар, що є, деякою мірою, неусвідомленою, загадковою таємницею [57, 17].

Всебічний розвиток особистості учня, згідно сучасних наукових підходів, передбачає дотримання принципу розвиваючого і виховного характеру навчання. В.Науменко вважав необхідним надати навчанню виховного значення. Можливість дотримання такого положення педагог вбачав у тому, щоб у процесі засвоєння фактів учні обов’язково розвивали свої розумові здібності. Саме у розумовому розвитку, підкреслював В.Науменко, проявляється виховне значення навчання. Отже, навчання і виховання повинні бути супутніми процесами, об’єднаним в одне ціле. У зв’язку з цим В.Науменко подає другий принцип навчання – принцип виховуваності [252, 12].

Навчання буде виховуючим за тієї умови, вважав методист, коли сам учень свідомо бере участь у роботі, тому задля досягнення виховуючого значення навчання необхідно домагатися свідомого і чіткого розуміння учнями того, чого навчають [252, 12]. Отже, принцип виховуваності навчання потребує дотримання принципів свідомості й активності учнів у навчанні.

Педагог наводить два способи організації навчальної діяльності для дотримання принципу свідомості у навчанні: наочне і предметне навчання.

Наочне навчання забезпечується прагненням вчителя подати новий предмет якомога чіткіше і зрозуміліше, для чого використовуються наочні посібники (моделі, малюнки тощо). Наочність може виражатись і у прикладах, порівняннях. Предметне ж навчання В.Науменко пояснює як вивчення предметів у їх природному вигляді.

Аналізуючи подані засоби, можемо зробити висновок, що з принципом свідомості тісно пов'язаний принцип наочності. Дотримання цього принципу вимагає обережності і вдумливості, адже з ним пов'язане таке явище в навчанні, як легкість. В.Науменко застерігає, що навчання не повинно складати непереборні труднощі для дитини, з іншого боку – не є доцільним навчання занадто легке, перетворене на забаву. Безмірне полегшення вчителем навчання для дитини призведе до нанесення шкоди для розвитку і формування особистості, адже насамперед подача готового матеріалу, легкого для сприймання, не привчатиме учня до самодіяльності, до подолання труднощів. Організувавши навчання в такий спосіб, учитель діє лише тимчасово, даючи полегшення і задоволення для учнів лише в школі у певний момент, „щастя”, як каже В.Науменко, але тим самим роблячи його „нешасним у житті” [252, 14]. Легкість у навчанні повинна полягати у тому, щоб учні розуміли матеріал, але необхідна їхня активна участь у праці і певна доля самодіяльності. Таким чином, за В.Науменком, принцип легкості у навчанні характеризується такими ознаками:

1. Учні повинні розуміти те, що виконують, адже „немає нічого важчого, ніж виконання роботи, мета і користь якої невідомі”.

2. Брати самостійну участь.

3. Усвідомлювати повну можливість виконати дану роботу, адже непосильність у роботі призводить до втрати енергії і впевненості у собі, знесилення учнів, зробить процес навчання неприємним, обтяжливим.

4. Діти повинні перебувати під впливом світлого, ясного настрою (підкреслено В.Науменком. – І.С.), „...де погрози і страх – там немає вже легкості у праці” [252, 15].

Таким чином, навчання повинно бути доступним, але з певними труднощами, подолання яких є посильним. У сучасних умовах такий підхід подібний до принципу доступності навчання [199, 64], або принципу доступності, дохідливості викладання [17, 270].

Одним з головних положень, якими варто керуватись при навчанні грамоті В.Науменко вважав корегування швидкості у навчанні. Занадто швидке навчання не лише не дасть змоги використати навчальний процес для максимального розвитку особистості, але й може нанести шкоду. В.Науменко підкреслював, що за швидкого темпу навчання грамоти може випередити природній розвиток здібності сприймання, що призведе до механічності читання, а значить – до ігнорування принципу свідомості. Допустима швидкість у тій мірі, в якій вона є природною, тобто в якій відповідає ходу розвитку дитини [252, 15-16]. І хоча В.Науменко не був прихильником прискореного навчання, але і сповільненість вітав лише у випадку розумової, мислительної діяльності. „Якщо навчання йде повільно, але думки дітей в цей час працюють, діти розвиваються, то вчитель не повинен бентежитись сповільненістю. Але якщо сповільненість не дає ніякої роботи мізкам, то вона приносить лише шкоду...”, – робить висновок методист [252, 35]. Отже, проаналізувавши одне з основних положень керівництва В.Науменка для навчання грамоти, назвемо його принципом оптимального темпу в навчанні.

Зважаючи на вікові особливості розвитку пам'яті, мислення, уяви, уваги та на індивідуальні особливості кожного учня, для успішного навчально-виховного процесу необхідне дотримання принципу врахування вікових та індивідуальних особливостей учня. І хоча В.Науменко не виділяв такий принцип як окреме нормативне положення, але таке правило було одним із основних, яким на його думку необхідно керуватися для забезпечення ефективності навчально-виховного процесу, особливо при доборі навчального матеріалу [292, 2].

У процесі початкового навчання, вважав методист, варто враховувати показники продуктивності пам'яті учнів, швидку втомлюваність молодших школярів, їх потребу в русі тощо. До уваги береться фізіологічна і психологічна

готовність дитини до сприймання. „Починати вчити грамоті треба тоді, коли дитина розвинеться і буде спроможна зрозуміти те, чому її навчають”, – підкреслював В.Науменко. А тому педагог і не визначав точного віку для початку навчання грамоти, оскільки „...одні досягають здібності сприймати навчання раніше, а інші – пізніше” [252, 20]. Нехтування принципом врахування вікових особливостей призведе до того, що навчання буде недоступним для дитячого мислення, а значить – несвідоме, що призведе до втрати виховуючого значення [252, 21]. Очевидно, що В.Науменко розумів і популяризував взаємозв’язок та взаємовплив педагогічних принципів.

Сучасними дидактами навчання трактується як цілеспрямований процес взаємодії між учителем та учнем з метою учнівського розвитку, освіти і виховання [212, 76]. Сприймання, уявлення, прийоми мислення, потребують спеціально організованої діяльності, що ставить учня у активну позицію людини, яка засвоює ці знання та вміння. Власна активність учня є неодмінною умовою формування знань, вмінь та навичок, понять та мислительних операцій. Разом з тим, для успішності цього процесу необхідна активна участь учителя, взаємодія вчителя та учня, їх спільна діяльність [199, 50]. Упорядковані способи взаємопов’язаної діяльності вчителя й учнів, спрямовані на розв’язання навчальних завдань називаються методами навчання [17, 206].

Проблеми методів навчання теж розглядав В.Науменко. Насамперед він ставив питання про доцільність методу у викладанні рідної мови та й будь-якого іншого предмета. Педагог зазначав неоднорідність підходів відомих педагогів до цього питання. Зокрема, серед тих педагогів, які не визнавали доцільність методу, В.Науменко називав графа Л.Толстого і у своїх лекціях наводив такі його аргументи:

- 1) майстерний вчитель не потребує методу, який обмежує свободу, оскільки має педагогічне чуття;
- 2) не може один і той же метод бути застосованим до всіх учнів, бо кожен учень має індивідуальні риси, які треба враховувати [252, 3].

В.Науменко у поглядах Л.Толстого не все поділяв. Дійсно, він погоджувався з видатним педагогом з Ясної Поляни, що „...в руках у хорошого вчителя і

поганий метод є хорошим інструментом, а в руках поганого вчителя і хороший метод виявиться непридатним” [252, 3]. Однак, і надати безмежне право вчителю викладати згідно особистого бачення В.Науменко теж не вважав можливим, оскільки діяльність вчителя може йти врозріз із діяльністю учня, тоді як „...метод ставить учнів у згоду з учителем” [252, 4]. Стосовно другого аргументу Л.Толстого методист висловив такі заперечення: неможливо підібрати до кожного учня окремих методів, а організація навчання за одним методом об’єднує усіх учнів і тим значно полегшує викладацьку справу вчителя. Таке негативне ставлення графа Л.Толстого до методу як певного способу організації навчального процесу В.Науменко пояснює пануванням у тогочасній школі методів німецької педагогіки, які відрізнялись сухим педантизмом і не відповідали дитячій природі. В.Науменко зазначає, що методи німців-філософів, які були мало знайомі з практичним життям, були обтяжливі для учнів, обмежували їх свободу. Ретельне вивчення і аналіз поглядів і Л.Толстого, і німців-філософів щодо методу дало змогу В.Науменку зробити такий педагогічний висновок: „У вирішенні цього питання (про доцільність методу. – І.С.) найкраще дотримуватись золотієї середини” [252, 5]. Поміркованість підходу педагог вбачав у визнанні обов’язковості методу для кожного вчителя, однак, метод повинен торкатись лише загальних правил навчання, а справу конкретного застосування необхідно надати самому вчителю. „Метод необхідний, як основне положення, як головна основа; усі ж дрібниці в розробці цієї основи залежать від суб’єктивних (особистісних) особливостей як вчителя, так і окремих учнів”, – підводить підсумок В.Науменко [123, 9].

Вказаний підхід В.Науменка перегукується з ідеєю Я.Мамонтова про те, що „...дидактичний метод тим кращий, чим більше погоджується він з природою педагогічного покликання і чим більший простір дає педагогічній індивідуальності” [50, 274].

Серед основних методів навчання В.Науменко називає такі: акроаматичний, евристичний, катехізисний, деїктичний.

Метод акроаматичний або лекційний, розповідний, рідко застосовувався в тогочасній школі; здебільшого організація навчання за акроаматичним методом мала вигляд невеликих розповідей вчителя про нові факти.

Евристичний метод мав на меті сприяти пошуку і знаходженню дітьми відповідей на поставлені питання. На практиці, як зазначав В.Науменко, цей метод використовувався досить часто. Як один з варіантів – при роботі над загадками.

Катехізисний метод, або опитувальний – спосіб організації навчального процесу у вигляді постановки питань і пошуків відповідей на них з приводу вже знайомих фактів. В.Науменко конкретизує даний метод як метод узагальнюючих питань, які застосовувались частіше для отримання хороших відповідей.

Метод деїктичний тлумачився В.Науменком як спосіб пояснення шляхом демонстрації, „показовий метод”. Застосовувався при наочному навчанні з використанням наочних посібників: дійсних предметів, моделей, атласів, малюнків [123, 10].

Очевидно, що в основі поданої В.Науменком класифікації методів навчання є їх відмінність за джерелом знань. Так, акроаматичний, евристичний і катехізисний методи є словесними, у яких джерелом знань є усне або друковане слово. Хоча В.Науменко акроаматичний метод називає лекційним, однак, зважаючи на невеликий обсяг матеріалу, це швидше метод розповіді, оскільки лекція трактується як „монологічний спосіб викладу об’ємного матеріалу” [199, 77].

Евристичний та катехізисний методи є пращурами сучасного методу бесіди, оскільки обидва характеризуються як діалогічні, за яких „вчитель шляхом ретельно продуманих питань підводить учнів до розуміння нового матеріалу або перевіряє засвоєння ними вже вивченого” [199, 76]. Евристичний метод часів В.Науменка сьогодні трансформувалася в евристичну бесіду (від давньогр. „еврика” – знаходжу, відкриваю). Саме тому цей метод В.Науменко називав „знаходжувальним” [123, 10]. Катехізисний метод з огляду на підходи сучасних дидактів щодо класифікації методів можна тлумачити як закріплюючу

фронтальну бесіду, оскільки за такого методу питання для бесіди адресуються учням усього класу.

Деїктичний метод можемо віднести до іншої групи методів за джерелом знань – наочні, оскільки за такого методу засвоєння матеріалу відбувається за допомогою наочних посібників. Деїктичний метод був водночас і демонстраційним, й ілюстративним.

Організація і здійснення навчальної діяльності передбачають передачу, сприймання, осмислення, запам'ятовування інформації та практичне її застосування. Осмислення і логічне опрацювання інформації сучасні дидакти (О.Савченко) пов'язують з індуктивними та дедуктивними методами [212, 174]. Питання логічного аспекту організації навчальної діяльності також мали місце у колі педагогічних інтересів Науменка-методиста.

Передумовою набуття знань педагог вважав досвід або спостереження, завдяки чому формулюються загальні висновки. Цей процес двосторонній і взаємопов'язаний: з отриманого висновку починається шлях зворотнього міркування. Отже, В.Науменко доводить, що досвід дає початок тому шляху до знань у нашому мисленні, який називається індукція і порівнює його з рухом сходами знизу вгору; міркування дає початок тому шляху, який називається дедукція – рух сходами згори донизу. Індукція потребує такого мислительного прийому, як аналіз, який В.Науменко пояснює як „...розгляд предмета не в загальному, а конкретно, розкладання складного явища на його складові” [123, 9]. Для дедукції необхідний синтез: знайомство з предметом у загальному його складі.

Дедукція та індукція як способи мислення постійно переплітаються, а значить, у такій взаємодії перебувають синтез та аналіз як логічні прийоми [123, 9]. Ці два шляхи до знань сучасні дидакти класифікують як логічний аспект методів організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності. Зазначимо, що термін „метод” походить від давньогрецького слова „методос”, яке в перекладі означає шлях, спосіб пізнання [199, 74]. Як шлях, по якому рухається розум у пошуку істини, трактує метод і сучасник В.Науменка С.Миропольський [201, 215]. І хоча В.Науменко індукцію та дедукцію називає

лише „...основними шляхами у нашому мисленні” [123, 9], зважаючи на значення терміну „метод”, ми визначаємо індукцію та дедукцію у спадщині педагога як окремі методи.

Сучасна дидактика вимагає комплексного застосування методів навчання [199, 84]. При розв’язанні проблеми вибору і поєднання методів у системі уроків і на окремому уроці, вчитель повинен створити оптимальні можливості для учнівської активності на всіх етапах опрацювання матеріалу. Вибір вчителем певного комплексу методів навчання повинен ґрунтуватися на врахуванні мети вивчення матеріалу, рівня підготовленості учнів, наявності навчального обладнання [212, 215-216]. В.Науменко більше ста років назад наголошував на необхідності вдалого поєднання основних методів навчання, як способу підтримання уваги учнів та урізноманітнення уроку [123, 10].

Однак, на нашу думку, підхід В.Науменка щодо методів навчання має окремі слабкі сторони: усі методи, за винятком деїктичного, є словесними, які не завжди передбачають активну роботу учнів у процесі здобуття знань. Використання таких методів передбачає суб’єкт-об’єктний зв’язок між викладачем і учнями. За такої організації навчання нівелюється суб’єкт-суб’єктний зв’язок між учасниками педагогічного процесу, який у сучасних умовах розвитку освіти і науки визнаний найоптимальнішим.

З категорією „метод навчання” тісно пов’язана така дефініція, як „прийом навчання”. Сучасними вченими цей термін тлумачиться як компонент методу навчання, або як одномоментна дія вчителя, що в своїй сукупності є методом [199, 75]. Дослідження О.Савченко привели до висновку, що в процесі навчання методи та прийоми переплітаються, поєднання методів може бути різноманітним, одні дидактичні засоби можуть переходити в інші [212, 172]. Термін „прийом навчання” часто зустрічається у лекціях В.Науменка, однак, варто зазначити, що педагог не дає чіткого розмежування понять „метод” і „прийом”. Спостерігається певне об’єднання і взаємозаміна цих термінів. На відміну від С.Миропольського, який закликав не плутати методи з прийомами [201, 215], В.Науменко, оперуючи такими термінами, як принципи, методи і прийоми навчання, часто



використовував їх як контекстуальні синоніми. Логічним поясненням такого підходу буде взаємозв'язок та взаємообумовленість цих понять, оскільки методика навчання як педагогічна наука передбачає розробку і шляхи впровадження методів навчання, що є сукупністю певних прийомів, із врахуванням принципів навчання як основних теоретичних положень, що визначають відбір методів, прийомів навчання. Вживання певних понять як у розумінні „метод”, так і в значенні „прийом” О.Савченко пояснює тим, що взаємозв'язок методів і прийомів навчання в дидактиці гнучкий і залежить від функції, яку вони виконують [212, 172].

Крім загальних методів В.Науменко виокремлював методи навчання грамоти. У процесі навчання грамоти як першому етапі початкової освіти В.Науменко визначав три основних методи: буквений, складовий, звуковий. Оскільки, за В.Науменком, в навчанні грамоти можна йти двома шляхами – синтетичним чи аналітичним – ми виділяємо у нього шість методів: буквоз'єднувальний (буквосинтетичний), буквороз'єднувальний (буквоаналітичний), складоз'єднувальний (складосинтетичний), складороз'єднувальний (складоаналітичний), звукоз'єднувальний (звуко-синтетичний), звукороз'єднувальний (звукоаналітичний).

Як окремий сьомий метод В.Науменко виділяв „звуковий вдосконалений”, і характеризував його за наступними ознаками:

- 1) спільне навчання письму і читанню (так званий метод письма-читання);
- 2) приєднання до письма і читання інших елементів загальної системи початкового навчання (лічба, релігієзнавство, малювання, співи).

Оскільки такий метод є досить складним, то він називається синкретичним, „...тут всі науки ніби складають одне ціле”, – пояснював В.Науменко [252, 24]. Отже, об'єднання письма і читання є початком синкретичного методу, а групування усього об'єму шкільної науки навколо навчання грамоти – послідовний наступний крок [123, 19].

В.Науменко детально розглядав методи навчання грамоти, відзначав їхні позитивні й негативні сторони. Так, сутність буквеного методу він пояснював як визнання букви елементом слова. Як наслідок, у першу чергу учні повинні

вивчати усі букви алфавіту, причому запам'ятовуючи алфавітну назву, яка не завжди збігається із звуком. Таким чином, у процесі навчання активізується лише пам'ять, але ніяк не свідомість. Такі прийоми, підкреслював В.Науменко, не мали елементу розвитку, навчання носило сповільнений і утруднений характер.

Метод буквороз'єднувальний (буквений аналіз) існував паралельно із буквеним синтезом. Сутність його В.Науменко подавав як розчленування речення на слова, а слова – на склади, склади – на букви. За В.Науменком, буквоаналітичний метод мав деякі переваги над буквосинтетичним:

- 1) аналіз більше сприяє дитячому розвитку, оскільки потребує мислительної діяльності;
- 2) за такого методу навчання йде від відомого до невідомого;
- 3) сприяє самодіяльності учня, оскільки розкладання потребує лише певної корекції з боку вчителя, а значить – більше передумов для свідомості навчання [252, 34-35].

Педагог не вважав доцільним користуватися буквеним методом, зважаючи на його недоліки: недостатня робота думки і надмірна робота пам'яті; сповільненість та недостатня свідомість навчання [252, 35].

У складовому методі В.Науменко розмежовує складосинтетичний – вивчення складів та злиття їх у слово, і складоаналітичний – виділення із слова окремих складів [252, 37]. Серед недоліків складового методу він виділяв неготовність дитячого розуміння для досить широкого абстрагування, сповільненість і неусвідомленість роботи, а як позитивне – можливість для самостійної діяльності учнів.

Науменко-методист не був прихильником ні буквеного, ні складового методу навчання грамоти. Він надавав перевагу звуковому методу, перехід до якого вважав однією з головних змін у розвитку вітчизняної методики викладання мови [123, 16]. Основою для звукового методу педагог називав фонетичний спосіб письма – кожному звуку відповідає на письмі одна буква. Суть звукового методу у тому, зазначав В.Науменко, що в основу навчання грамоти береться вивчення звуків і знаків для їх зображення [252, 43]. Варто зазначити, що звуковий спосіб

опанування грамоти був визнаний єдино правильним у навчанні читання і письма багатьма вченими-методистами ХІХ ст. – М.Корфом, В.Золотовим, І.Паульсоном, К.Ушинським. Визнання звукового методу навчання грамоти ґрунтувалось на досвіді зарубіжної школи [43, 47].

Звуковий метод В.Науменко розділяє на синтаксичний звуковий і аналітичний звуковий метод. Сутність синтетичного звукового методу він пояснює такою послідовністю дій: знайомство із звуком, вивчення власне звуків, складання складів із вивчених звуків, читання слів і цілих речень [252, 51].

Педагог виділяє прийом синтетичного звукового методу як прийом злиття звуків. Цей прийом виявляється у тому, що вчитель організовує протягування по можливості приголосного звуку і одразу, без перерви, вимову голосного. Однак, як стверджував В.Науменко, приголосні звуки розділяються за вимовою: одні придатні для довгого протягування, інші – ні. Для такого розмежування він радив використовувати назви звуків, запропонованих німецькими філософами – тривалі і одномоментні. З огляду на такий розподіл, спочатку варто вивчати тривалі звуки, які дають змогу навчити дитину відразу зливати звуки, а навчившись, вони будуть легко поєднувати і одномоментні. Тут же В.Науменко рекомендує розпочинати роботу із оберненими складами, а потім переходити до прямих. При читанні окремих слів, як наголошував методист, необхідно позбуватись уривчастої вимови дітьми звуків, домагатись протяжної [252, 50].

Дуже важливо для дитини бачити продуктивність своєї роботи, а тому не варто відтягувати процес власне читання, зосереджуючись лише на локалізованому вивченні звуків. „Чим довше тримати його (учня. – І.С.) на вивченні одних звуків, тим більше втомленим буде його стан”, – підкреслював В.Науменко. „Якщо продемонструвати дитині, який результат матиме її робота, вона буде з більшим бажанням вчитися” [252, 52]. Яскравим представником застосування звукового синтетичного методу В.Науменко називав барона М.Корфа, який після вивчення голосного звуку „а” одразу вивчав приголосні „м” та „ш”, і тим уможлиблював утворення і читання окремих слів, як-то: мама,

Маша. Діяльність М.Корфа В.Науменко відзначав як позитивну і щодо свідомості читання, оскільки за його методом добирались зрозумілі дітям слова [252, 52, 55].

Отже, виклавши ряд теоретичних і практичних положень, В.Науменко дає вчителям деякі методичні рекомендації щодо застосування синтетичного звукового методу:

1. Завданням вчителя є надати цьому методу освітнього значення. Цю тезу В.Науменко пояснював так: окрім повідомлення дітям відомостей, учитель повинен розвивати в них самостійність у праці, допитливість, свідомість, вміння долати посильні труднощі і в цьому знаходити задоволення.

2. Не захоплюватись великими кількостями звуків для вивчення, однак вивчення їх повинно бути ґрунтовним.

3. Не переходити до вивчення наступного звуку, не засвоївши попереднього.

4. Спочатку потрібно вивчати звук, а потім букву, оскільки природній шлях навчання повинен йти від явища до його знаку, від звуку до букви. Звідси, передумовою читання повинно бути усне мовлення, більш доцільно – його звуковий аналіз.

5. Спочатку вивчати звук відокремлено, а потім у поєднанні з іншими.

6. Уникати беззмистовних складів, оскільки вправи з такими є передумовою механічності читання, його неусвідомленості.

7. Пояснювати слова для вправ, по можливості, наочно.

8. Урізноманітнювати вправи для підтримання інтересу до роботи.

9. Вивчивши основні голосні звуки, одразу вивчати деякі приголосні для утворення слів і їх читання.

10. Порядок вивчення приголосних звуків потребує врахування індивідуальних особливостей учнів, особливостей їхньої вимови [252, 54-55].

Даючи характеристику звуковому аналітичному методу, В.Науменко звертає увагу на таку важливу його перевагу у порівнянні із синтетичним, як розумовий розвиток дітей, оскільки підбір цілої фрази для аналізу дає учневі матеріал для мислення. Якщо вчитель у процесі такої роботи ще використовує і бесіду, то навчання буде свідомим, а значить, матиме розвивально-виховний

характер. Також розкладання речень на складові одиниці сприятиме розвитку самостійності у дітей; така робота матиме не механічний характер, а логічний, що призводило до розуміння підібраної фрази.

Далі В.Науменко наводить такі методичні рекомендації щодо застосування звукового аналітичного методу:

- 1) підбір цілого речення для аналізу, а не окремих слів;
- 2) з метою кращого засвоєння окремих звуків використовувати підготовчі усні вправи перед читанням (виокремити спільні звуки у словах з різним закінченням; вставити пропущені звуки у дібрані слова);
- 3) добирати речення з використанням односкладових слів (наприклад, прислів'я);
- 4) для розкладання слів на склади доцільно добирати двоскладові слова;
- 5) для розкладання складів на звуки використовувати наступні прийоми: застосування розрізної азбуки; протяжна вимова кожного звука у складі, аналіз вимови; аналіз вимови двоскладних слів типу „оса” – між двома голосними один приголосний звук [252, 56-63].

З історії виникнення і розвитку методів навчання грамоти відомо, що в Росії XIX ст. першим набув поширення звуковий аналітичний метод (в 40-х роках XIX ст.); йому на зміну прийшов звуковий синтетичний метод (60-ті роки XIX ст.). Незважаючи на таку послідовність, В.Науменко перевагу надавав звуковому аналітичному методу з огляду на його придатність для розвитку дитини, для організації свідомого навчання, яке мало виховне значення.

З другої половини XIX ст. увага методистів була зосереджена на аналітико-синтетичному звуковому методі навчання грамоти, який ще називали „синкретичний”. Розвиток методики навчання грамоти обумовив визнання і поширення синкретичного методу. Сам В.Науменко появу синкрезу пояснює навіть не стільки розвитком методики навчання грамоти, а скільки розвитком шкільної справи. Досвід навчання показав, що відокремлення читання від письма призводить до ігнорування принципу природовідповідності, а тому першим моментом в розвитку синкрезу В.Науменко називав метод письма-читання.

Ускладнювався цей метод іншими елементами, які входили до курсу елементарного навчання, тобто до читання і письма стали додаватись лічба, креслення, співи, основи Закону Божого. Об'єднання цих елементів В.Науменко називав колом елементарного навчання, а в центральне місце відводив навчання грамоти.

Окрім того, В.Науменко виділяв два моменти в історії розвитку синкретичного методу:

- 1) розвиток письма-читання;
- 2) приєднання до письма-читання наочного навчання, лічби, основ Священного писання, креслення, співів, простих гімнастичних прийомів [252, 64-65].

Важливим аспектом у навчанні грамоти як першого моменту синкретичного методу В.Науменко вважав підбір звуків і букв для вивчення. Він ставив певні вимоги такого добору:

1. При вивченні звуків і букв керуватися правилом нарощування труднощів, тобто переходити від легшого до важчого (тут варто враховувати важкість звуків для вимови і букв для написання); В.Науменко вважав природовідповідним починати вивчення букв у зображенні письмовим шрифтом, щоб діти спочатку навчилися писати букву, а потім читати її [252, 75].
2. Добирати звуки, „...які містили б логічний матеріал, тобто не були б звуками без значення, а давали можливість складати слова, зрозумілі дітям”, – відзначав В.Науменко [252, 71].

Щодо другого моменту синкретичного методу, об'єднання різних наук, що входять у цикл навчання, то В.Науменко головну ідею тлумачив як „...концентрацію всього навчального матеріалу, тобто розміщення всіх наук навколо одного центру” [252, 72]. Центром початкового навчання методист називав рідну мову, навколо чого групуються інші знання. Зв'язок цей В.Науменко подавав так:

- 1) наочна бесіда є засобом розвитку дитячого мовлення;
- 2) введення малювання для зручності при наочних бесідах;

3) для розвитку мовлення необхідно знайомити учнів з художніми творами письменників (як засіб педагог подає вивчення віршів напам'ять). Вивчення віршів, які покладені на музику, поєднується із співами, основами Священного писання і арифметикою [252, 73].

Даючи поради вчителям з методики навчання рідної мови, В.Науменко подавав загальний план навчання російської грамоти за синкретичним методом (див.: Додаток Б). Методист виділяв два підтипи навчання грамоти за синкретичним методом: попередні вправи; власне навчання письму-читанню.

З огляду на важливість попередніх вправ і відмінність їхнього призначення В.Науменко розділяє їх на окремі групи: наочні вправи; усні вправи; письмові вправи. За призначенням В.Науменко розділяв наочні вправи за певними рівнями, кожний з яких є якісно вищим попереднього:

I – вправи зовнішніх відчуттів; використовуються для ознайомлення учнів з предметом та реальними значеннями цього предмета, які мають певну користь для дитини;

II – мовні вправи; використовуються для вироблення у дітей шляхом допоміжних питань уміння відповідати рідною мовою, причому відповідь повинна бути правильною не лише синтаксично, а й логічно;

III – узагальнюючі вправи; використовуються для привчання учнів після багатьох окремих питань робити загальний висновок [252, 81-82].

Усні вправи В.Науменко рекомендував двох видів: звуковий аналіз і звуковий синтез. Першим рівнем, за В.Науменком, є вправи звукового аналізу, які полягали у розкладанні слова на склади, а складів на звуки. Звуковий синтез є другим рівнем усних вправ, який полягає в утворенні складів із звуків та звуків із складів.

Письмові вправи як третій вид попередніх були двох типів: малювання (з перших же уроків – по клітинках) та письмо елементів букв. Малювання сприяє розвитку окоміру, а прописування елементів букв – виробленню швидкості письма [252, 82]. Цими вправами і завершував В.Науменко перший відділ синкретичного методу – попередні вправи.

У другому відділі –письмо-читання – методист виділяв такі групи:

- 1) навчання письму букв, слів і речень;
- 2) читання невеликих слів і поступовий перехід до читання невеликих оповідань, пізніше – складніших;
- 3) малювання від руки геометричних форм простих предметів;
- 4) лічба від 1 до 10;
- 5) співи: навички відтворювати прості мелодії з голосу.

Методист підкреслював доцільність гімнастичних вправ у перервах між заняттями „...як засіб для пожвавлення уроку, відпочинку дітей і для класної дисципліни” [252, 77-79].

Як доводив В.Науменко, синкретичний метод за своєю сутністю є вдосконаленням звукового, а тому й укладання букварів для навчання грамоти теж повинно базуватись на основі принципу звукового аналізу. Для досягнення свідомого читання необхідно перед навчанням письма-читання виконати так звані звукові вправи, які полягають у тому, що „...перед тим, як починати письмо-читання, дітей вчать розуміти звук, як елемент людського мовлення, тобто виконують з дітьми звуковий аналіз”, – пояснював методист [252, 83].

Педагог вказував на важливість таких прийомів звукового аналізу, як упізнавання певного звуку в названих учителем словах; самостійний добір учнями слів із заданим звуком у певній позиції: на початку, в середині чи в кінці слова, або повторюваний двічі.

Методист підкреслював важливість цих вправ, оскільки вони мають розвиваюче значення, змушують дитину мислити [252, 85].

Сучасні методисти підкреслюють ще й такий позитивний момент використання зазначених прийомів звукового аналізу, як заострення слухової уваги учнів, попередження звички вгадувати [51, 37].

Вивчення звуків повинно супроводжуватися вивченням знаків для їх позначення – букв. В.Науменко був прихильником такої послідовності вивчення букв, за якої діти якнайшвидше могли б писати невеликі слова з тим, щоб потім і читати написане. Педагог вказував на „...величезне виховне значення” для дітей



продуктивності праці. „Якщо діти бачать, – писав він, – що після напруження своїх сил вони досягають певних результатів.., то це робить навчання більш приємним для них” [252, 51].

Серед прийомів письма В.Науменко виділяв такі: прописування елементів букв та з'єднань; письмо слів під диктовку (доцільно зробити звуковий аналіз для попередження помилок); письмо в прописах; диктанти. Останні В.Науменко розділяв на пояснювальні і перевірні (навчальні і контрольні – І.С.). Пояснювальний диктант методист тлумачив так: перед написанням треба проаналізувати слова. Перевірний диктант не потребує ніяких пояснень, метою є перевірка міцності засвоєння дитячих знань.

Навчання грамоти передбачає формування в учнів елементарних навичок читання і письма [51, 19-20]. В.Науменко тлумачить термін „грамотність” як письмо і читання [252, 16]. Педагог шукає відповідь на питання послідовності чи одночасності навчання цим аспектам грамотності.

Варто зазначити, що у методичних колах 80-х – 90-х років XIX ст. не існувало одностайної думки щодо одночасності чи роздільності процесів навчання читання і письма. Однак, суперечка методистів була вирішена не на користь способу письма-читання. Ряд педагогів (К.Ушинський, М.Бунаков, Д.Тіхоміров, В.Вахтеров, В.Флєров, Т.Лубенець, Я.Чепіга та ін.) визнавали доцільним не поєднувати процеси навчання читання і письма, а проводити їх хоч і паралельно, але на різних уроках, з використанням різних методичних прийомів [43, 47].

У пошуку власної відповіді В.Науменко насамперед шукає передумови такого навчання і звертається до природи, до генези появи письма і читання. Виникнення письма В.Науменко пояснює як вихід зі становища людської істоти, яка відчувала потребу поділитися своїми думками з іншими подібними собі, але не мала змоги зробити це усно. Можливість передачі своїх думок іншим стала реальною при винайденні певних письмових знаків для зображення думок – з виникненням письма [252, 16]. Методист доводить першість появи письма, а не читання. „А так, як при навчанні потрібно дотримуватися принципу

природовідповідності, то значить, – міркував педагог, – письму треба навчати раніше, ніж читанню” [252, 17]. Одночасно з цим В.Науменко підкреслював взаємозв’язок письма і читання, оскільки, написавши свою думку, людина одразу і прочитала її. Отже, дотримуючись принципу природовідповідності, В.Науменко вважає неможливим і неправильним відокремлення читання від письма. „Почавши з письма, разом з тим навчати і читанню”, – підводить підсумок методист [252, 17].

З’ясувавши, що письмо є вираженням думок для заочної їх передачі, В.Науменко ставить питання: що таке читання? Найточнішим він вважав визначення терміну „читання”, яке заключалось в латинському слові „lego”, так як дієслово „legere” означає „складати”. У такому випадку „читати” означає „складати” склади із звуків, слова із складів, речення із слів. Однак, за такого підходу читання виступатиме суто механічним процесом. Тому В.Науменко у читанні виділяв окрім цієї зовнішньої сторони ще й внутрішню. Останню він пояснював як розуміння людиною прочитаного, тобто внутрішню сторону читання методист тлумачив як свідомість у читанні. Педагог виділяв ще одну важливу ознаку читання – виразність, що вбачав у передачі різноманітних відтінків думок за допомогою тону голосу. Вищий рівень виразності читання, за В.Науменком, буде за умови, коли читання нагадуватиме живу усну бесіду.

Методист виділив такі три елементи в читанні: послідовне складання менших фонетичних одиниць у більші; усвідомлення думки, яка виражається словами; виразне відтворення написаного вголос.

Звідси, він виділяв три аспекти навчання грамоти: читання механічне; свідоме та витончене, евфонічне. Почерговість цих аспектів читання методист обумовлював дотриманням педагогічних принципів. З огляду на принцип свідомості й принцип виховуючого навчання, неможливо відділяти свідоме читання від механічного. Виразність читання потребує врахування вікових особливостей, а тому вимога театрального декламування на перших етапах навчання не є виправданою. Серед вимог щодо виразності читання В.Науменко виділяє наступні: позбутися монотонного читання, керувати зміною тону голосу,

намагатись наблизити читання до живої розмовної мови; правильно ставити логічний наголос [252, 16-19].

Методичному підходу В.Науменка щодо навчання грамоти властива психологічна основа, адже ним враховуються особливості дитячого сприймання, уваги, пам'яті, мислення. Він підкреслював важливість природного шляху оволодіння учнями навиками читання і письма, що є мовленнєвими навичками. Навчання грамоти, як зазначають сучасні методисти, повинно нагадувати, хоча б у загальних рисах, процес оволодіння дітьми рідним мовленням у ранньому віці [51, 21].

Питання віку для навчання грамоти у різні часи вирішувалось неоднаково. В.Науменко теж шукав свою відповідь. Вік 6 років педагог вважав раннім для навчання грамоти, аргументуючи свою точку зору переважним розвитком механічності читання, що деякою мірою уповільнює духовний розвиток; привчання до використання чужих думок і уповільнення творення власних; раннє читання за звичай неусвідомлене, що виявляється насамперед у відсутності виразності. Починати навчання, вважав В.Науменко, варто у період оптимального розвитку і готовності. Називаючи 8-річний вік дитини найпридатнішим для навчання грамоти, педагог все-таки вказує на різний розвиток дітей, а тому вимагає індивідуального підходу до кожної дитини [252, 19].

Методист розглядав питання доцільності чи недоцільності букваря в процесі навчання грамоти. Аналізуючи погляди щодо букварів сучасників-педагогів, В.Науменко не розділяв їхню думку повністю: він погоджувався з тим, що „...вчитель повинен настільки володіти матеріалом, щоб не потребувати довідок з книги”, однак для учня буквар необхідний „...як цілеспрямовано і методично укладений посібник” [252, 20]. На користь доцільності букваря В.Науменко наводив ще й такі аргументи, як зрозумілість букварних текстів для дитини, що є засобом для свідомого читання, адже лише свідоме навчання набуває значення виховного [252, 20-21]. Букварі повинні містити матеріал для читання у вигляді різноманітних, але невеликих за обсягом текстів. Це можуть бути або окремі короткі речення, або малі оповідання. Корисний для початкового читання він

вважав такий текстовий матеріал, як прислів'я, скоромовки, метою яких є вироблення рухливості язика. В.Науменко, крім вказаних текстів відзначав доцільність наповнення букваря малюнками – небувальщинами. „Ці малюнки змушують дітей зосереджуватися, заглиблюватися в деталі..., що сприяє таким чином розвитку творчості”, – робить висновок педагог. Крім цього, такі малюнки можуть бути використані як матеріал для письмових вправ [252, 88-97].

Після опрацювання букваря у методиці В.Науменка настає час для „пояснювального читання”, або, як називає сам методист, „тлумачного”. Під пояснювальним (тлумачним) читанням він розумів „...читання, яке супроводжується тлумаченням для зрозумілості не лише змісту, але й особливостей рідної мови, яка полягає в здатності передати чітко цілісну думку одним словом” [252, 98]. Першим етапом пояснювального читання педагог називає наочні бесіди при знайомстві учнів з оточуючими предметами, тобто пояснення певних предметів випереджає читання тексту про них. Наступним кроком було пояснювальне читання творів вітчизняних письменників, яке мало за мету навчити дітей читати і розуміти ці твори. Оскільки звуковий метод читання ґрунтується на свідомій діяльності, яка досягається поясненням слів, що читаються, то і на самому початку навчання грамоти вже є передумови для пояснювального читання [252, 88-97].

В.Науменко виділяв три головні елементи при читанні:

- 1) механічне читання – вміння плавно з'єднувати букви в склади і слова;
- 2) свідоме читання – вміння зрозуміти зміст;
- 3) виразне читання – вміння надати голосу необхідного за змістом звучання [123, 22]. З огляду на вказані елементи, методист розмежував і завдання пояснювального читання.

Механічне читання, за В.Науменком, повинно характеризуватися наступними ознаками: правильне наголошування слів і з'єднування букв природнім шляхом (правильність читання); читання слів не відокремлено, а разом (швидкість читання). Однак, за такого читання у дітей може виникнути непотрібне розспівування, а тому В.Науменко зосереджує увагу вчителів на цьому

недоліку. Також методист акцентує увагу на можливості при читанні появи помилок у закінченнях слів.

Отже, першим завданням пояснювального читання методист визначив досконалий розвиток механізму читання, тобто вимога від учнів правильного і швидкого читання. Другим завданням є прагнення до того, щоб прочитане дітьми передавалось відповідним до змісту тоном голосу. Третім завданням – домагатися свідомого читання. Як засіб реалізації третього завдання В.Науменко подавав систематизацію наявних в учнів знань.

Методист наголошував на необхідності навчання одночасно всім елементам читання, а тому вирішення всіх трьох завдань потребує спеціально укладеної книги для пояснювального читання в перший рік після букваря. Зразком такої книги педагог називав „Родное слово” К.Ушинського [252, 103-104]. В одній зі своїх лекцій перед учителями В.Науменко детально проаналізував цей посібник та інші шкільні хрестоматії, паралельно даючи методичні поради щодо їхнього використання та вдосконалення методики читання.

Основною ідеєю цієї книги методист називав „...систематизацію предметів за родовими групами”, а основним принципом – „...переходити від близького, відомого до невідомого”, що на думку В.Науменка, сприяє розвитку свідомості [252, 107-112].

Методист дотримувався цієї думки, що пояснювальне читання, особливо у 2 і 3 роки навчання, повинно мати характер енциклопедії, яка дає учневі основи знань майже всіх наук, як-то: природна історія, географія, історія, фізика, хімія. Крім енциклопедичних знань шкільна хрестоматія повинна містити матеріал для морального та естетичного виховання. Вказаними аргументами В.Науменко визначав характер статей у шкільних хрестоматіях, які згрупував у три види: ділові; побутові чи моральні; художні. До кожного з цих видів Володимир Павлович розробив методичні рекомендації.

Так, при роботі з діловою статтею він рекомендував дотримуватися такого порядку: провести попередню бесіду, причому обсяг бесіди зменшується, а обсяг статті з віком розширюється; прочитати статтю за фразами з тлумаченням слів і виразів; дібрати заголовки до частин статті; зв'язно переказати прочитане.

В.Науменко розділяв ділові статті на природничо-наукові, географічні та історичні.

Характер і значення природничо-наукових ділових статей методист визначав, як осмислене розуміння природи чи філософії природи, а також розвиток здатності спостерігати. При читанні природничо-наукової статті необхідно вяснити головні і характерні риси тварин і птахів, їхнє життя; розглянути питання про користь тварин, причому, зосередити увагу не на матеріальному значенні, а на „любовному” ставленні до тварин. З огляду на те, що природничо-наукові статті можуть бути важкими для сприймання, методист радив користуватися художнім прийомом при їх викладі, а також використовувати наочні посібники для пожвавлення уваги: моделі, колекції, картини, атласи [252, 57-59].

Ідеєю географічних статей є батьківщинознавство, а системою – концентрична побудова навчального матеріалу: вивчення кімнати; план класу, будинку, двору, місцевості. При чому, як зазначав В.Науменко, „...у вивченні географічних назв немає великої необхідності, важливіше дати дитині поняття про характер самого народу і про його значення в даній місцевості, залежно від географічних і кліматичних умов” [264, 16].

Працюючи над історичною статтею, варто, на думку методиста, знайомити учнів з різними рівнями культури, які переживалися людством, та давати знання з історії батьківщини.

До побутових статей у хрестоматіях В.Науменко відносив казки, байки, оповідання з життя людей, які дають цікавий матеріал для розвитку мовлення і мислення учнів. Читаючи побутову статтю, необхідно звернути увагу на ті пункти, які є істотними для визначення головної думки і морального висновку. Він пропонував роботу над побутовою статтею організувати в наступному порядку:

- 1) коротка попередня бесіда;
- 2) читання за фразами з поясненням слів і виразів;
- 3) читання за частинами;

- 4) добір заголовків до частин;
- 5) зв'язний переказ всієї статті;
- б) моральний висновок.

Особливого значення серед побутових статей В.Науменко надавав казці, яка „...є найкращим матеріалом для впливу на дитячу душу [252, 126]. Педагог рекомендував роботу над казкою виконувати в такій послідовності: учитель розповідає казку за частинами; учні читають казку за частинами і переказують; зв'язний переказ всієї казки.

В.Науменко застерігав учителів, що при роботі з казкою недостатньо звертається увага на попередню бесіду. Адже головна мета – це навчити учнів переказувати казку за частинами, навчити їх правильно комбінувати ці частини. В.Науменко рекомендував заголовок казки вияснити аналітичним шляхом після читання, за допомогою навідних запитань.

До художніх статей Володимир Павлович відносив вірші і байки, які на його думку, сприяють розвитку поетичних нахилів у дітей; розвитку дитячої пам'яті та мовлення, збагачення словникового запасу учнів; розвитку їхніх творчих здібностей.

У своїх лекціях для вчителів методист давав чітку методику роботи над віршем. Перш за все, зазначав він, вчителю необхідно скласти для себе план роботи, визначити завдання; далі – проводити читання вірша фразами з супутнім поясненням усіх незрозумілих слів, поетичних образів та художніх виразів; потім – виразне читання вчителем вірша загалом; нарешті – читання вірша учнями.

В.Науменко поділяв думку колег-методистів про те, що вивчення вірша напам'ять варто задавати учням додому. „Це робота праці, розрахована на пам'ять, а до такої роботи все-таки необхідно привчати дитину”, – зауважував педагог [252, 131]. Він зазначав, що зазвичай у змісті віршів, які розміщувались у хрестоматіях для читання, розкривались або картини природи, або картини з життя людей, які можна прирівняти до творів пензля художника. З огляду на такий підхід, В.Науменко так визначав основну мету читання віршів: „Не лише зрозуміти зміст, але й відчутти художню красу” [123, 31].

Розглядаючи байку як різновид віршованого твору, методист вказував на характер змісту байок: алегорію і моральний висновок. Тому при роботі з байками, на думку В.Науменка, варто вчителю зосередити увагу на пошуку зв'язку між якостями і діями зображених в байці предметів, тварин та людей.

У своїх лекціях для вчителів методист подавав окремо і методику пояснювального читання для 1, 2 та 3 року навчання. В.Науменко зазначав, що у 1 класі важливо „...не стільки збагачення дітей новими знаннями, скільки приведення у струнку ціле всього того, з чим саме життя познайомило” [123, 70]. Тому, на його думку, у цей період навчання не варто зупинятися на ділових статтях, хіба що поступово готувати дітей до них шляхом малих ділових бесід з приводу прочитаних оповідань. Особливу увагу потрібно звертати на малі побутові оповідання і художні уривки (вірші, байки), причому, варто наголосити на моральному висновку. Важливе значення має читання та вивчення напам'ять прислів'їв, приказок та загадок. Не варто, вважав В.Науменко, у цей період уникати читання казок, вибираючи з них ті, які менш фантастичні і мають форму повторюваних кілець, що є дуже зручно для оповідань.

Стосовно головної мети читання щодо розвитку мовлення, то спершу методист виділяв опрацювання статті за дрібними питаннями, які передбачають відповідь у формі простого короткого речення, а потім пропонував поступово переходити до більш складних сполучень й привчати учнів усно викладати ці складні форми мовлення. Тут В.Науменко дає такі методичні рекомендації:

- 1) розділити статтю на частини, потім прочитати з учнями кожну з них, після чого провести бесіду по змісту прочитаного;
- 2) до кожної частини дібрати заголовок;
- 3) дібрати заголовок до всієї статті;
- 4) нарешті, за окремими заголовками ведеться плавний переказ цієї статті;
- 5) при читанні статей, прислів'їв, віршів звертається велика увага на тлумачення окремих слів і виразів, із заміною їх іншими зворотами, а можливо, і формами звичайного розмовного мовлення.

Головну мету читання стосовно його виразності В.Науменко вбачає „не стільки в досить літературній вимові слів, скільки у свідомому розумінні



думки” [123, 71]. Тому В.Науменко радить не витратити даремно час на встановлення вимови слів, чого все-одно школа не зможе досягнути повністю. Краще вже опрацьовану за змістом статтю читати швидким темпом, намагаючись досягнути відповідної інтонації згідно змісту того, що читається. Доцільним вважав В.Науменко вивчення напам’ять опрацьованих за змістом віршів та байок (5 чи 6).

В.Науменко застерігав, „...щоб механізм читання не перетворився у несвідому тріскотню”, треба домагатися відповідних швидкості та свідомості читання. Для цього він рекомендує по ходу читання перевіряти зрозумілість усіх складних фраз; для вироблення швидкості читання використовувати казки, які за своїм змістом доступні дитячому розумінню; виробляти навичку швидкого промовляння вивчених приказок, прислів’їв та скоромовок [123, 70-72].

Зважаючи на динаміку розвитку учнів, В.Науменко ускладнює мету пояснювального читання у 2 і 3 класі. Так, мета читання стосовно змісту полягає у поступовому збагаченні учня знаннями дійсного світу. Для досягнення цієї мети педагог радить обов’язково зупинятися на ділових статтях, супроводжувати їх бесідами вчителя, використовувати статті меншого обсягу, а попередні бесіди поширювати. На третій рік навчання статті збільшувати за обсягом, а попередні бесіди зовсім не практикувати, щоб привчати дітей самостійно справлятися із серйозним читанням.

Для читання протягом другого року методист пропонував добирати переважно статті природничо-наукового змісту: про тварин, птахів, риб, комах, рослини, неорганічні речовини; лише порівняно у невеликій кількості зупинятися на статтях географічних та історичних.

В третьому класі Володимир Павлович радив брати серйозніші статті з природничих наук, а також географічні, історичні та статті, що торкаються економічних і суспільних питань.

Протягом третього року навчання, на його думку, варто привчати учнів до слухання серйозних статей, які їм читає вчитель, а також до слухання усних оповідань вчителя у формі довгого викладу.

Обов'язковим вважав методист читання статей побутових чи моральних, причому, на другому році навчання усі висновки з таких статей робити шляхом навідних питань, а на третьому – діти повинні самі вміти після швидкого читання і найнеобхідніших тлумачень пояснити зміст прочитаного.

Казки на другий рік можуть читатися, головним чином, для вправлення у швидкості, а на третій – вони зовсім упускаються; вивчення напам'ять віршів та байок повинне мати місце і на другому році (менших за обсягом), і на третьому році (більших за обсягом), але давати завдання додому без попереднього пояснення.

Головною метою щодо розвитку мовлення упродовж навчання у 2 і 3 класах В.Науменко вважає ту ж, що і в 1 класі, тобто привчити учнів усно викладати свої думки за допомогою речень, але розширювати обсяг цих речень і розвивати вміння зв'язувати їх одне з одним. Тому потрібно до кінця другого року і особливо на третій рік навчання виробляти вміння давати заголовок змісту прочитаного великого уривку із статті, плавного переказу її і, на завершення читання всієї статті, вміння робити загальний висновок.

Стосовно виразності читання протягом 2 і 3 років навчання, то „...увагу слід зосередити на умінні змінювати інтонацію голосу, не вдаючись, однак, до штучного декламаторського тону. Вся сила у тому, щоб тон голосу при читанні був схожим на живе усне мовлення”, –пояснював В.Науменко [123, 72-74].

Методист зазначав, що механізм чи швидкість читання за дотриманням всіх вищевказаних умов повинен виробитися повністю. Якщо у другий рік читання для вироблення швидкості використовуються вивчені казки і легкі побутові статті, то в 3 класі, за В.Науменком, з'являється можливість вправлятися в швидкості читання великих оповідань.

У молодшому шкільному віці формується початкова система граматичних понять; учні знайомляться з будовою рідної мови, оволодівають навичками практичного її вживання. Зважаючи на важливість і складність вивчення граматики, В.Науменко детально розглядав питання граматики взагалі і шкільної граматики зокрема. Методист стверджував, що у мові відображаються закони

логіки, психологія, історія, географія, а тому існує відмінність людських мов не лише стосовно звукової вимови, але і в характері словозміни, і особливо в характері виразів. Виходячи з вищесказаного, граматику мови педагог тлумачив як „...вивчення законів, на основі яких мова даного народу є так чи інакше вираженням результатів логічного мислення і результатів психічних рухів” [123, 46]. Саме тому граматики усіх мов мають загальні ознаки (частини мови, поняття про речення та його члени) і конкретні (зміна частин мови, вживання підметів і присудків). На цих засадах В.Науменко виводив основне завдання граматики як науки загалом: „...визначити, як і що в мові, як в дзеркалі, відображає всі процеси думки, почуття і всіляких дрібних проявів людського духу” [123, 47]. Для вивчення граматики В.Науменко виділяв три головних напрями: емпіричний, філософський, практичний.

Емпіричний напрям він характеризував як формальне і сухе завчання граматичних форм. Філософський напрям передбачав намагання пояснити учням внутрішній зміст граматичних форм.

Суть практичного напрямку, названого історичним, методист подавав як живе вивчення зразкової мови рідних письменників без граматичних подробиць. В.Науменко відзначав як позитивне те, що останній напрям давав можливість постійної і різноманітної практики дітей в усному і писемному мовленні. „ГраMATика в школі повинна бути нічим іншим, як вправлянням в логіці (філософський прийом) і вправлянням в практиці живої мови (практичний прийом)”, – робив висновок методист. В.Науменко радив починати граматичне вчення з „граматичної пропедевтики” – підготовчих логічних вправ, що полегшують виділення частин мови, формування поняття про самостійні і службові частини мови, виділення логічних груп – вчення про речення та його частини [123, 47-50].

Таким чином, у курсі граматики початкової школи В.Науменко рекомендував вивчати граматичний матеріал, який є базовим для свідомого оволодіння мовою в подальших освітніх ланках.

### **3.3. Загальна характеристика програм та підручників за авторством Володимира Науменка**

Однією з головних соціально-педагогічних проблем українського народу на кінець XIX століття була відсутність національної школи. В існуючих навчальних закладах категорично заборонялась українська мова. Усе методичне забезпечення, звісно, було російськомовним. Мова, програми та підручники у тогочасних школах – усе було чужим, неприйнятним і незрозумілим для українських дітей. За таких умов на одне з перших місць висувалась проблема створення підручників з рідної мови та підручників рідною мовою з різних галузей знань.

Серед аспектів педагогічної діяльності В.Науменка поряд з викладацькою роботою, заняттями з учителями народних шкіл, теоретичними розробками з питань створення національної школи дослідниця Н.Побірченко виділяє окремо „...підготовку підручників, посібників (переважно з проблем викладання мови)” [208, 108]. Новостворені підручники на національній основі і для української школи були вагомим внеском як у методику навчання, так і в українську філологію. Педагоги-просвітителі, укладаючи українські підручники, посібники, програми, керувалися досвідом підготовки подібної методичної літератури для російськомовного навчання, яке було загальнодержавним.

Для В.Науменка ця справа не була новою. Він мав уже певний досвід розробки програм викладання російської мови. Ще в 1894 р. вийшла друком „Примерная программа преподавания русского языка в низших классах Киевской 2-ой гимназии” (див.: Додаток В.) [104; 405, 58-75]. За рішенням педради Київської 2-ої гімназії В.Науменку було доручено скласти детальну програму курсу словесності, в якій були б реалізовані усі основні положення офіційних програм 1890 р. і, зважаючи на трирічний досвід використання міністерських програм, вказати найдоцільніший і рівномірний розподіл матеріалу по класах та порядок вивчення запрограмованого міністерством навчального матеріалу [193, 32]. Розроблена В.Науменком програма була детально розглянута на кількох засіданнях предметної комісії та затверджена на педраді гімназії [405, 49-53; 406,

4-8]. Серед позитивних аспектів програми члени педради виділили логічність і послідовність укладання, практичність і доцільність змін, врахування вікових особливостей учнів [406, 5]. Програмою охоплено матеріал для підготовчого, 1, 2, 3, та 4 класів гімназії. Вказаний документ є авторською програмою В.Науменка, в якій загальною програмою коротко визначено матеріал для вивчення, а окремою програмою цей матеріал детально конкретизується і уточнюється. Крім цього, програма містить значну кількість роздумів та поглядів методиста, а також деякі конкретні приклади організації навчальної роботи з вивчення того чи іншого матеріалу. Таким чином, зазначену працю можна трактувати як документ і як методичний посібник викладання мови.

У 1896 р. у Києві вийшла друком ще одна програма викладання предмета російської словесності в старших класах гімназії, розроблена В.Науменком (див.: Додаток Д) [117]. Ця програма була розрахована на курс чоловічих гімназій. Обговоренню програми В.Науменка було присвячено ряд засідань предметної комісії у 1895 р. [407, 49-55]. Серед головних пріоритетів розробки програми В.Науменко виділяв мету викладання: „Предмет російської словесності, зазначав він, повинен викладатися головним чином з метою розуміння літературної мови з боку теоретичної її будови та історичного шляху літератури” [117, 3]. Методист підкреслював недопустимість у викладанні предмета „сухої формалістики”, яка проявляється у дріб’язковому поясненні фраз та виразів окремого зразка літературного твору „...без пояснення та розкриття тих внутрішніх сторін його, які і складають усе багатство зразка, вносять розвиваючий початок у саме навчання і роблять предмет словесності живим, одухотвореним, спроможним давати живлення не лише розуму, а й серцю” [117, 4]. В.Науменко не був прихильником вивчення творів літературного мистецтва зі стилістичного боку, вважав потрібним приділяти більше уваги історико-літературному аспекту [117, 3]. За такого підходу методист вважав необхідним у курсі словесності 5-7 класів вивчати всі основні теоретичні положення, причому літературні зразки паралельно доповнювати довідками з історії. „Потрібно, – писав він, – щоб курси російської історії та історії літератури йшли хоча б паралельно, а ще краще, якщо курс історії піде вперед”, – відзначав В.Науменко [117, 7; 407, 50-51].

Принцип укладання програми він залишив той же, що і в попередній (1894 р.). Методист виділив для кожного класу „Загальну програму” та конкретизував її в „Окремій програмі”. Програма В.Науменка складається з програми викладання та програми на іспит зрілості зі словесності, якою передбачаються необхідні знання навчального матеріалу (див. Додаток Ж).

У 1915 р. В.Науменко займався розробкою програми викладання предмета російської мови та словесності в середній школі (рукопис зберігається в Інституті рукописів НБУВ. – І.С.) (див.: Додаток З) [299]. Методист вважав, що „...вивчення в школі рідної мови повинно стояти на першому місці” [299, 4]. Одночасно В.Науменко керувався тим, що „...педагог середньої загальноосвітньої школи повинен відмовитись від думки вносити у своє викладання ознаки спеціалізації. Він зобов’язаний учням допомогти кожний предмет засвоїти в межах енциклопедичності” [299, 7]. Саме тому, розробляючи програму, методист намагався відібрати з кожного розділу предмета для вивчення лише те, що має загальнорозвиваюче значення чи допомагає більш вільно і краще оволодіти необхідними практичними навичками. Знання вказаного типу В.Науменко вважав програмою *minimum*. Саме ними повинен був оволодіти вихованець, оскільки запрограмовані знання будуть мати „...характер міцного фундаменту” [299, 7]. Для досягнення позитивного результату при вирішенні поставлених завдань В.Науменко вводить в програму наступні розділи:

- граматичний;
- читання та вивчення в класі творів російської художньої літератури, переважно XIX ст., деяких творів світової літератури та деяких зразків народної поезії;
- самостійне читання учнями в більш широкому обсязі творів як російської художньої літератури, так і світової та народної, за умови наявності заздалегідь розробленої викладачем програми;
- основні відомості зі стилістики та історичної поетики;
- стислий курс історії російської літератури;
- найголовніші відомості з історії світової літератури для розуміння аналогічних явищ рідної літератури.

Методист особливу увагу приділяв вивченню граматики рідної мови, зважаючи на її значення та складність. Він не був прихильником того прийому навчання, за якого граматику розглядалась лише як зібрання правил та численних винятків. В.Науменко такий спосіб навчання вважав більш придатним для вивчення іноземної мови, а не рідної. Разом з тим педагог вказує на доцільність вивчення граматики, оскільки цей матеріал має вагомий самостійний значення і є допоміжним засобом при вивченні іноземних мов у подальшому курсі навчання. Обмеження лише практичним вивченням певного обсягу граматичних термінів без заглиблення в їх логічну основу, призведе до ігнорування головного принципу навчання: все те, що вивчається, повинне розвивати розум учня і проходити через його свідомість.

У програмі методист вводить курс граматичної пропедевтики, завданням якого є привчання дітей до свідомого розуміння тих логічних основ, на яких базуються етимологія і синтаксис. У цьому ж підготовчому курсі повинні бути дані деякі відомості з синтаксису та етимології. Визнаючи можливість одночасного вивчення основ етимології та синтаксису, В.Науменко вважав більш зручним почати вивчення етимологічного розділу, а саме вченням про частини мови, і, по мірі накопичення потрібного матеріалу, потроху вводити відомості з синтаксичного розділу [299, 17].

При розробці програми викладання мови, зокрема щодо вивчення граматики, педагог керувався тією думкою, що „...курс граматичний, який стосується логічного боку у мові, повинен бути розроблений так, щоб слугувати не лише зовнішній, практичній меті вивчення, а й внутрішній – логічній”. Методист у пояснювальній записці до програми зазначав, що він дотримувався того принципу в навчанні, за яким кожний предмет у всіх його розділах і на всіх рівнях навчання повинен викладатися науковим методом. За такої умови В.Науменко зобов'язував учителя вміти орієнтуватися у мірі розумового розвитку учнів і вирішити, „...до яких меж може бути піднята для них завіса наукового пояснення, обрати найкращі шляхи для ілюстрації їх” [299, 16].

У цьому ж документі В.Науменко подає розклад уроків у початкових класах, альтернативний запропонованому у Міністерстві народної освіти [див.:

Додаток К], а також розклад уроків вищої школи, розмежовуючи тижневе навантаження для гуманітарної та реальної освіти (див.: Додаток Л).

В.Науменко рішуче виступав “...проти регламентації програми, до яких постійно вдавалося міністерство”. Він вважав необхідним “...усю програмну справу надати творчій ініціативі педагогічного персоналу даної школи, в залежності від місцевих і навіть індивідуальних умов її” (підкреслено нами. – І.С.) [308, 1].

Підхід В.Науменка був досить конкретним: українська школа потребує відповідного методичного забезпечення. І хоча ця справа була надто важкою, зважаючи на ставлення управлінців до української освіти, В.Науменко взявся долати і ці труднощі. Шлях його підручника української граматики від задуму до виходу у світ – це суцільні перешкоди з боку чиновників та незгасна енергія і прагнення перемоги у боротьбі з цими перешкодами самого автора. Пізніше В.Науменко писав: “...адже не можна було у 80-х роках... і подумати про друкування граматики української мови по-українськи” [181, 25-26]. Йому самому “...у 1888 році довелося на собі випробувати весь курйоз адміністративної завбачливості з питання про граматику української мови” [181, 26]. Підручник В.Науменка був викладений російською мовою, але і це не допомогло полегшити долю української граматики. Першу частину підручника – фонетику – В.Науменко віддав до Петербургу [300], оскільки думав, що у столиці “...зручніше і швидше можна буде надрукувати” [181, 26]. Та петербурзька цензура, “не читаючи навіть”, заборонила книгу під назвою “Опыт грамматики малорусского языка”, супроводжуючи заборону такими поясненнями: “Малорусский язык, по нашему мнению, не должен существовать; как-же мы можем допустить печатание грамматики такого языка?” Стосовно такої упередженості владних структур щодо української культури В.Науменко писав: “Нашому брату хохлу скоро доведеться чинити так: сів за роботу, писав, писав, нарешті – кінчив, тоді відмикати ящик стола, ховай туди роботу і берися за нову – перспектива, не скажеш, щоб була підбадьорююча” [243, 3].

Проте, така перспектива не зменшила енергії В.Науменка і не знищила його сподівань щодо української граматики. Через декілька місяців він вирішує цей же



матеріал без будь-яких змін подати на розгляд київської цензури, назвавши, як казав сам В.Науменко, далеко не властивим роботі заголовком “Обзор фонетических особенностей малорусской речи” [75; 304]. Результати вразили і самого автора: цензура теж “...за 24 години, не читаючи рукопису, дозволила його до друку” [181, 25-26].

Але і дозвіл цензури не давав гарантії виходу друком української праці. Віддавши граматику до типографії, В.Науменко знову ж таки зіткнувся з перепонами. „Грамматика моя поки спить десь у типографії, ніби 12 сплячих дів”, – писав автор до О.Піпіна. Звісно, такий стан справ не додавав В.Науменку наснаги до творчості. „Звичайно, поки не прокинуться ці дівки, ніякі власні зусилля не можуть змусити мене продовжувати написання 2-ої частини, так як жахливо важко випускати другу серію 12 дів, прирікаючи їх на важкий довгочасний сон”, – писав В.Науменко [243, 2].

Українська громадськість високо оцінила діяльність В.Науменка на терені розвитку української мови. Як зазначав Т.Зінківський, на той час важко було вказати кілька імен, які цілеспрямовано займалися науковою розробкою української мови і тим зробили „...цінний вклад в науку”. Він указує на необхідність такої роботи, особливо для інтелігенції, оскільки „...зв'язок інтелігенції зі своїм народом виражається, головним чином, у мові”. Лише маючи такий зв'язок, „...інтелігенція відчуває свою органічну спорідненість з масами, дорожить нею, здатна виконати свою просвітницьку функцію”. Робота В.Науменка, як підкреслював Т.Зінківський, „...представляє великий інтерес не лише науковий, але, що особливо важливо, і практичний, даючи можливість систематичного вивчення мови” [246, 1-4].

Перший варіант української граматики В.Науменка вийшов у Києві під назвою „Обзор фонетических особенностей малорусского языка” [75]. „Це була перша наукова студія з українського мовознавства після 70 років німування (від „Граматики малороссийского наречия” Павловського 1818 р.)”, – зазначають Ю. Джеджула та Є.Панкова [23, 63].

У передмові В.Науменко вказав на існування значної кількості праць з граматики української мови, однак автор наголосив на їх спорадичному

(епізодичному. – І.С.) характері тлумачення мовних явищ, орієнтуванням на прояви в окремих говірках. Сам автор мету своєї праці сформулював так: „Представити в системі фонетичні особливості малоросійської мови,... намагаючись встановити закони, опираючись на переваги, як кількісні, так і якісні, відомих явищ всієї малоросійської мови, і беручи за основу той слобідсько-український говір, який є ніби фундаментом для нової малоросійської писемності” [75, II].

Основний зміст підручника викладений у двох розділах: „Фонетичні особливості голосних звуків” та „Фонетичні особливості приголосних звуків”. Перший розділ стосовно голосних звуків має два підрозділи. У першому з них, „Характер малоросійського вокалізму”, автор підкреслює значення голосних звуків щодо тону мовлення, а також змісту, характеру музичних прийомів у співах та характеру віршоскладання. Наголошуючи на характерному для української мови звуці [i], В.Науменко зазначає, що у малоросійській мові цей звук може бути основний або чистий та секундарний або похідний. Автор простежує походження з давньоруської мови звуків [i] та [i̯], і на основі своїх аргументів стверджує, що саме завдяки своєму походженню звук [i] має пом’якшувальну здатність [75, 1-12].

Для чіткого визначення сумнівних випадків правопису та зведення його до єдиної норми В.Науменко встановлює „Закони голосних звуків” і викладає цей матеріал в однойменному підрозділі I розділу. Автором розглядаються наступні закони: посилення чи підйом голосних; послаблення голосних; розкладання голосних; повноголосся. В.Науменко називає найістотнішим закон посилення голосних, оскільки ним виконується функція словотворчих суфіксів та префіксів – утворення нових слів базується на законі посилення голосних. Указуючи на недостатньо стійку дію цього закону, автор пояснює таке явище відсутністю стійкої літературної української мови, яка могла б „...звести до одного знаменника різні відтінки говорів” [75, 14]. Послаблення голосних, за В.Науменком, обумовлюється милозвучністю мови, а значить є суто фонетичним законом. Автор указує на спадковість закону розкладання голосних для української мови із

спільнослов'янською групою, оскільки такі мовні явища не завжди властиві для української мови. Закон повноголосся В.Науменко пояснює як прагнення мови до якомога більшого прояву багатства голосного елементу. Характеризуючи російську мову, цей закон є ще більш характерним для української мови, адже „...у малоросійській мові є багато таких повноголосих слів, яких немає у великоросійській”, – аргументує автор [75, 28]. Рідкісні явища наявності неповноголосих слів В.Науменко пояснює впливом церковної і російської літературної мови (наприклад: Храм), а іноді і польської мови (наприклад: злато). Закінчуючи огляд малоросійського вокалізму та законів голосних звуків, В.Науменко робить висновок, що потяг до заміни певного голосного звуку звуком [i] є характерною особливістю малоросійського вокалізму [75, 30].

Другий розділ своєї праці В.Науменко розпочинає підрозділом „Характер малоросійського консонантизму”, метою якого є виявити найбільш характерні особливості приголосних звуків в українській мові. Аналізуючи приголосні звуки за місцем творення, шукаючи приголосний звук, який би займав панівне місце (як [i] серед голосних), за тривалістю вимови поділяючи приголосні на миттєві та довготривалі, В.Науменко не виділяє серед означених характеристик чітких особливостей приголосних звуків в українській мові. Автор указує на таку особливість малоруського консонантизму як поділ на звучні (слабкі) та відзвучні (сильні) приголосні звуки. При вимові звучних приголосних звуків відчутна наявність голосного елементу, а при вимові відзвучного приголосного наявність голосного елементу малопомітна. В.Науменко стверджує: „Характеристикою малоросійського консонантизму є потяг до звучності, гласності”, що відповідає раніше вказаним особливостям української мови – перевага голосного елементу досягається не лише насиченням голосних звуків у словах, але і збігом приголосних звучних [75, 34]. Закінчує автор підрозділ таким мовознавчим висновком: „Відмінною рисою приголосних звуків є перевага в мові звучного елементу, що знаходиться у зв'язку з прагненням малоросійської мови до повноголосся” [75, 39]. Встановивши, таким чином, характер малоросійського консонантизму, автор простежує закони приголосних звуків у порівнянні з

церковнослов'янською та російською мовами. Метою виведення мовних законів В.Науменко пояснює у прагненні в'яснити сумнівні випадки правопису та звести їх до єдиних правил.

Він аналізує такі закони приголосних звуків: пом'якшення приголосних; перехід приголосних; вставка приголосних; асиміляція приголосних; випадання приголосних. Аналізуючи закон пом'якшення приголосних, автор вказує на два види пом'якшення: пряме чи неперехідне (природа звуку не змінюється ) та перехідне під впливом сусіднього голосного звуку (постпозиція)).

Розглядаючи такий закон, як перехід приголосних, В.Науменко наголошує на необхідності відрізнити цей закон від попереднього. Закон переходу приголосних автор розкриває як зміну природи звуку та перетворення його в інший під впливом сусідніх приголосних (препозиція). Саме в різниці характеру звуку, який здійснює вплив на сусідній, і виражається відмінність закону пом'якшення приголосного та переходу приголосного [75, 49-50].

Закон асиміляції (уподібнення) приголосних В.Науменко розглядає подвійно: повна асиміляція та неповна асиміляція. Вказуючи на притаманність малоросійській мові повної асиміляції, автор аналізує випадки подвоєння в словах цієї мови [75, 65].

Закон вставки та приставки приголосних визначається характеристиками української мови: прагнення до звучності (консонантизм) та прагнення до повноголосся (вокалізм). Цими особливостями і регламентуються випадки дії закону: вставка в середині слова, приставка на початку слова [75, 76].

Протилежним до закону вставки і приставки приголосних є закон випадання приголосних, який обумовлюється виключно фонетикою, є спорадичним у своєму прояві та має мінливий характер [75, 81]. Автор розглядає випадання зубних, губних, гортанних та плавних [л, р] звуків [75, 81-87].

Поява праці В.Науменка „Обзор фонетических особенностей малорусского языка” викликала неоднозначні відгуки, однак її активне обговорення теж було своєрідним показником актуальності та значення цього підручника. Навіть через 40 років після виходу у друці (1889 р.) та через 10 років після загибелі

автора (1919 р.) в Українському діалогічному збірнику була опублікована стаття дослідника української мови К.Михальчука „Зауваження до праці В.П.Науменка „Обзор фонетических особенностей малорусского языка”(1929 р.). Рецензент визнає цінність праці для бажаючих „...орієнтуватися й розбиратися в багатьох окремих питаннях щодо поправного напису того чи іншого слова за певною вжитою орфографічною системою” [53, 43]. К.Михальчук розходиться в поглядах з В.Науменком з приводу теорії так званої „байдужості” голосних щодо твердості й м’якості. На думку К.Михальчука, В.Науменко не уникнув деяких суперечностей, викликаних потребою вважати на факти мови, що не укладаються в схему зазначеної вище теорії.

Визнаючи слушність авторських думок і поглядів В.Науменка, К.Михальчук все-таки вказує на потребу деяких застережень, пояснень, поправок та додатків. Зокрема, рецензент не повністю розділяє думку про домінантність звуку [i] та перевагу переходу [e, o] в [i] [53, 49-51]. „Випадки появи в українській мові i замість e, o, y не дають ще достатніх підстав про специфічну схильність української мови до цього звуку”, – пояснює К.Михальчук [53, 58]. Також ним не приймається і окрема термінологія, зокрема, щодо „основного” і „секундарного” звуку. Рецензент заперечує гіпотезу В.Науменка щодо походження середнього українського звуку [u], аргументуючи своє заперечення відсутністю доведення схильності української мови до зміни різних голосних звуків на [i] та сумнівом щодо тотожності у вимові основних старо-східно-слов’янських голосних звуків [53, 62-63].

Як ще один недолік В.Науменка щодо характеристики українського вокалізму К.Михальчук трактує так: „...відсутність у ній категоричної вказівки на відмінність у вимові ненаголошених голосних супроти наголошених” [53, 69]. Аналізуючи виділені В.Науменком закони голосних звуків К.Михальчук указує на пропуск такого мовного явища, як стягнення звукових комплексів [53, 69].

Вказуючи на недоліки та неточності в підручнику В.Науменка „Обзор фонетических особенностей малорусского языка”, К.Михальчук називає їх „...неминучими у першій спробі в кожній новій справі” [53, 48]. Однак, рецензія

К.Михальчука має і позитивну оцінку. Ним відзначено легкість, ясність і методичність викладу В.Науменка, „...чому праця цілком приступна розумінню широкого кола читачів” [53, 48]. Цими характеристиками забезпечився „...повний успіх” праці, „...як популярного підручника в справі обізнання з питаннями української фонетики”, вони є свідченням „...обсягу знань і досвіду, що допомогли авторові належно спланувати й вправно подати матеріал свого дослідження”. К.Михальчук характеризував працю В.Науменка як „...добрий зразок і стимул до подальших праць цього роду”, „...як цінний внесок у літературу даного предмета” [53, 48].

Підручник В.Науменка має задатки для реалізації розвиваючої функції навчання (на яку О.Савченко вказує як необхідну для сучасного підручника [212, 63]), зокрема, через подання наукових фактів в аспекті їх історичного становлення і розвитку. Принцип пріоритету означеної функції є актуальним і для сучасної теорії шкільного підручникотворення [9, 1]. Однак, підручник В.Науменка зорієнтований загалом на інформаційну та відтворюючу функції, що є певною мірою недоліком, його слабкою стороною.

Революція 1917 р. зумовила суспільно-політичні перетворення в житті України та уможливила піднесення освіти народних мас. З’явилась реальна можливість українізації народної освіти, існування та розвитку української мови. У цей революційний рік виходить друком ще одна праця В.Науменка „Загальні принципи українського правопису” (1917) [186]. З цього приводу сам автор писав, що книга вийшла в світ, як „...настав той час, коли на Україні почнеться освіта дітей, та і всіх людей на своїй рідній мові” [186, 3]. Створюючи цей підручник, В.Науменко мав на меті полегшити людям шлях до грамотності, адже це був час „...коли грамота для людей – не розкіш, а перша потреба”. Саме тому автор наголошував на потребі створення такої правописної схеми і такого алфавіту, що могли б забезпечити легку дорогу до того стану, який дає титул – грамотний чоловік в широкому значенні, себ-то, що він не тільки читає і пише, але пише без помилок”, – пояснював В.Науменко [186, 4]. Основними вимогами, які ставить Володимир Павлович до правил українського правопису, є легкість та

економність написання, розвантаженість українського алфавіту від зайвих позначок для передачі звуків на письмі. У такому контексті В.Науменко радить „...зрєктися того писання, яке вживається в Галичині...: се писання після суголосних (приголосних. – І.С.) *й*”, аргументуючи це тим, що для такого зречення „...єсть резон і з боку етимологічного, і навіть трохи фонетичного” [186, 5, 10].

В.Науменко, як досвідчений педагог, палко висловлювався проти надмірної науковості викладу матеріалу, паралельного існування кількох правил написання в одному й тому ж випадку, безлічі винятків та уточнень. Автор радить уникати помилок, які були допущені в російських школах. Він писав: „Я, педагог, який мусив 40 год працювати в російській школі, навчаючи дітей грамотності, і не бачив справжніх результатів свого навчання, тепер молю і благаю земляків уберегтися од замірів фахових учених і просто вигукую: „Пробі! Рятуйте дітей од можливої шкільної халепи!” [186, 12].

В.Науменко розмежовує загальний український правопис і „...спеціальні правописи з різними умовними значками над кожною літерою”, які використовують філологи і етнографи для написання наукових робіт. Тому, „...виходячи з сього принципу про загально-літературний український правопис” він переглядає „...ще деякі правописні моменти, які не виходять з рамок чисто фонетичного характеру і сливе зовсім не зачіпають фактів етимології” [186, 14]. До таких В.Науменко відносить правила написання йотованих голосних, апострофа, пом’якшення шиплячих та гортанних [186, 15-17].

У своїй праці В.Науменко підтримує думку комісії при Академії наук, „...яка висловила за те, що не варто писати *ь* після *з, с, ц*, коли за ними слідом ідуть губні згуки (звуки – І.С.)”. Однак, автор підручника поширив це правило, сформулювавши його так: „...два суголосних згука, коли стоять рядом перед ум’якшеним голосним, робляться однаково м’якими, через що після першого не треба писати *ь*” [186, 18]. Торкається В.Науменко і питання про написання частки *ся* в пост- чи в препозиції. Повідомляючи про написання *ся* окремо від слова в Галичині і на Поділлі, він запитує: „Чи маємо ми якісь тверді підвалини заводити таку систему в українській літературній мові?” Наводячи ряд аргументів і

прикладів, зрештою В.Науменко робить висновок: „...рішуче слід зректися написання *хочеть ся*, як зовсім незакріпленого ні вимовою, ні традицією, ні навіть етимологією” [186, 19].

Свій підручник „Руководство для изучения украинского языка в русских школах” (1918) [188; 301] В.Науменко призначив для середніх шкіл з російською мовою викладання. Автор надав підручнику характер загального конспекту для викладача. Змістовий аспект підручника висвітлений у двох розділах: вчення про звуки та словотворення.

В основу побудови підручника автор взяв принцип „від невідомого до відомого”, а тому усі відомості з української мови подаються в паралелі зі схожими в російській мові. У розділі „Вчення про звуки” автор розкриває матеріал у таких параграфах:

1) українська азбука або алфавіт (поділ звуків на голосні, приголосні та безголосі або знаки (ь), алфавіт української мови);

2) звукові особливості української мови у порівнянні з російською (вимова, перехід звуків, послаблення голосних, поділ приголосних на групи, домінування звучних приголосних, перехід, випадання, вставка і приставка приголосних);

У розділі „Словотворення” автором розглядаються випадки суфіксального і префіксального способу творення слів.

Для ілюстрації навчального матеріалу автор накопичував значну кількість прикладів у вигляді уривків з української літературної творчості. Стосовно останніх як навчальних текстів сучасні дослідники вважають, що „підручник варто наблизити до загальнолюдських цінностей... Нехай його сторінки ненав’язливо, але переконливо проповідують любов і повагу до ближніх своїх..., вчать любити і берегти рідну оселю, свою вулицю, своє місто” [234, 42]. У такому ж напрямі діяв і В.Науменко більше 100 років назад, добираючи тексти для вправ у своєму підручнику. Це уривки з віршів визначних українських поетів, байкарів, письменників. Наприклад:

Тараса Шевченка „Село! – і серце одпочине.

Село на нашій Україні



Неначе писанка – село !..” [188, 6]

(Оспівується краса української природи.)

„Реве та стогне Дніпр широкий,  
Сердитий вітер завива,  
Додолу верби гне високі,  
Горами хвилю підійма...” [188, 14]

(Оспівується краса української природи.)

„На розпутті кобзар сидить  
Та на кобзі грає;  
Кругом хлопці та дівчата  
Як мак процвітає...” [188, 27]

(Знайомство з українською культурою.)

„...І чужому навчаєтесь,  
І свого не цурайтесь,  
Бо хто матір забуває,  
Того Бог карає” [188, 6].

(Любов і повага до ближніх.)

Б.Грінченка: „Подивись, весна устала,

Сипле пишними квітками...” [188, 14]

(Оспівується краса української природи.)

Є Гребінка: „Будяк та конопляночка” [188, 5]

(Повага до людей.)

Вправи на застосування знань та вмінь подаються автором безпосередньо після кожного блоку навчального матеріалу. У цьому і виражається єдність змістового та процесуального аспектів.

Для вироблення правильної вимови В.Науменко поряд з україномовним текстом подає транскрипцію в російському варіанті. До текстів на початку навчання додається російськомовний переклад для розуміння, усвідомлення прочитаного [188, 5,6].

Уже на перших заняттях серед навчальних завдань В.Науменко вказує на необхідність не лише правильно й виразно читати, а й вивчати напам'ять та

переписувати тексти. З часом завдання ускладнюються, адже після вивчення напам'ять та переписування тексту педагог зобов'язує учнів перекласти текст російською мовою і пояснити вказані мовні випадки [188, 14]. Для того, аби переклад був посильним для учнів, В.Науменко поряд з малознайомими словами подає в дужках російський відповідник. Таку ж допомогу автором надано і в завданнях – перекладах українською мовою.

У підручнику „Руководство для изучения украинского языка в русских школах” подані вправи двох видів: репродуктивного характеру та творчого характеру. Читання та переписування, – як зазначає сучасна дослідниця Я.Кодлюк, – вправи репродуктивного характеру; вони сприяють виробленню вміння, а також формуванню зібраності, уважності, чіткості, оскільки передбачають орієнтацію на зразок [42, 13]. Варто вказати на досить потужний творчий компонент підручника В.Науменка, оскільки в ньому переважають творчі завдання.

Сучасні дидакти розрізняють два рівні творчих завдань: перший характеризується тим, що їх виконання вимагає лише часткової перебудови відомого; творчі завдання другого рівня передбачають внесення елементів нового до змісту чи способів виконання дії [42, 13].

Творчі вправи, подані В.Науменком, можемо класифікувати як вправи першого рівня, однак цей початковий елемент розвивального навчання був ознакою певного освітянського прогресу на початку ХХ століття та доказом високої педагогічної майстерності автора, прогресивності його поглядів.

До вправ частково творчого характеру ми відносимо такі:

- переписати текст та вставити пропущені букви ;
- подані іменники перекласти українською мовою і записати у вказаній формі;
- подані у формі множини іменники українською мовою перекласти російською і записати у формі однини;
- переклад цілих фраз;
- з неозначеної форми дієслів утворити задані;
- з поданих іменників утворити прикметники;

- з поданими префіксами утворити слова українською мовою і перекласти їх російською;
- переписати і вставити відповідні за змістом префікси;
- за допомогою поданих суфіксів утворити іменники з різним смисловим навантаженням;
- утворити форми жіночого роду від поданих іменників чоловічого роду...

У підручнику В.Науменка „Руководство для изучения украинского языка в русских школах” значною мірою запрограмована методика навчання, адже ця праця фіксує не лише зміст навчального предмета, основні методичні підходи до його викладання, а й окремі прийоми навчання.

Приклади вправ, інструкції та примітки в підручнику В.Науменка сприяють користувачу даної книги в оволодінні технологією навчання нового предмета (української мови) за нових суспільно-політичних умов (відродження України та національної освіти).

Як зразок високоякісного методичного посібника для вчителів-практиків можна розглядати працю В.Науменка „Педагогические курсы 1897 года в г.Пирятине” (1897 р.), укладений В.Науменком, можна трактувати як методичний посібник для методистів та вчителів-практиків [123]. Викладений у праці матеріал мав підґрунтям значний досвід В.Науменка як вчителя, так і методиста-керівника педагогічних курсів. Майже щороку від різних земських управ йому надходили запрошення очолити вчительські курси. Попри свою зайнятість він не відмовлявся, хоч це й було обтяжливо. Так, у 1896 р. його запросили Ніжинська та Пирятинська управи, 1897 р. – Кролевецька, Стародубська, Чернігівська, 1898р. – Чернігівська, Зеньківська, Козелецька [242; 247].

На основі аналізу звітних документів про курси з предмета навчання в школі рідній мові, які проводилися під керівництвом вчителя Київської 2-ої гімназії В.Науменка, з’ясовано, що характер занять у тимчасовій школі на курсах може бути двояким: чи центр ваги переноситься на показові уроки, які даватимуться керівниками, чи навпаки, головна увага звертатиметься на велику кількість уроків слухачів та слухачок курсів. „Перший спосіб має метою показати

вироблені прийоми викладання, але мало вносить різноманітності в ці прийоми і не сприяє проведенню бесід після уроків, у чому і повинне полягати головне завдання курсів”, – стверджує В.Науменко [123, 3]. Тому було ухвалено, що керівники дають показові уроки лише по кожному новому розділу, причому відразу вивчають все істотне, пов’язане з викладанням цього розділу, а потім починається практика вчителів у викладанні цього ж матеріалу. Таким чином, кожний може внести в урок щось своєрідне, як позитивне, так і негативне, і тим дати привід для обговорення, у результаті чого і будуть встановлюватися власні методичні прийоми.

З посібника дізнаємося, що на початку курсів проводилося анкетування слухачів. Вчителям було запропоновано дати відповіді на деякі запитання, наприклад: а). Де навчався, чи проходив курс методики мови і за яким керівництвом (програмами): навчання грамоти, пояснювальне читання, навчання письму, письмові вправи, початкова граматики, читання церковнослов’янське? б). В якій школі викладає? Чи один у цій школі вчитель, чи декілька? Якщо один, то яким чином велися заняття з трьома групами? в). Які підручники використовуються в школі, а також які є посібники (картини, моделі, атласи та ін.)? г). В якому обсязі вивчалась граматики і яких результатів було досягнуто? д). Чи має школа бібліотеку для позакласного читання? Які книги найбільше читаються дітьми? е). Чи існують при школі заняття городництвом, садівництвом та іншими галузями сільського господарства за участю дітей?

Змістовий компонент посібника містить відомості про методи і прийоми навчання, логічні напрями, методичні рекомендації щодо навчання грамоти. Тут же подається аналіз існуючих на той час букварів та граматок, поради в їх використанні. Автором детально висвітлено питання викладання граматики в школі, її значення у розвитку особистості [123, 45-49]. В.Науменко подає технологію навчання у процесі вивчення азбуки у вигляді детального плану з супутніми поясненнями [123, 66-69]. Особливу увагу звертає автор на вироблення навичок читання [123, 70-75].

У Інституті рукописів НБУ ім. В.Вернадського серед архівних матеріалів фонду В.Науменка зберігається його рукописна праця „Елементарный диктант” [309] у вигляді трьох загальних зошитів у цупких палітурках. Матеріал розподілено за чотирма частинами. У I частині зібрані правила та вправи на закріплення вживання крапки [309, 1]; правопис сумнівних звуків [309, 2-9]; правопис прийменників [309, 10]; правопис власних назв [309, 15]; правопис складних слів [309, 85]. Загалом I частина торкається правопису іменників. II частина рукопису присвячена правопису дієслів, зокрема – правопис дієслівних закінчень, коренів, особливості написання граматичних форм дієслів.

Після серії правил В.Науменком подано систему диктантів для вироблення вмінь і навичок правопису. Як сказано в передмові, „...автор турбувався про доцільне повторення так, щоб у кожному диктанті були приклади і на кожне попереднє правило” [309, 1]. Так, після правопису дієслів автор звертає увагу на правопис раніше вивчених частин мови, як-то іменників (відмінкові закінчення, смислові навантаження); прикметників (відмінкові та смислові закінчення, ступені порівняння, смислові навантаження, правопис сумнівних приголосних звуків); правопис прислівників (відмінкові закінчення); правопис числівників (кількісних і порядкових); правопис займенників та прийменників, правопис префіксів, сполучників та вигуків [309, 192-337]. У III частині „Елементарного диктанту” автор розкриває питання правопису суфіксів у словах різних частин мови [309, 339-345]. Заключна IV частина праці присвячена переважно синтаксису, зокрема автором розкривається питання розділових знаків у простому та складному реченнях. В.Науменко подає правила щодо використання розділових знаків у таких випадках: кома в складному реченні [309, 10]; кома та знак оклику при звертанні [309, 13]; кома в складнопідрядному реченні [309, 17-38]; кома в складносурядному реченні [309, 39]; двокрапка та лапки (при прямиї мові) [309, 43]; дужки, тире, три крапки [309, 50-56].

У праці міститься значна кількість речень та текстів для диктантів. Ці тексти, як сказано в передмові, мають вигляд „...зв’язних спеціально оброблених статей, а пізніше – уривків із [творів] кращих письменників”. Автором передмови

(позначено криптонімом „Е. К.” – І.С.) відзначено змістовність вибраних прикладів, їх доступність для дитячого розуміння та мовна витонченість, а також підкреслюється значення диктантів з огляду на перевірку їх довгорічною практикою В.Науменка [309, 1].

Емоційно-ціннісний компонент підручника яскраво виражений у прикладах речень та текстів для диктантів. Посередництвом впливу на емоційну сферу особистості досягається виховний ефект у формуванні ціннісних переконань учня. Дібрані В.Науменком речення дають можливість виховувати любов до тварин (Жорстоке ставлення до тварин розвиває злість [309, 118]), працелюбство (Білоручка ледача [309, 85]); прагнення до знань (Не місце людину прикрашає, а людина місце [309, 104], Поміщик просив у попечителя учбового округу дозвіл відкрити в своєму маєтку народну школу [309, 138], Хороша книга ніколи не постаріє [309, 139]), позитивні людські якості (Кожній речі своє місце [309, 105], Нерішучій людині важко довіряти; Рішучий крок завжди важкий; У поганому товаристві серце черствіє [309, арк.138], Бог не залишить того, хто бідного жаліє [309, 139], По-справжньому добра і віруюча людина хоч постаріє і осліпне, але в душі буде завжди молодою. Хто не володіє собою, той не може керувати іншими [309, 140], Добре мати віддану людину [309, 145]).

Як підручник може класифікуватися ще одна україномовна книга В.Науменка „Нові матеріали для історії початків української літератури ХІХ в.” (1923р.) [187]. 600 примірників цієї книги вийшли в світ після трагічної смерті автора. У цій праці В.Науменко уточнює сам термін „нова українська література”. Зазначає, що раніше так називався „...той період її, котрий належить 19-му століттю, починаючи з „Енеїди” І.Котляревського”. Таке тлумачення, за В.Науменком, було прийнятним до тих пір, поки не стали відомі інші українські твори ХVІІІ і початку ХІХ століття. Ці твори стали відомі через публікації в періодичних виданнях, а найбільше їх було розміщено в історичному часописі „Киевская старина”, де В.Науменко був редактором і видавцем. Він підкреслює, що таке трактування можливе, взявши за основу зовнішню ознаку – друкований вигляд, „...бо і раніше „Енеїди” і одночасно з нею, як бачимо тепер, – пояснює

В.Науменко, – було чимало українських п'єс, віршів, які розпросторювалися серед читачів в рукописах” [187, I].

Також, автор книги відзначає досить важкі умови власне української літературної діяльності. Серед них В.Науменко наводить такі: примусове відмежування української інтелігенції від національної сутності, урядові утиски у сфері української творчості, загальна денаціоналізація освіти і культури. Але все-таки, „...ідея творчості на своїй ниві була доволі міцна серед нашої інтелігенції”, – робить висновок В.Науменко. Знайомство з творами української літератури було можливе лише тому, що існували люди, „...які розуміли вартісне значення таких п'єс і подавали їх до відомості ширшої публіки” [187, I].

Матеріалами для зазначеної книги були особисті архівні збереження В.Науменка. Подані твори, за словами автора книги, різні за якістю, але об'єднані спільною рисою: „...вони мають значення вже через те, що з'являються показниками духовної потреби в людях творити на своїй рідній мові” [187, II]. Вартість творів ще більш посилюється в умовах постійних утисків з боку влади, і тим вагомніше стає значення творчості українських митців літератури кінця XVIII ст. – початку XIX ст., „...тим більшу ціну з морального і ідейного боку мають твори українських письменників”, – підкреслює автор [187, II]. Своїм читачам В.Науменко радить ставитись до поданих творів не з естетичною чи моральною оцінкою, а з історичною, адже нащадки „...повинні бути вдячними авторам їх за те, що вони в трудну добу життя України підтримували той вогник, який довгий час тільки що жеврів, але своїм багаттям вже дав і дасть ще більше змогу розвести велике огнище національного відродження” [187, II]. В.Науменко відзначає факт існування української літератури як вияв певного настрою у суспільстві. У змісті підручника є відомості про таких відомих українських митців на літературній ниві як П.Гулак-Артемівський, Л.Глібов, П.Куліш. В.Науменко друкує їхні окремі твори та подає короткий аналіз. Окрему частину книги автором присвячено своєму батькові П.Науменку. Факти батькової біографії подаються В.Науменком на тлі суспільно-політичних перетворень на початку XIX століття. Друкує Володимир Павлович і переклад батьком відомої балади Адама Міцкевича „Dudar” під назвою „Музика” [187, 44-46].

Інформативну цінність книги також складають відомості з історії української літератури, історії культури України, історії України загалом. В.Науменко підкреслював необхідність визначення кінцевої мети у процесі навчання і виховання, яка, в свою чергу, обумовлена тією роллю, що буде виконувати учень протягом життя [57, 4]. У такому контексті, зважаючи на обсяг, зміст матеріалу і рівень викладу В.Науменком у підручниках, він сприяв формуванню і розвитку добре освіченої особистості для життєдіяльності у новому і повноцінному українському суспільстві.

Навчаючи рідної мови, як визначного надбання українського народу, В.Науменко реально впливав на соціалізацію індивіда, його підручники виступали дійовим чинником у процесі привласнення історичного досвіду людської взаємодії. Завдяки методичному забезпеченню В.Науменком новостворюваної національної школи відбувалося становлення особистості як носія культури і члена суспільства, і, що особливо цінне, носія власне української культури і члена українського суспільства.

### **Висновки до третього розділу**

Теоретико-методичні підходи В.Науменка до організації навчально-виховного процесу охоплюють проблеми навчання і виховання учнів, а також проблему науково-методичного супроводу навчального процесу.

Розглядаючи виховання як комплексний вплив на особистість з метою розумового, морального, естетичного та фізичного розвитку учня, В.Науменко дотримувався певного виховного ідеалу, що базувався на загальнолюдських (гуманність, творення добра та боротьба зі злом, християнське братолюбство, скромність, потяг до правди, краси і любові, чесність, гідність, працьовитість) та національних (знання рідної мови, історії, літератури, почуття патріотичного обов'язку, любов до рідного, праця на користь суспільству) цінностях.

Реалізація виховного ідеалу В.Науменка передбачала, насамперед, формування творчої особистості вчителя, а також створення національної школи. Зважаючи на силу виховного впливу прикладу, справжній наставник вихованців



повинен бути високоморальною особистістю, тонким психологом у стосунках з вихованцями, поважати особистість дитини, вміти належним чином спрямовувати активність учнів, бути закоханим у свою справу, відчувати відповідальність перед суспільством за своїх вихованців. До того ж, учитель-вихователь зобов'язаний досконало володіти своїм предметом та постійно удосконалювати себе у своїй майстерності.

Як гідний приклад для наслідування, В.Науменко сам володів яскравими дидактичними, академічними, перцептивними, мовними, організаторськими та комунікативними здібностями. Це давало змогу домагатися позитивних результатів у вихованні як спеціально організованому, цілеспрямованому і керованому впливі вихователя на вихованця з метою всебічного розвитку особистості.

У вирішенні проблем методики викладання навчальних дисциплін у школі, головне місце серед яких В.Науменко відводив рідній мові, методист зосереджував увагу на дидактичних принципах та методах навчання. Аналіз методичної спадщини педагога показав, що основними принципами, яких варто дотримуватися у процесі навчання, методист вважав такі: принцип природовідповідності, виховуваності, свідомості й активності учнів у навчанні, легкості у навчанні, оптимального темпу навчання, врахування вікових та індивідуальних особливостей.

В.Науменко акцентував увагу на таких методах навчання, як акроаматичний, евристичний, катехізисний, деїктичний. У ході дослідження було доведено, що в основі поданої В.Науменком класифікації методів навчання лежить їх відмінність за джерелом знань.

Виокремлюючи частковометодичні прийоми у процесі навчання рідної мови, В.Науменко розглядав методи навчання грамоти, аналізував їх та давав супровідні методичні рекомендації з їх використання. Аналізуючи такі методи навчання грамоти, як буквоз'єднувальний, буквороз'єднувальний, складоз'єднувальний, складороз'єднувальний, звукоз'єднувальний, звукоороз'єднувальний, В.Науменко окремо виділяв звуковий синкретичний метод як оптимальний для успішного навчання грамоти, керуючись перш за все принципом

природовідповідності. Дотримуючись основних дидактичних принципів, В.Науменко розробив план навчання грамоти та здійснив добір вправ, які методист розділив на наочні, усні та письмові.

У колі науково-методичних інтересів В.Науменка значне місце займали питання граматики рідної мови, а також особлива увага приділялась аналізу букварів та книг для дитячого читання. Методист сформулював мету читання стосовно розвитку мовлення, виразності та швидкості окремо для кожного класу початкової школи. В.Науменком детально проаналізовані усі послідовні етапи роботи над певним літературним твором. Зокрема, він акцентував увагу на таких питаннях, як методика роботи над прислів'ям та загадкою, над казкою, над віршем, над оповіданням. Визначаючи характер та вплив статей у шкільних хрестоматіях на розширення кола знань, їх придатністю для морального та естетичного виховання, В.Науменко розділяв їх на три види: ділові, побутові чи моральні, художні. Особливу увагу методист звертав на методику роботи над діловими статтями, серед яких він виокремив природничо-наукові, географічні та історичні.

Методична діяльність В.Науменка була спрямована і на процес підручникотворення. Програми, підручники та посібники за авторством В.Науменка торкалися передусім викладання рідної мови, спочатку російської як загальнодержавної, а з плином часу та суспільно-політичними і культурними перетвореннями й української мови. Підручники В.Науменка укладалися за принципом „від відомого до невідомого”, емоційно-ціннісний компонент підручників яскраво виражений та національно спрямований. Праці В.Науменка мали вагомe значення у розвитку методики навчання мови, у створенні української національної школи. Науковий підхід, вправи творчого характеру, приклади з творів українського літературного мистецтва – ці та інші ознаки були характерними для книг за авторством В.Науменка.

Теоретико-методичні імперативи В.Науменка мали інноваційний характер, відрізнялися демократичністю та гуманізмом, оскільки зорієнтовані були перш за все на особистість учня, його повноцінний та максимальний розвиток.

## ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено всебічне, цілісне висвітлення науково-просвітницької та педагогічної діяльності Володимира Павловича Науменка (1852-1919). Визначено теоретичний та практичний внесок педагога в становлення та розвиток системи освіти в Україні. У ході проведеного дослідження ми дійшли таких **висновків**:

1. Володимир Павлович Науменко – яскравий представник української національно свідомої інтелігенції кінця XIX ст. – початку XX ст., визначний освітній та громадський діяч, відомий викладач російської мови та словесності в навчальних закладах Києва, один із засновників національної системи освіти у період розбудови Української Народної Республіки, автор численних публікацій з питань розвитку рідної мови, національного шкільництва, історико-етнографічних досліджень. У процесі науково-просвітницької та педагогічної діяльності він активно займався вдосконаленням методів навчання і виховання підростаючого покоління, поширенням знань серед широких верств населення.

Встановлено, що основними передумовами формування національної свідомості та педагогічних поглядів В.Науменка були суспільно-політичні та соціально-культурні перетворення в Україні періоду національного відродження. Основними чинниками становлення та розвитку світоглядних переконань і життєвих цінностей педагога стали: родинне та шкільне виховання, навчання у Київській 2-ій гімназії та Київському університеті Св. Володимира, участь у роботі провідних просвітницьких та наукових товариств м. Києва, педагогічна, науково-публіцистична та видавнича діяльність, співпраця з провідними українськими педагогами, істориками, громадськими діячами другої половини XIX ст. – початку XX ст., робота в органах управління освітою, участь у розбудові національної системи освіти в період визвольних змагань українського народу. Під їхнім впливом основною метою життя і творчості В.Науменка стала українська національна ідея, можливість реалізації якої він вбачав у створенні

умов для культурно-освітнього розвитку та відродження національної самосвідомості українського народу.

2. Дослідження показало, що провідними напрямками науково-просвітницької діяльності В.Науменка, яка мала яскраво виражену національну спрямованість, були: науково-етнографічні пошуки, спрямовані на дослідження творчої спадщини видатних українських діячів, українських творів XVII ст. – XVIII ст., зокрема, релігійної тематики; вивчення історії Київського університету Св. Володимира та Київського учбового округу; збирання пам'ятних документів, цінних рукописів та рідкісних стародруків. Він працював у таких періодичних виданнях, як „Киевское слово”, „Киевские отклики”, „Свобода и право”, „Киевская старина”, „Україна”. В.Науменко був активним діячем таких просвітницьких організацій, як Київське товариство сприяння початковій освіті, Київське товариство сприяння середній освіті, Педагогічне товариство, Київське товариство грамотності, Київська громада, Просвіта та ін.

Участь В.Науменка в роботі просвітницьких товариств була спрямована на боротьбу за існування та розвиток української національної школи, відкриття народних шкіл та училищ, підготовку вчительських кадрів до роботи в народних школах, активну просвіту дорослого населення, відкриття бібліотек та забезпечення їх літературою, проведення культурно-освітніх заходів, створення національно-просвітницьких осередків. Науково-публіцистична діяльність ученого спрямовувалася на боротьбу проти обмежень українського слова та творчості, висвітлення та популяризацію творів українського письменства.

Основними напрямками педагогічної діяльності В.Науменка були: викладацька робота в навчальних закладах м. Києва, методична робота на вчительських курсах, адміністративно-педагогічна діяльність у приватній гімназії. Педагогічна діяльність Володимира Павловича характеризувалася яскраво вираженою гуманістичною спрямованістю та новаторським підходом до організації навчально-виховного процесу на демократичних засадах. Повага до учнів, увага до їхніх успіхів, створення позитивного емоційного фону на уроках та в позаурочний час, індивідуальний підхід до учнів, диференціація навчальних

завдань, використання міжпредметних зв'язків у навчальному процесі – ці та інші ознаки характеризували діяльність В.Науменка як учителя.

3. На основі аналізу науково-педагогічних розвідок просвітителя, його виступів на педагогічних нарадах, засіданнях просвітницьких товариств, засіданнях при попечителі Київського учбового округу, освітянських з'їздах з'ясовано роль В.Науменка у розбудові української національної школи. Визначаючи необхідність вивчення рідної мови та навчання рідною мовою, підкреслюючи її важливість у курсі початкової та середньої освіти, просвітитель вказував на соціальне значення мови, її роль та місце у процесі засвоєння особистістю історичного досвіду людської взаємодії. В.Науменко вважав, що саме в рідній мові виявляється національне самовираження народу, а формування та розвиток самостійної самобутньої культурної мови є одним з головних чинників духовного розвитку нації. Педагог неодноразово наголошував, що відродження національної самосвідомості українського народу, насамперед, потребує реформування освіти, провідним напрямом якого вважав запровадження навчання рідною мовою, введення у навчальні плани курсу рідної мови та літератури, а також українознавчих дисциплін. Роль В.Науменка як одного з фундаторів системи навчання на національній основі полягає як у науково-теоретичному обґрунтуванні основ українського шкільництва, так і у впровадженні нових освітянських ідей у шкільну практику.

4. Характеризуючи загальнопедагогічні та методичні підходи В.Науменка щодо розвитку освіти і виховання, відзначено, що серед теоретико-методичних імперативів педагога окреме місце займали питання принципів та методів навчання. Методист був переконаний, що навчання повинно базуватися на принципах природовідповідності, виховуваності, свідомості й активності учнів у навчанні, легкості у навчанні, оптимального темпу навчання, врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів.

Дослідження виявило, що серед методів навчання педагог виділяв словесні (акроаматичний, евристичний, катехізисний) та наочний (деїктичний) методи, обґрунтовував технологію їхнього використання при вивченні різних тем та

доводив необхідність комплексного застосування. Значну увагу В.Науменко зосереджував на питаннях методики викладання російської мови. Зокрема, ним розроблено план навчання російської грамоти в початковій школі. Він детально розглядав питання методики роботи над різними жанрами літературних творів, вивчення граматики в школі, ролі та місця букваря у процесі навчання грамоти; обґрунтував вимоги до книг для дитячого читання.

На основі досвіду розробки навчальних програм та підручників з російської мови та словесності, методист підготував підручники та посібники з української мови. Змістовий аспект підручників В.Науменка „Обзор фонетических особенностей малорусского языка” (1889), „Загальні принципи українського правопису” (1917), „Руководство для изучения украинского языка в русских школах” (1918), „Нові матеріали для історії початків української літератури ХІХ в.” (1918), „Элементарный диктант” (б/д) характеризується національною спрямованістю. При доборі навчальних текстів автор широко використовував твори українських письменників та поетів, зразки українського фольклору. Дібрані В.Науменком тексти мають значний виховний потенціал.

На національних і загальнолюдських цінностях базувався і виховний ідеал В.Науменка, реалізація якого передбачала формування високоморальної особистості.

5. У ході дослідження визначено, що теоретичні положення, висновки та рекомендації педагога є цінним і помітним внеском у розвиток вітчизняної педагогічної думки. Ідеї В.Науменка є актуальними і в умовах розбудови сучасної національної системи освіти. Вони представляють значний інтерес для працівників освіти як такі, що можуть мати творчий розвиток та творче застосування у навчально-виховній роботі.

Проведене дослідження не висвітлює усіх сторін проблеми. Подальшого вивчення та узагальнення потребують мовознавчі аспекти спадщини В.Науменка. Перспективними також є дослідження внеску вченого у розвиток архівної та бібліотечної справ, порівняльний аналіз педагогічних ідей В.Науменка та інших вітчизняних і зарубіжних педагогів.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ**

1. Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початку XX століття). – К.: Видавництво „Молодь”, 1999. – 191с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2кн. Кн.1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: Наукове видання. – К.: Либідь, 2003. – 280с.
3. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2кн. Кн.2: Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади: Наукове видання. – К.: Либідь, 2003. – 344с.
4. Бех І.Д. Гуманістична педагогіка: перипетії становлення // Дайджест педагогічних ідей та технологій. – 2002. – №4. – С.10–12.
5. Богуславський М. Структура сучасного історико-педагогічного знання // Шлях освіти. – 1999. - №1. – С.37–40.
6. Біленко В. Володимир Науменко // Сільські вісті. – 2003. – 3 січня.
7. Бондар Л.С. З історії створення недільних шкіл на Україні // Розвиток освіти на Україні (II пол. XIX – поч. XX ст.). – К.: Інститут педагогіки АПН України, 1995. – С.17–21.
8. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1897. – Т.40. – С.693.
9. Бурда М. Теорія шкільного підручника як предмет педагогічного дослідження // Педагогічна газета. – 1998. – №8. – С.1.
10. Валєєва Р. Гуманистическое воспитание и коллектив // Воспитание школьников. – 2000. – №6. – С.6–8.
11. Василенко М. Володимир Павлович Науменко як редактор „Киевской старины” // Вісник НАН України. – 1994. – №5. – С. 84–93.
12. Витте Е. Извлечения из отчета о ревизии учебных заведений Киевского учебного округа в 1862 г. – К., 1863. – 72 с.
13. Вишневський О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. – Львів, 1996. – 233с.

- 14.Вовк Л.П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні. Етапи і особливості. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 179с.
- 15.Володимир Науменко (1852-1919) // Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2-х т. – К.: Євро імідж, 2002. – Т.2. – С.220.
- 16.Гнатюк В. Польський літератор М.А.Грабовський і П.О.Куліш // Записки історико-філологічного Відділу УАН, 1929. – №21-22. – С.210.
- 17.Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 374с.
- 18.Грушевський М.С. Движение общественной и политической мысли. – СПб., – 1907. – 15с.
- 19.Грушевський М. Про українську мову і українську школу / передмова Я.Гояна. – К.: Веселка, 1991. – 46с.
- 20.Гупан Н.М. Історіографічний огляд розвитку вітчизняної історії педагогіки // Збірник наукових праць: Спеціальний випуск „До витоків становлення української педагогічної науки” / В.Г.Кузь (гол. ред.) та ін. – К.: Науковий світ, 2002. – С.40–44.
21. Джеджула Ю., Панкова Є. Володимир Науменко. Історичний портрет // Освіта. – 1993. – 6 січня.
22. Джеджула Ю., Панкова Є. Його називали „Завідуючий могилою Шевченка” // Київський вісник. – 1993. – 6 березня.
- 23.Джеджула Ю., Панкова Є. Жодної вільної хвилини: Портрет Володимира Науменка. – Київська старовина. – 1994. – №1. – С.60–69.
- 24.Диба А., Щербанюк І. Повернення з небуття // Київський вісник. – 1993. – 6 березня.
- 25.Дічек Н. Біографічний метод як інструмент дослідження вітчизняної історії педагогіки // Шлях освіти. – 2001. – №4. – С.15–19.
- 26.Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения / сост. М.В.Богуславский. – М.: Центр „Педагогический поиск”, 2000. – 160 с.
- 27.Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901-1914). – Вінніпег – Манітоба: Видавнича спілка Тризуб, 1949. – 467с.



- 28.Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – 543с.
- 29.Енциклопедія українознавства. Словникова частина / За ред. В.Кубійовича. – Т.5. – Париж – Нью-Йорк: „Молоде життя”, 1966. – С.1716.
- 30.Євтух М.Б., Сердюк О.П. Управління розвитком гуманістичного світогляду вчителя // Формування гуманістичного світогляду вчителя: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27 вересня 2001р. / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. – К.: Науковий світ, 2001. – С.3-14.
- 31.Зайченко І.В. Проблеми української національної школи у пресі (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / За ред. М.Д. Ярмаченка. – Львів: ЛОКД, 2002. – 344 с.
32. Зайцев П. В.П.Науменко: Некролог // Книгарь. – 1919. – С.1778–1781.
- 33.З іменем Святого Володимира: у 2 кн. Кн. 2 / Упоряд. В.Короткий, В.Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – 453 с.
- 34.Золотухіна С.Т. Проблема виховуючого навчання у педагогічній науці // Збірник наукових праць. Педагогіка і психологія / За ред. В.І.Лозової. – Харків: „ОВС”, 2003. – С.49-57.
- 35.Золотухіна С.Т. С.І.Миропольський і Слобожанщина // Харків – моя мала батьківщина. – Харків: „ОВС”, 2003. – С.172-178.
- 36.Зязюн І.А. Філософські проблеми гуманізації і гуманітаризації освіти // Педагогіка толерантності. – 2001. – №3. – С. 58–61.
37. Ільєнко І. Володимир Науменко (1852-1919) // Літературна Україна. – 1992. – 6 серпня.
- 38.Ільєнко І. „Приговор привести в исполнение в 24 часа” // Літературна Україна. – 1992. – 13 серпня.
- 39.Історія Академії Наук України (1918-1923) / П.С.Сохань (відп.ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 375с.
- 40.Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176с.

- 41.Коберник О.М. Проблема цілеутворення в теорії і практиці виховання // Рідна школа. – 2002. – № 11. – С.23–25.
- 42.Кодлюк Я. Дидактика шкільного підручника // Рідна школа. – 2003. – №1. – С.12–14.
- 43.Козак І. Оригінальні прийоми навчання дітей грамоти за звуковим методом (із досвіду педагогіки ХІХ ст.) // Початкова школа. – 2003. – № 6. – С.47–49.
- 44.Коляда Н.М. Вклад земств у створення і розбудову недільних шкіл в Україні (друга половина ХІХ ст. – початок ХХ ст.) // Збірник наукових праць / В.Г.Кузь (гол. ред) та ін. – К.: Наук. світ, 2002. – С.123–128.
- 45.Коробченко А. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: Автореферат дис. ... канд.пед.наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2001. – 22 с.
- 46.Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчик З.О. Основи національного виховання. Концептуальні положення. – Умань, 1993. – 109с.
- 47.Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: у двох томах. – Т.І. – 1917-1943. – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – 328с.
- 48.Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1933. – Ч. 2. – 485с.
- 49.Макаренко О. Педагог, просвітитель, гуманіст // Рідна школа. – 2002. – №8–9. – С.67-70.
- 50.Мамонтов Я. Художньо-дидактичний метод // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л.Д.Березівська та ін. – К.: Наук. світ, 2003. – С.261-279.
- 51.Методика викладання української мови / За ред. С.І.Дорошенка. – К.: Вища школа, 1992. – 398с.
- 52.Миллер А.И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 260с.
- 53.Михальчук К. Зауваження до праці В.Науменка „Обзор фонетических особенностей малорусской речи” (Київ, 1889) // ВУАН. Збірник Іст.-філол. . відділу. – №64: Праці діалектологічної комісії. –Кн. 2. – К., 1929. – С.43–74.

54. Міщенко Л. З минулого століття: Спомини // За сто літ. – К., 1929. – Кн.4. – С.141.
55. Міяковський В. В.П. Науменко // Вільна українська школа. – 1919-1920. – №2-4. – С.66-69.
56. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): Навчальний посібник / О.В. Сухомлинська, Н.П. Калениченко, Ж.Д. Ільченко та ін.; За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304с.
57. Науменко В. Отечественный язык как предмет гимназического курса. Речь, читанная на торжественном акте Киевской 2-й гимназии 30 сентября 1881 года. – К., 1881. – 26 с.
58. Науменко В. Рец. На Комаров М. Показчик нової української літератури (1798-1883 рр.) Киев, 1883 // Киевская старина. – 1883. – Т.5. – 34. – С.867-873.
59. Науменко В. Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке // Киевская старина. – 1883. – Т.6. – №6. – С.212-232.
60. Науменко В. К истории газетно-журнального дела в Киеве // Киевская старина. – 1884. – Т.10. – №11. – С.529-534.
61. Науменко В. Н. Костомаров как этнограф // Киевская старина. – 1885. – Т.12. – №5. – С. XXXV-XLIV.
62. Науменко В. Новелла Боккаччо в южнорусском стихотворном пересказе XVII-XVIII ст. // Киевская старина. – 1885. – Т.12. – №6. – С.273-306.
63. Науменко В. Песнь на случай открытия в Киеве Университета святого Владимира июля 15 дня 1834 года // Киевская старина. – 1885. – Т.12. – №7. – С.483-490.
64. Науменко В. Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы // Киевская старина. – 1885. – Т.13. – №9. – С.172-175.
65. Науменко В. Шуточные стихи начала прошлого века // Киевская старина. – 1885. – Т.13. – №9. – С.175-178.
66. Науменко В. Рец. на: Сборник Императорского русского исторического общества. Т.54. Спб., 1886 // Киевская старина. – 1887. – Т.18. – №8. – С.745-750.

67. Науменко В. К литературе рождественских и пасхальных виршей // Киевская старина. – 1888. – Т.20. – №1/3. – С.271–282.
68. Науменко В. Рец. на: Барсов Е.В. Слово о полку Игореве, как художественный памятник киевской дружинной Руси. Москва, 1887. Т.1-2 // Киевская старина. – 1888. – Т.22. – №7. – Отд. 2. – С.1–12.
69. Науменко В. К пятидесятилетию со дня смерти Ивана Петровича Котляревского // Киевская старина. – 1888. – Т.23. – №11. – Отд.1. – С.374–394.
70. Науменко В. К истории открытия Немировской гимназии // Киевская старина. – 1888. – Т.23. – №12. – Отд.3. – С.116–117.
71. Науменко В. О задачах преподавания отечественной словесности. Речь, произнесенная на торжественном акте Киевской 2-й гимназии 4 октября 1888 года. – К., 1888. – 16 с.
72. Науменко В. Рукописный альбом Андрея Ищенка, 1780-1782 гг. // Киевская старина. – 1889. – Т.24. – №2. – С.488–495.
73. Науменко В. К истории учреждения Киевского дворянского собрания // Киевская старина. – 1889. – Т.24. – №2. – С.495–499.
74. Науменко В. К истории землевладения в Левобережной Малороссии // Киевская старина. – 1889. – Т. 27. – №12. – С. 642–644.
75. Науменко В. Обзор фонетических особенностей малорусской речи. – К., 1889. – 90 с.
76. Науменко В. Несколько данных о состоянии Киевского учебного округа в 1835 году // Киевская старина. – 1890. – Т.28. – №1. – С.127–130
77. Науменко В. Всеподданнейший рапорт о состоянии Университете св. Владимира в 1835 году // Киевская старина. – 1890. – №2. – С. 349–355.
78. Науменко В. Сатира на панов в начале 60-х годов // Киевская старина. – 1890. – Т.28. – №3. – С. 542–546.
79. Науменко В. К рисунку Шевченко // Киевская старина. – 1890. – Т.29. – №6. – С.554-557.

80. Науменко В. Проект церемониала, предполагавшегося при закладке здания Университета св. Владимира в октябре 1835 года // Киевская старина. – 1890. – Т.30. – №8. – С.323–324.
81. Науменко В. Памяти И.Ф.Тимковского, М.А.Максимовича и П.А.Антоновича // Киевская старина. – 1891. – Т.35. – №10. – С.133–136.
82. Науменко В. Александр Алексеевич Корсун: Некролог // Киевская старина. – 1891. – Т.35. – №12. – С.450–461.
83. Науменко В. Алексей Алексеевич Гатцук // Киевская старина. – 1891. – Т.35. – №12. – С.468–469.
84. Науменко В. Стихи на Рождество Христово // Киевская старина. – 1891. – Т.35. – №12. – С.477.
85. Науменко В. Два рукописные стихотворения М.А.Максимовича // Киевская старина. – 1891. – Т.35. – №12. – С.480–482.
86. Науменко В. К вопросу о научном издании „Кобзаря” Т.Г.Шевченко // Киевская старина. – 1892. – Т.36. – №2. – С.314–319.
87. Науменко В. Письмо И.С.Тургенева к А.Д.Оболонскому по поводу выкупа родичей Т.Шевченко из крепостной зависимости; письмо Т.Г.Шевченко к А.Д.Оболонскому // Киевская старина. – 1892. – Т.36. – №2. – С.319–321.
88. Науменко В. Воспоминания о Т.Г.Шевченко Е.Е.Пиуновой (Шмидгоф) // Киевская старина. – 1892. – Т.36. – №2. – С.321–323.
89. Науменко В. Пасхальная вирша // Киевская старина. – 1892. – Т.37. – №4. – С.116–119.
90. Науменко В. „Сон”, стихотворение киевского студента конца сороковых годов // Киевская старина. – 1892. – Т.37. – №4. – С.128–130.
91. Науменко В. Рец. на: Отчет Императорской публичной библиотеки за 1888 г. СПб., 1891 // Киевская старина. – 1892. – Т.37. – №5. – С.303–306.
92. Науменко В. Рец. на: Киевской сборник в помощь пострадавшим от неурожая / Под. ред. И.В.Лучицкого. Киев. 1892 // Киевская старина. – 1892. – Т.38. – №7. – С.136–139.

93. Науменко В. До питання про децентралізацію наших історичних архівів. Доля Рум'янівського опису Малоросії // Киевская старина. – 1892. – №12. – С.453 – 458.
94. Науменко В. К пятидесятилетию со дня кончины Григория Федоровича Квитки-Основьяненко. – К., 1893. – 59 с.
95. Науменко В. Рец. на: Отчет Императорской публичной библиотеки за 1889 г. Спб., 1893 // Киевская старина. – 1893. – Т.42. - №7. – С.151–154.
96. Науменко В. Григорий Федорович Квитка-Основьяненко: Библиографический очерк // Киевская старина. – 1893. – Т.42. – №8. – С.155–189.
97. Науменко В. Квитка, как малорусский писатель, перед судом критики // Киевская старина. – 1893. – Т.42. – №8. – С.245–268.
98. Науменко В. Леонид Иванович Глебов: Некролог // Киевская старина. – 1893. – Т.43. – №12. – С.483–487.
99. Науменко В. Ученическое сочинение Н.В.Гоголя // Киевская старина. – 1894. – Т.44. – №1. – С.127–128.
100. Науменко В. Владимир Степанович Александров: Некролог // Киевская старина. – 1894. – Т.44. – №2. – С.311–313.
101. Науменко В. Еще об ученическом сочинении Н.В.Гоголя // Киевская старина. – 1894. – Т.44. – №2. – С.341–342.
102. Науменко В. Справка о практических занятиях студентов по предмету русской словесности в первые годы жизни Университета св. Владимира // Киевская старина. – 1894. – Т.45. – №4. – С.169–174.
103. Науменко В. Омелян Огоновский: Некролог // Киевская старина. – 1894. – Т.47. – №12. – С.475–479.
104. Науменко В. Примерная программа преподавания русского языка в низших классах Киевской 2-й гимназии. К., 1894. – 31 с.
105. Науменко В. Александр Федорович Кистяковский // Киевская старина. – 1895. – Т.48. – №1 – Отд.1. – С.1-43.

106. Науменко В. Слово о полку Игореве, как памятник дружинной поэзии древней Руси // Киевская старина. – 1895. – Т.51. – №12. – Отд.1. – С.259–279.
107. Науменко В. Рождественская вирша // Киевская старина. – 1896. – Т.52. – №1. – Отд.2. – С.9-11.
108. Науменко В. Дело о сочинении Мацеевского „Pamiętniki o dziejach, pismennictwie I prawodawstwie slowian” // Киевская старина. – 1896. – Т.52. – №2. – Отд. 2. – С.63–65.
109. Науменко В. Маленькое объяснение: (К биографии Квитки) // Киевская старина. – 1896. – Т.53. – №4. – Отд.2. – С.23.
110. Науменко В. Рец. на: Куліш П. Дзвін, староруські думи й співи. Женева, 1893 // Киевская старина. – 1896. – Т.53. – №4. – Отд.2 – С.28–32.
111. Науменко В. Рец. на: Отчет Императорской публичной библиотеки за 1892 г. СПб., 1893 // Киевская старина. – 1896. – Т.54. – №7/8. – Отд.2. – С.41–44.
112. Науменко В. Письма М.А.Максимовича к С.П.Шевыреву // Киевская старина. – 1896. – Т.54. – №9. – Отд.1. – С.275–294.
113. Науменко В. Заметки для будущего биографа М.А.Максимовича // Киевская старина. – 1896. – Т.55. – №10. – Отд.2. – С.15-17.
114. Науменко В. Заметки для будущего биографа М.А.Максимовича // Киевская старина. – 1896. – Т.55. – №11 – Отд.2. – С.48–50.
115. Науменко В. Коллегия Павла Галагана в Киеве. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1896. – 16 с.
116. Науменко В. Несколько слов об альманахе „Gwizda” (1846-49) // Киевская старина. – 1896. – Т. 56. – №2. – Отд. 2. – С.61–63.
117. Науменко В. Примерная программа преподавания предмета русской словесности в курсе мужских классических гимназий. – К., 1896. – 31 с.
118. Науменко В. Рец. на: Отчет Императорской публичной библиотеки за 1893 г. СПб., 1896 // Киевская старина. – 1897. – Т.56. – №1. – Отд.2 – С.21–24.

119. Науменко В. Петр Гаврилович Лебединцев: Некролог // Киевская старина. – 1897. – Т.56. – №2. – Отд.1. – С.329–344.
120. Науменко В. Полугодовая панихида по П.А.Кулишу // Киевская старина. – 1897. – Т.58. – №7/8. – Отд.2. – С.33–34.
121. Науменко В. Рец. на: Карнаушенко П.В. Из Малороссии. Задушевнее слово дорогой памяти любому царю освободителю Александру II. На 1 марта 1897 г. Одесса, 1897 // Киевская старина. – 1897. – Т.58. – №7/8. – Отд.2. – С.50–51.
122. Науменко В. Письмо И.Танского к В.А.Гоголю // Киевская старина. – 1897. – Т.59. – №10. – Отд.2. – С.13–16.
123. Науменко В. Педагогические курсы 1897 года в г.Пирятине. – Полтава, 1897. – 110 с.
124. Науменко В. Письмо Ивана Вагилевича к сенатору А.Я.Стороженко // Киевская старина. – 1898. – Т.60. – №1. – Отд.2. – С.7–8.
125. Науменко В. Скорбная страничка из жизни М.А.Максимовича: (По его черновым письмам к разным лицам) // Киевская старина. – 1898. – Т.63. – №11. – Отд.1. – С.273–307.
126. Науменко В. Неизданные малорусские стихотворения М.А.Максимовича // Киевская старина. – 1898. – Т.63. – №11. – Отд.2. – С.33–44.
127. Науменко В. Письма Е.П.Гребенки к родным: В память 50-летия со дня его смерти // Киевская старина. – 1898. – Т.63. – №12. – Отд.1. – С.425–446.
128. Науменко В. Книжная речь у малороссов и русинов // Киевская старина. – 1899. – Т.64. – №1. – Отд.1. – С.134–142.
129. Науменко В. Ревнителю русского языка в Галиции // Киевская старина. – 1899. – Т.64. – №3. – Отд.1. – С.444–452.
130. Науменко В. Сведения о неизвестных будто - бы произведениях Т.Г.Шевченко // Киевская старина. – 1899. – Т.64. – №3. – Отд.2. – С.133–135.



131. Науменко В. О стихотворениям „Славянам”, приписанном Т.Г.Шевченку // Киевская старина. – 1899. – Т.66. – №7. – Отд.2. – С.1–3.
132. Науменко В. Малорусская песня в издании 1794 года // Киевская старина. – 1899. – Т.66. – №7. – Отд.2. – С.3–6.
133. Науменко В. Вопросы по южнорусской этнографии и древней литературе, обсуждавшиеся на III археологическом съезде в Киеве // Киевская старина. – 1899. – Т.66. – №8. – Отд.1. – С.VIII–XIV.
134. Науменко В. Подведем итоги! (Ответ на статьи в „Киевлянине”) // Киевская старина. – 1899. – Т.66. – №8. – Отд.1. – С.265–276.
135. Науменко В. Замысел на попа по рукописи 1798 года // Киевская старина. – 1899. – Т.67. – №10. – Отд.2. – С.3–8.
136. Науменко В. Письмо Т.Г.Шевченко к В.И.Григоровичу // Киевская старина. – 1899. – Т.67. – №10. – Отд.2. – С.9–11.
137. Науменко В. Порфирий Кореницкий – забытый малорусский писатель // Киевская старина. – 1899. – Т.67. – №10. – Отд.2. – С.11–14.
138. Науменко В. Памяти Алексея Петровича Стороженко: К двадцатипятилетию со дня его смерти // Киевская старина. – 1899. – Т.67. – №12. – Отд.2. – С.121–123.
139. Науменко В. Решен ли профессором Т.Д.Флоринским вопрос о малорусской речи? // Киевская старина. – 1900. – Т.68. – №1. – Отд.1. – С.125–155.
140. Науменко В. Рец. на: Отчет Императорской публичной библиотеки за 1895 г. СПб., 1898 // Киевская старина. – 1900. – Т.69. – №6. – Отд.2. – С.160–165.
141. Науменко В. Глуховская сатира // Киевская старина. – 1900. – Т.70. – №9. – Отд.2. – С.95–97.
142. Науменко В. Тетрадки -альбомы начала XIX века // Киевская старина. – 1900. – Т.71. – №10. – Отд.2. – С.10–14.
143. Науменко В. Пасхальная вирша по старой записи // Киевская старина. – 1900. – Т.71. – №10. – Отд.2. – С.14–20.

144. Науменко В. „Киевская старина”, ежемесячный исторический журнал в 1901 г. // Киевская старина. – 1900. – Т.71. – №11. – Отд.1. – С.1–4.
145. Науменко В. Еще один старый список Пасхальной вирши // Киевская старина. – 1900. – Т.71. – №11. – Отд.2. – с.76–77.
146. Науменко В. Памяти В.С.Гнылосырова // Киевская старина. – 1901. – Т.72. – №2. – Отд.1. – С.301–307.
147. Науменко В. Письма М.М.Лазаревского к Т.Г.Шевченко (1857-1859) // Киевская старина. – 1901. – Т.72. – №2. – Отд.1. – С.283–300;
148. Науменко В. М.Т.Симонов (Номис): Некролог // Киевская старина. – 1901. – Т.72. – №2. – Отд.1. – С.308–311.
149. Науменко В. Письма М.М.Лазаревского к Т.Г.Шевченко (1857-1859) // Киевская старина. – 1901. – Т.72. – №3. – Отд.2. – С.157.
150. Науменко В. К истории могилы Т.Г.Шевченко // Киевская старина. – 1902. – Т.76. – №2. – Отд.2. – С.73–77.
151. Науменко В. Рец. на: Мочульский В. Малороссийские и петербургские повести Гоголя: (К истории художественного творчества). Одесса, 1902 // Киевская старина. – 1902. – Т.78. – №9. – Отд.2 – С.153–154.
152. Науменко В. А.А.Навроцкий: Поминка // Киевская старина. – 1902. – Т.79. – №10. – Отд.1. – С.157–169.
153. Науменко В. Ф.С.Морачевский и его литературная деятельность // Киевская старина. – 1902. – Т.79. – №11. – Отд.1. – С.171–186.
154. Науменко В. Ф.С.Морачевский и его литературная деятельность // Киевская старина. – 1902. – Т.79. – №12. – Отд.1. – С.458–479.
155. Науменко В. Три письма Т.Г. Шевченка к А.И.Лизогубу // Киевская старина. – 1903. – Т.80. – №2. – Отд.2. – С.63–68.
156. Науменко В. По поводу письма г.Хоткевича в „Літературно-науковому віснику” (Кн.6) // Киевская старина. – 1903. – Т.82. – №7/8. – Отд.2. – С.26–28.
157. Науменко В. Песня о Турбаевской катастрофе // Киевская старина. – 1903. – Т.83. – №10. – Отд.2. – С.14–16.

158. Науменко В. Колядки // Киевская старина. – 1904. – Т.84. – №1. – Отд.2. – С.9–11.
159. Науменко В. П.А.Кулиш и его сотрудничество в „Искре” 1859 г. (Предисловие к публикации рассказов П.Кулиша „На почтовой дороге в Малороссии” и „Сельский философ”) // Киевская старина. – 1904. – Т.84. – №2. – Отд.1. – С.239–241.
160. Науменко В. Письмо В.Г.Шевченко к Т.Г.Шевченко // Киевская старина. – 1904. – Т.84. – №2. – Отд.2. – С.61–63.
161. Науменко В. Рец. на: Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. – Т. VI. Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору й цитології. Львів, 1903 // Киевская старина. – 1904. – Т.85. – №4. – Отд.2. – С.39–43.
162. Науменко В. Переписка М.А.Максимовича с П.Г.Лебединцевим (1864-1873) // Киевская старина. – 1904. – Т.86. – №9. – Отд.1. – С. 378–413;
163. Науменко В. Переписка М.А.Максимовича с П.Г.Лебединцевим (1864-1873) // Киевская старина. – 1904. – Т.87. – №10. – Отд.1. – С.125–147;
164. Науменко В. Переписка М.А.Максимовича с П.Г.Лебединцевим (1864-1873) // Киевская старина. – 1904. – Т.86. – №11 – Отд.1. – С.260–295;
165. Науменко В. Переписка М.А.Максимовича с П.Г.Лебединцевим (1864-1873) // Киевская старина. – 1904. – Т.86. – №12 – Отд.1. – С.454–505;
166. Науменко В. К украинскому вопросу // Киевская старина. – 1905. – Т.89. – №5. – Отд.2. – С.148–149.
167. Науменко В. Рец. на: Поллюй І. Нові і перемінні звїзди Відень, 1905 // Киевская старина. – 1905. – Т.90. – №9. – Отд.2. – С.100–102.
168. Науменко В. Рец. на: Труды Полтавской ученой комиссии. Вып. 1. Полтава, 1905 // Киевская старина. – 1905. – Т.90. – №9. – Отд.2. – С.103.
169. Науменко В. Від редактора // Киевская старина. – 1905. – №10/12. – С.1.
170. Науменко В. А.И.Герцен и его отношение к польско-украинскому вопросу (Предисловие к публикации статьи М.П.Драгоманова) // Киевская старина. – 1906. – Т.92. – №1. – Отд.1. – С.1–35.

171. Науменко В. Памяти В.Л.Беренштама // Киевская старина. – 1906. – Т.92. – №2. – Отд.1. – С.257–275.
172. Науменко В. Приведение в порядок могилы Т.Г.Шевченка // Киевская старина. – 1906. – Т.94. – №9. – Отд.2. – С.17–20.
173. Науменко В. Від редакції // Україна. – 1907. – Т.1. – Кн.1. – Част.1. – С.I-V; Т.IV. – Кн.1. – Част.1. – С.I–III.
174. Науменко В. Рец. на: Господа Нашого Ісуса Христа святе Євангеліє від Мат фея, славянською й українською мовою. Москва. Изд. 3-е // Україна. – 1907. – Т.I. – Кн.I. – Част.I. – С.106–113.
175. Науменко В. До упорядкування могили Т.Шевченка // Україна. – 1907. – Т.III. – Кн.3. – Част.2. – С.42–43.
176. Науменко В. До історії указу 1876 року про заборону українського письменства // Україна. – 1907. – №5. – С.135–151.
177. Науменко В. Найближчі відгуки указу 1876 р. Про заборону українського письменства // Україна. – 1907. – №6. – С.249–268.
178. Науменко В. Александр Федорович Кистяковский и украинство: К тридцатилетию со дня смерти его // Украинская жизнь. – Москва, 1915. – №1. – С.36–42.
179. Науменко В. Светлой памяти старого товарища и друга А.А.Русова // Киевская мысль. – 1915. – 15 октября. – №286.
180. Науменко В. Александр Александрович Руссов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины // Украинская жизнь. – 1916. – №1. – С.33–48.
181. Науменко В. Александр Александрович Руссов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины // Украинская жизнь. – 1916. – №3. – С.14–31.
182. Науменко В. Национализация школы в Украине // Киевская мысль. – 1917. – 23 марта. – №81.
183. Науменко В. Киевская сатира 50 лет назад // Голос минувшего. – 1916. – №4. – С.140–156.

184. Науменко В. К истории возникновения „Московского наблюдателя” // Голос минувшего. – 1917. – №1. – С.273–277.
185. Науменко В. Проект реформы средней школы // Вестник Европы. – 1916. – Кн. 8. – С.263–291.
186. Науменко В. Загальні принципи українського правопису. – К.: Українська школа, 1917. – 16 с.
187. Науменко В. Нові матеріали для історії початків української літератури ХІХ віку. – К.: 1918. – 81с.
188. Науменко В. Руководство для изучения украинского языка в русских школах. – К., 1918. – 67 с.
189. Науменко В. Як не треба викладати історію української культури. (Рец. на: Огієнко Іван. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Курс, читаний в Українськiм народнiм університетi. – К., 1918. – 272 с. ). – К., 1918. – 16 с.
190. Науменко В. Старогромадська бібліотека в м.Києві // Книжковий вісник. – К., 1919. – Кн.1. – С.53–58.
191. Науменко В. Спомини (опубліковані Іг.Житецьким у статті „Київська Старина” за часи Ф.Лебединцева” // Україна. – 1925. – Кн.6. – С.113–117.
192. Науменко В. Уривок із поеми невідомого автора про Кочубея (1828 року) // За сто літ. – 1928. – Кн.2. – С.1–9.
193. Отчет о состоянии Киевской 2-ой гимназии за 1894-95 уч.год / Сост. С.П.Лихотинский. – К.: Тип.С.В.Кульженко, 1895. – 166 с.
194. Павлюк І. Володимир Науменко (1852-1919) // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1996. – Вип.3. – С.225-227.
195. Палієнко М. Діяльність редакції „Киевской старины” в оцінці жандармського агента // Київська старовина. – 1997. – №12. – С.74–85.
196. Палієнко М. Журнал „Киевская старина” в громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : Дис. ...канд.іст.наук: 07.00.02; 07.00.09 / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1994. – 182с.

197. Палієнко М. Повернення із забуття: портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка. – К., 1998. – 42с.
198. Панкова Є.В. Володимир Науменко (1852-1919) // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.90–101.
199. Педагогіка: Навчальний посібник / В.М.Галузяк, М.І.Сметанський, В.І.Шахов. – Вінниця: РВ ВАТ „Віноблдрукарня”, 2001. – 200с.
200. Петренко Л. Виховна функція оцінки // Рідна школа. – 2002. – №11. – С.15–17.
201. Пироженко Л.В. Педагогічна та просвітницька діяльність С.І.Миропольського // Збірник наукових праць: Спеціальний випуск „До витоків становлення української педагогічної науки” / В.Г.Кузь (гол. ред.) та ін. – К.: Науковий світ, 2002. – С.213-217.
202. Побірченко Н. Творчість і трагедія Володимира Науменка // Шлях освіти. – 2003. – №3. – С.41–46.
203. Побірченко Н.С. Більше працював, ніж жив // Педагогічна газета. – 2004. – червень. – С.6.
204. Побірченко Н.С. Громадівці про методику викладання окремих предметів // Педагогіка і психологія. – 2000. – №1. – С.126–137.
205. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: У 2 кн. Кн.1.: Київська громада. – К.: Науковий світ, 2000. – 307с.
206. Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина ХІХ - початок ХХ століття): Монографія. – К.: Науковий світ, 2002. – 331с.
207. Побірченко Н.С. Проблеми освіти на сторінках часопису „Киевская старина” (1882-1906). – К.: Науковий світ, 2000. – 92с.
208. Побірченко Н.С. Внесок В.Науменка в розвиток історико-педагогічної думки України // Наука і сучасність. Збірник наукових праць. – Вип.1. – Частина 3. – К.: Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова, 2000. – С.125–132.

209. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1993. – Т.2.: Від середини XVII століття до 1923 року. – 606 с.
210. Рибалко О.А. УАН в обороні діячів культури (1919-1920) // Слово і час. – 1990. – №12. – С.76–80.
211. Русова С. Мої спомини // За сто літ. – К.,1928. – Кн.2. – С.154.
212. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: Підручник для студентів педагогічних факультетів. – К.: Генеза, 2002. – 368с.
213. Савченко О., Полянський П. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів початкової школи // Початкова школа. – 2002. –№8. – С.3–39.
214. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд. В.Короткий, В.Ульяновський. – У 3-х томах. Т.1. – К.: Заповіт, 1997. – 448 с.
215. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд. В.Короткий, В.Ульяновський. – У 3-х томах. Т.2. – К.: Заповіт, 1997. – 448 с.
216. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912с.
217. Скоропадський Павло. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – Київ – Філадельфія, 1995. – 493с.
218. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення: Навчально-методичний посібник. – К.: ІЗИН, 1998. – 336с.
219. Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука; 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512с.
220. Сухомлинська О. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні // Шлях освіти. – 1999. – №1. – С.41–45.
221. Сухомлинська О. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі // Шлях освіти. – 2001. – №4. – С.10-15.
222. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру // Збірник наукових праць: Спеціальний випуск „До витоків становлення української педагогічної науки” / В.Г.Кузь (гол. ред.) та ін. – К.: Науковий світ, 2002. – С.31–40.

223. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С.85–91.
224. Тарахан-Берега З.П. Святиця: Науково-історичний літопис Тарасової гори. – К.: вид-во „Родовід”, 1998. – 543с.
225. Тумасов Н. История Киевской 2-й гимназии // Киевская старина. – 1902. – №1. – С.35–62.
226. Тумасов Н. История Киевской 2-й гимназии // Киевская старина. – 1902. – №2. – С.188–214.
227. Тумасов Н. История Киевской 2-й гимназии // Киевская старина. – 1902. – №3. – С.391–416.
228. Тумасов Н. История Киевской 2-й гимназии // Киевская старина. – 1902. – №7–8. – С.165–192.
229. Ульяновський В.І., Короткий В.А. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К.: ТОВ „Міжнар. фінагенція, 1997. – 218 с.
230. Усенко І. „Співробітник з окремим дорученням” // Вісник НАН України. – 1994. – №5. – С.79–83.
231. Усенко І.Б., Худояр І.В. Мова. Політика. Культура. Проблема державності української мови очима корифеїв вітчизняної науки // Вісник АН УРСР. – 1991. – №8. – С.51–55.
232. Філімонова Т.В. Культурно-освітній Августин Волошин: життя і діяльність // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. Вип. 177. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2003. – С.191-195.
233. Філімонова Т.В. Мелетій Смотрицький: Життя і творчість // Збірник наукових праць: Спеціальний випуск „До витоків становлення української педагогічної науки” / В.Г.Кузь (гол. ред.) та ін. – К.: Науковий світ, 2002. – С.224-227.
234. Філіппова Т. Підручники нового покоління: яким йому бути? // Рідна школа. – №5. – С. 41–43.



235. Хору́жа Л. Золоте правило індивідуальної взаємодії // Директор школи. Україна. – 2001. – №8. – С.97–105.
236. Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії Наук України (1918-1921). – К.: „Манускрипт”, 1993. – 248 с.
237. Чепі́га Я. Грунтовні принципи нормальної школи // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л.Д.Березівська та ін. – К.: Наук. світ, 2003. – С.189-190.
238. Чепі́га Я. Національне виховання // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л.Д.Березівська та ін. – К.: Наук. світ, 2003. – С.191-208.
239. Чикаленко Євген. Спогади (1861-1907): У 3-х ч. – Львів: Діло, 1925 – 1926. Ч.2. – 139с.
240. Ярмаченко М.Д. Розвиток народної освіти й педагогічної науки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси. – К.: Наукова думка, 1991. – 192с.
241. Encyclopedia of Ukraine / Edited by D.H. Struk. – Toronto Buffalo London, 1993. – Vol. 3. – P.566.

## АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

### Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (ІР НБУ ім.В.І.Вернадського)

242. Борзенська земська управа. Лист до В.П.Науменка про видання підготовленого ним звіту про проведення педагогічних курсів в Борзні (1896). – ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф. 208. – №21. – 2 арк.
243. Бубхіндер Н. Листи В.П.Науменка до А.Н.Піпіна. - ІР НБУ ім.В.І.Вернадського . – Ф.Х. – №16943 – 5 арк..
244. Візитна картка В.П.Науменка. – ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.208. – №25. – 1 арк.

245. Житецький Г. В.П.Науменко. Некролог (1919). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.86. – №14. – 2 арк.
246. Зинковский Т.А. Несколько слов по поводу I части малорусской грамматики Науменка (1889). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.112. – №46. – 10 арк.
247. Листи В.П.Науменку від земських управ з пропозиціями керувати літніми курсами для вчителів (1896-1898). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.208. – №12–20 – 8 арк..
248. Марко Вовчок. Лист до В.П.Науменка (1903). - IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.У. – №1167. – 1 арк.
249. Науменко В.П. „Пам’ятна записка” для Міністра Внутрішніх справ про мотиви необхідності легалізувати українське слово, як вираз національної самосвідомості (1896). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.2. – №4234. – Арк.1–3.
250. Науменко В.П. „Памятная записка” для Київського генерал-губернатора, Міністра Горемикіна і начальника Головного управління у справах друку про цезурні полегшення щодо української мови. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.2. – № 4122. – Арк.1–3.
251. Науменко В.П. „Памятная записка” для Київського генерал-губернатора про дозвіл друкувати українські тексти без посилки їх в Петербурзький цензурний комітет. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.2. – №4233 – Арк.1–3.
252. Науменко В.П. Беседы о методах обучения русскому языку на педагогических курсах. (Записи слушателей). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.1. – № 872. – Арк.1–140.
253. Науменко В.П. В чім моя провинність з педагогічного боку. - IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.2. – №4366. – 7 арк.
254. Науменко В.П. Відгук на книжку О.Білоусенка „Промінь”. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.2. – №4297. – Арк. 1–4.

255. Науменко В.П. Вступне слово до журналу (1916). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.1. – № 47079. – 5 арк.
256. Науменко В.П. Гр. Хв. Квітка – Основ'яненко і його думки про українську мову в письменстві. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.208. – №1. – 10 арк.
257. Науменко В.П. Докладная записка в связи с закрытием Киевского общества грамотности. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.208. – №7. – 7 арк.
258. Науменко В.П. Докладная записка Киевскому губернатору по поводу нападков на Киевское общество грамотности. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.208. – №6. – 8 арк.
259. Науменко В.П. Заметки о финансовом положении Киевского общества грамотности (1901). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.208. – №5. – 3 арк.
260. Науменко В.П. Каталог книг бібліотеки (1909-1912). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.208. – №36.
261. Науменко В.П. Каталог рукописів і стародруків власного зібрання. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.208. – №2.
262. Науменко В.П. Книжка для сбора пожертвованій на сооружение памятника Т.Г.Шевченку в Киеве. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.208. – №27. – 99 арк.
263. Науменко В.П. Коротенький огляд минулого в „Старій Громаді”. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.1. – № 47081. – арк.1–3.
264. Науменко В.П. Лекції з методики російської мови. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського, ф.1 – № 874. – Арк.1–36.
265. Науменко В.П. Лист до А.Ю.Кримського (1904). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ХХХУІ. – № 401. – 1 арк.
266. Науменко В.П. Лист до А.Ю.Кримського (1904). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ХХХУІ. – № 402. – 1 арк.

267. Науменко В.П. Лист до А.Ю.Кримського. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №23875. – 1 арк.
268. Науменко В.П. Лист до В.Бичкова. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ІІІ. – №3982. – 2 арк.
269. Науменко В.П. Лист до В.Гнилосирова (лютий 1889). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.3. – № 4424. – 2 арк.
270. Науменко В.П. Лист до В.Гнилосирова. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ІІІ. – №4428. – 2 арк.
271. Науменко В.П. Лист до В.Данилевича (1904). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ХХІХ. – №1246. – 2 арк.
272. Науменко В.П. Лист до В.Данилевича (1904). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ХХІХ. – №1247 – 2 арк..
273. Науменко В.П. Лист до В.Л.Модзалевського. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ІІІ. – №33909. – 2 арк.
274. Науменко В.П. Лист до В.С.Гнилосирова від 1 квітня 1898р. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ІІІ. – №4427. – 1 арк.
275. Науменко В.П. Лист до В.С.Гнилосирова від 17січня 1894р. - IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ІІІ. – №4439. – 2 арк.
276. Науменко В.П. Лист до В.С.Гнилосирова від 19 листопада 1889р. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ІІІ. – №4247. – 1 арк.
277. Науменко В.П. Лист до Д.Дорошенка. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ІІІ. – №11246. – 2 арк.
278. Науменко В.П. Лист до Д.І.Багалія. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №46014. – 1 арк.
279. Науменко В.П. Лист до Є. Чикаленка. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №35636. – 2 арк.
280. Науменко В.П. Лист до М.О.Максимовича. – IP НБУВ. – Ф.ІІІ. – № 5242. – 2 арк.
281. Науменко В.П. Лист до М.О.Максимовича. – IP НБУВ. – Ф.ІІІ. – №5936. – 2 арк.

282. Науменко В.П. Лист до М.О.Максимовича. – IP НБУВ. – Ф.ІІІ, №5941. – 2 арк.
283. Науменко В.П. Лист до О.Лашкевича. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ІІІ. – №9494. – 1 арк.
284. Науменко В.П. Лист до О.Русова. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ІІІ. – №10844. – 1 арк.
285. Науменко В.П. Лист до О.Русова. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.3. – №10845. – 2 арк.
286. Науменко В.П. Лист до редактора Часопису „Трибуна” (1918). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського”. – Ф.208. – №32. – 7 арк.
287. Науменко В.П. Лист до Стебницького П.Я. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ІІІ. – №52546. – 3 арк.
288. Науменко В.П. Лист про поповнення музею українських старожитностей (1908). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.114. – №146. – 2 арк.
289. Науменко В.П. Листи до Б.Д.Грінченка. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.ІІІ. – №38809 – 38828. – 43 арк.
290. Науменко В.П. Листи до П.І.Житецького. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №48572–48578. – 9 арк.
291. Науменко В.П. Литературный русский язык в школах тех местностей, в которых он не является родным языком. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №634/1300. – 7 арк.
292. Науменко В.П. Материали по реформе средней школы (1915). – IP НБУВ. – Ф.І. – №636/1302. – 12 арк.
293. Науменко В.П. Обзор украинской литературы за 1882г. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №672/1309. – 18 арк.
294. Науменко В.П. Отрывки из воспоминаний детства. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №47080. – 9 арк.
295. Науменко В.П. Памятная записка. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського, Ф.2. – № 4236, арк.1–5.

296. Науменко В.П. Питання про освіту та інше в Польському краю 1865-1867 років по листуванню Ф.Лебединцева. – ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №880. – 93 арк.
297. Науменко В.П. Про перебування німців на Україні. – ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №47083. – 2 арк.
298. Науменко В.П. Программы примерных учительских лекций. Обзор, разбор уроков и беседы руководителя Педагогическими учительскими курсами В.Науменко. – ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – № 875. – Арк.1–30.
299. Науменко В.П. Программа преподавания предмета русского языка и словесности в средней школе и объяснительная записка к ней. – ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №633/299. – 67 арк.
300. Науменко В.П. Прохання до „Головного управління в справах друку” про дозвіл надрукувати заборонений Петербурзьким цензором „Опыт малорусской грамматики”. – ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.2. – № 4220. – Арк.1–2.
301. Науменко В.П. Руководство для изучения украинского языка в русских школах. – ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – № 677. – 64 арк.
302. Науменко В.П. Спогади про „Киевскую старину”. – ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – № 679. – Арк.1-7.
303. Науменко В.П. Стара Громада (Спогади). – ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №49600. – 5 арк.
304. Науменко В.П. Фонетические особенности малорусской речи. – ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №676/1313. – 76 арк.
305. Науменко В.П. Хронографы южно-русской редакции в XVII в. – ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №673/1310. – 18 арк.
306. Науменко В.П. Хто такий був український писатель Хвилिमон Галузенко. – ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №370/1419. – 2 арк.

307. Науменко В.П. Чернетка листа з приводу закриття Київського товариства грамотності. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.208. – №9. – 4 арк.
308. Науменко В.П. Школа в обновляющейся России начала XX ст. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №635/1301. – 3 арк.
309. Науменко В.П. Элементарный диктант. – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.І. – №876. – 343 арк.
310. Посвідчення, видане Науменку В.П. гетьманським комендантом на право входу до будинку гетьмана (1918). – IP НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.208. – №31. – 1 арк.

### **Центральний державний історичний архів України в м.Києві (ЦДІАУК)**

311. Дело о введении преподавания предметов в учебных заведениях Округа на украинском языке (1917). – ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.299. – Спр.325. – 104 арк.
312. Дело о введении преподавания предметов в учебных заведениях Округа на украинском языке (1917). – ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.299. – Спр.325а. – 60 арк.
313. Дело о введении преподавания предметов в учебных заведениях Округа на украинском языке (1917). – ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.299. – Спр.330. – 19 арк.
314. Дело о деятельности Киевского общества грамотности (1881-1903). – ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.534. – Спр.91. – Арк.36-46.
315. Дело о деятельности Киевского общества содействия начальному образованию (1904). – ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.657. – Спр.203. – Арк.11-78.
316. Дело о закрытии Киевского общества грамотности, распространявшего в Юго-Западном крае нелегальную литературу. Имеются сведения о деятельности Уманской комиссии Киевского общества

- грамотности (1907 – 1909). – ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.857. – Спр.146. – Арк.1-91.
317. Дело о работе съездов преподавателей средних учебных заведений округа, проходивших в Киеве в 1916г. – ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.259. – №373. – 345 арк.
318. Дело об издании в г. Киеве исторического журнала „Киевская старина”. Редактор – статский советник Науменко В. (1902-1906) – ЦДІАУК. – Ф.295. – Оп.І. – Спр.№16. – Арк.
319. Доклад члена Киевского отдела Русского Собрания Савенко о деятельности Киевского общества грамотности (1908). – ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.229. – Спрю.6. – Ч.V. – 22 арк.
320. Докладная записка Киевского охранного отделения в Департамент полиции об украинском и национальном движении (о деятельности общества „Просвіта” (1910). – ЦДІАУК. – Ф.275. – Оп.І. – Спр.2198. – Арк.15-21.
321. Київська приватна гімназія В.П.Науменка (1905). – ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.317. – Спр.405. – Арк.1-103.
322. Науменко В.П. Лист до М.Ф Сумцова від 16 лютого 1897р. – ЦДІАУК. – Ф.2052. – Оп.І. – Спр.845. – 1 арк.
323. Науменко В.П. Лист до М.Ф Сумцова від 21 квітня 1898р. – ЦДІАУК. – Ф.2052. – Оп.І. – Спр.846. – 1 арк.
324. Науменко В.П. Лист до М.Ф Сумцова про надсилання портретів О.О.Потебні та про перебування в Петербурзі (1892). – ЦДІАУК. – Ф.2052. – Оп.1. – Спр.839. – 2 арк.
325. Науменко В.П. Лист до М.Ф.Сумцова від 17 березня 1907р. – ЦДІАУК. – Ф.2052. – Оп.1. – Спр.847. – 1 арк.
326. Науменко В.П. Лист до М.Ф.Сумцова від 22 червня 1895р. – ЦДІАУК. – Ф.2052. – Оп.1. – Спр.844. – 2 арк.
327. Науменко В.П. Лист до М.Ф.Сумцова від 26 березня 1893р. – ЦДІАУК. – Ф.2052. – Оп.1. – Спр.842. – 2 арк.



328. Науменко В.П. Лист до М.Ф.Сумцова від 28 січня 1893р. – ЦДІАУК. – Ф.2052. – Оп.1. – Спр.841. – 2 арк.
329. Науменко В.П. Лист до М.Ф.Сумцова від 8 січня 1894р. – ЦДІАУК. – Ф.2052. – Оп.1. – Спр.843. – 2 арк.
330. Науменко В.П. Лист до М.Ф.Сумцова з подякою за клопотання про долю одного з нащадків Т.Г.Шевченка, про видання „Киевской старины” в 1893 р. (1892). – ЦДІАУК. – Ф.2052. – Оп.1. – Спр.840. – 2 арк.
331. Науменко В.П. Лист до М.Ф.Сумцова з подякою за надіслані кошти стосовно друкування статей М.Ф.Сумцова в „Киевской старине” (1892). – ЦДІАУК. – Ф.2052. – Оп.1. – Спр.837. – 2 арк.
332. Науменко В.П. Лист до М.Ф.Сумцова про підготовку видання покажчика до журналу „Киевская старина” (1892). – ЦДІАУК. – Ф.2052. – Оп.1. – Спр.838. – 2 арк.
333. Науменко В.П. Листи до М.С.Грушевського (1901-1911). – ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.І. – Спр.№656. – 11 арк.
334. О выдаче свидетельства на право издания ежедневной газеты „Свобода и право” действительному статскому советнику Науменку В.П. (1905). – ЦДІАУК. – Ф.295. – Оп.І. – Спр.№6. – Арк.1–5.
335. О закрытии Киевского общества грамотности, деятельность которого была признана „угрожающей общественному спокойствию” (1908). – ЦДІАУК. – Ф.275. – Оп.І. – Спр.2508. – 60 арк.
336. О разрешении председателем собрания членов Киевского общества грамотности директором частной гимназии В.П.Науменком присутствовать на собрании посторонним лицам и произнести „резкую тенденционного характера речь” члену общества Лычкову Л. Из сообщения Киевского, Подольского и Волынского генерала-губернатора от 14 февраля 1908г. – ЦДІАУК. – Ф.276. – Оп.І. – Спр.95. – Арк.552.
337. О собрании членов Киевского общества грамотности и о попытке социал-демократов превратить это собрание в политическую

- демонстрацию. Из сообщения Департамента полиции от 23 декабря 1904г. – ЦДІАУК. – Ф.275. – Оп.І. – Спр.649. – Арк.2.
338. О членах правления „Общества содействия среднему образованию в г.Киеве” Науменко В.П., Шенфельде С.В. Из списков просветительских обществ в г.Киеве, составленных в канцелярии Киевского губернатора (1908). – ЦДІАУК. – Ф.275. – Оп.І. – Спр.1727. – Арк.8-13.
339. Об издании сочинений Науменка В. „Слово о полку Игореве как памятник дружинной поэзии древней Руси”, „А.Ф.Кистяковский...” и др. с указанием количества экземпляров и типографий. Из журнала регистрации (1894-1895). – ЦДІАУК. – Ф.294. – Оп.І. – Спр.№305. – Арк. 15, 40, 163.
340. Об издании сочинения Науменка В. „К 50-летию со дня кончины Г.Ф. Квитки-Основьяненка”. – ЦДІАУК. – Ф.294. – Оп.І. – Спр.№285. – 62 арк.
341. Особова справа попечителя Київського учбового округу В.П.Науменка. – ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.300. – Спр.105. – 36 арк.
342. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности (1901). – ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.655. – Спр.35. – Арк.19-85.
343. Переписка Киевского отдельного цензора с главным управлением по делам печати о запрещении цензурой отчета о деятельности воскресных школ Киевского общества грамотности. Имеются сведения о деятельности общества (1904-1905). – ЦДІАУК. – Ф.295. – Оп.І. – Спр.І. – Арк.83-87, 121-125.
344. Переписка с Киевским обществом грамотности об устройстве обществом народных чтений (1881-1900). – ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.225. – Спр.149. – Арк.6,6зв.
345. Переписка с Министерством внутренних дел и Киевским губернатором о деятельности общества „Просвіта” (1909-1910). – ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.639. – Спр.797. – Арк.3,5,12,13,21-23.
346. Переписка с прокурором Киевского окружного суда о наложении ареста на отдельные номера газеты „Свобода и право”, выходящей в г.Киеве

- и привлечении к судебной ответственности ее редактора В.П.Науменка (1906). - ЦДІАУК. – Ф.295. – Оп.І. – Спр.№7. –Арк.110, 121, 130, 142.
347. Про педагогічну діяльність В.П.Науменка на посаді директора Київського приватної чоловічої гімназії (1905-1911). - ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.858. – Спр.№125. –Арк.1-18.
348. Распоряжение Главного Управления по делам печати об утверждении Науменка В. Редактором журнала „Киевская старина” (1893-1895). – ЦДІАУК. – Ф.294. – Оп.І. – Спр.№275. –Арк. 21, 22, 86, 119.
349. Сведения о собрании членов Киевского общества грамотности в Киеве (1904). – ЦДІАУК. – Ф.274. – Оп.І. – Спр.888. – Арк.175.
350. Сообщение Канцелярии Киевского, Подольского, Волынского губернатора от 19 января 1911г. о принадлежности В.Науменка к „Киевскому обществу грамотности” в 1907г. и его участия в украинском обществе „Просвіта”. – ЦДІАУК. – Ф.275. – Оп.І. – Спр.№2508. –Арк.60.
351. Сообщение Киевского губернатора от 22 декабря 1905г. И 15 февраля 1906г. Об издании Науменком В. В г.Киеве газеты „Свобода и право”. – ЦДІАУК. – Ф.294. – Оп.І. – Спр.№412. –Арк.1-3.
352. Справа про залишення на посаді Директора приватної чоловічої гімназії у Києві В.П.Науменка. Відомості про заснування в 1905р. у Києві приватної чоловічої гімназії та її діяльність (1908-1911). – ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.858. – Спр.126. –Арк.1-18.
353. Уведомление Киевского губернатора от 12 декабря 1906г. О выдаче статскому советнику Науменку В.П. свидетельства на издание в г.Киеве журнала „Украина” на русском и украинском языках. – ЦДІАУК. – Ф.295. – Оп.І. – Спр.№28. –Арк.1-3.
354. Устав общества „Товариство Просвіта в Києві” (1906). – ЦДІАУК. – Ф.275. – Оп.І. – Спр.1889. – 15 арк.
355. Устав, инструкции и положения Киевского общества грамотности (1899). – ЦДІАУК. – Ф.318. – Оп.І. – Спр.1532. – Арк.22-44.

356. Циркуляр Міністерства народного просвещения от 6 апреля 1906г. о пополнении библиотек средних учебных заведений только книгами, одобренными Министерством народного просвещения и духовным ведомством. – ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.192. – Спр.54. – Арк.21.
357. Циркуляри Міністерства народного просвещения о мерах по улучшению преподавания украинского языка в учебных заведениях и введении обучения на этом языке (1918). – ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.313. – Спр.1. – 471 арк.
358. Циркуляри Міністерства народного просвещения о мерах по улучшению преподавания украинского языка в учебных заведениях и введении обучения на этом языке (1918). – ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.313. – Спр.2. – 112 арк.

### **Київський літературно-меморіальний музей Максима Рильського (КЛІМР)**

359. Адрес вітальний В.П.Науменку від випускників гімназії. – КЛІМР. – А-3369. – 2 арк.
360. Аркас М. Лист до В.П.Науменка. – КЛІМР. – А-3691. – 1 арк.
361. Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами... – КЛІМР. – ДМ-1627. – С.92-101.
362. Василенко М.П. Лист до В.П.Науменка. – КЛІМР. – А-5189. – 1 арк.
363. Василенко М.П. Лист до В.П.Науменка. – КЛІМР. – А-5190. – 1 арк.
364. Василенко М.П. Лист до В.П.Науменка. – КЛІМР. – А-5191. – 1 арк.
365. Вітальний лист В.П.Науменку від вчителів. – КЛІМР. – А-3673. – 1 арк.
366. Вітальний лист В.П.Науменку від Київського товариства грамотності. – КЛІМР. – А-3712. – 1 арк.
367. Вітальний лист В.П.Науменку від колективу вчителів. – КЛІМР. – А-3745. – 4 арк.

368. Вітальний лист В.П.Науменку від колективу Київської жіночої гімназії. – КЛМР. – А-3686. – 2 арк.
369. Вітальний лист В.П.Науменку від колишніх учнів. – КЛМР. – А-3369. – 2 арк.
370. Вітальний лист В.П.Науменку від товариства „Просвіта”. – КЛМР. – А-3705. – 1 арк.
371. Вітальний лист В.П.Науменку від Товариства сприяння середній освіті. – КЛМР. – А-3710. – 2 арк.
372. Вітальний лист В.П.Науменку від учителів до 25-ліття його педагогічної діяльності. – КЛМР. – А-3675. – 2 арк.
373. Вітальний лист В.П.Науменку від членів батьківського комітету. – КЛМР. – А-3736. – 1 арк.
374. Вітальний лист В.П.Науменку від членів Київського товариства грамотності. – КЛМР. – А-3713. – 2 арк.
375. Вітальний лист В.П.Науменку від членів Товариства денних притулків для дітей робітничого класу. – КЛМР. – А-3685. – 2 арк.
376. Кістяківський Ю. Лист до В.П.Науменка. – КЛМР. – А-3725. – 1 арк.
377. Косач-Пчілка Олена, Старицька-Черняхівська Л., Нечуй-Левицький І, Дорошенко Д., Туравська А., Петлюра С. Лист до В.П.Науменка. – КЛМР. – А-5193. – 2 арк.
378. Кропивницький М.Л. Лист до В.П.Науменка. – КЛМР. – А-2531. – 1 арк.
379. Кропивницький М.Л. Лист до В.П.Науменка. – КЛМР. – А-2533. – 1 арк.
380. Кропивницького М.Л. Лист до В.П.Науменка. – КЛМР. – А-2534. – 1 арк.
381. Лисенко М.В. Лист до В.П.Науменка. – КЛМР. – А-2527. – 1 арк.
382. Лист до В.П.Науменка від вчителів Чернігівського повіту. – КЛМР. – А-3687. – 2 арк.

383. Лист до В.П.Науменка від об'єднаної педагогічної ради Сосницької чоловічої і жіночої гімназій та вищого початкового училища. – КЛМР. – А-5192. – 1 арк.
384. Лист до В.П.Науменка від учнів 7 класу. – КЛМР. – №3751. – 1 арк.
385. Лист до В.П.Науменка від учнівського колективу гімназії. – КЛМР. – А-3757. – 3 арк.
386. Лист до В.П.Науменка від членів спілки вчителів з ювілейними привітаннями. – КЛМР. – А-3731. – 1 арк.
387. Лист подяки В.П.Науменку від Товариства сприяння початковій освіті. – КЛМР. – А-3756. – 1 арк.
388. Науменко В. Рукопис тез лекцій для народної аудиторії про Гр. Квітку-Основ'яненка. – КЛМР. – №А-3775. – 2 арк.
389. Панасенко (Васильченко) С.В. Лист до В.П.Науменка. – КЛМР. – А-5194. – 1 арк.
390. Пчілка Олена. Лист до В.П.Науменка. – КЛМР. – А-3694. – 1 арк.
391. Рудченко Ольга та Євпраксія. Лист до В.П.Науменка. – КЛМР. – А-3683. – 2 арк.
392. Сумцов М.Ф. Лист до В.П.Науменка. – КЛМР. – А-3749. – 2 арк.
393. Тимошок П. Вітальний лист В.П.Науменку. – КЛМР. – №3681. – 2 арк.
394. Тобілевич І.К. Лист до В.П.Науменка. – КЛМР. – А-2529. – 1 арк.
395. Шахматов О.О. Лист до В.П.Науменка. – КЛМР. – А-3701. – 1 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади і  
управління України (ЦДАВО)**

396. Відомості інформаційного бюро Міністерства освіти про структуру й особовий склад Міністерства Української Держави. – ЦДАВО. – 2201. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.33-37 зв.

397. Доповідна записка С.Русової про значення „Просвіти” для культурного розвитку народу. – ЦДАВО. – 2201. – Оп.2. – Спр.381. – Арк. 1-7.
398. Законопроекти та пояснюючі записки до них по департаменту загальних справ (1918-1919). – ЦДАВО. – 2201. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.31, 99 зв., 108 зв.
399. Накази по особовому складу гетьманського міністерства освіти за січень – грудень 1918р. – ЦДАВО. – Ф.2201. – Оп.5. – Спр.7. – Арк.118зв.-134.
400. Прохання різних організацій та окремих осіб до Генерального Секретарства про українізацію шкіл (1917-1918). – ЦДАВО. – 2201. – Оп.1. – Спр.595. – 128 арк.

#### **Державний архів м.Києва (ДАК)**

401. Годовой отчет о состоянии Киевской 2-й гимназии (1890-1891). – ДАК. – Ф.81. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.4-100.
402. О награждении служащих Киевской 2-й гимназии. — ДАК. – Ф.81. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.2-48.
403. Протоколы заседаний педагогического совета Киевской 2-й гимназии за 1879-1884гг. – ДАК. – Ф.81. – Оп.59. – Спр.114 – 103 арк.
404. Протоколы заседаний педагогического совета Киевской 2-й гимназии за 1887г. – ДАК. – Ф.81. – Оп.59. – Спр.158 – 22 арк.
405. Протоколы заседаний педагогического совета Киевской 2-й гимназии за 1893г. – ДАК. – Ф.81. – Оп.59. – Спр.216 – 73 арк.
406. Протоколы заседаний педагогического совета Киевской 2-й гимназии за 1894г. – ДАК. – Ф.81. – Оп.59. – Спр.224 – 96 арк.
407. Протоколы заседаний педагогического совета Киевской 2-й гимназии за 1895г. – ДАК. – Ф.81. – Оп.59. – Спр.230 – 180 арк.
408. Протоколы заседаний педагогического совета Киевской 2-й гимназии за 1897-1898гг. – ДАК. – Ф.81. – Оп.59. – Спр.244 – 286 арк.

## ДОДАТКИ

## Додаток А

## Ведомость

о составе классов „Частной мужской гимназии В.Науменка”

на начало 1909/1910 уч. г.

Таблица 1

Класс	Число гимназистов, принятых в гимназию		Процент соотношения количества евреев и христиан	Число всех учеников в каждом классе	Число вакантных мест в классах		Число лиц христианской веры исповедания, кому было отказано из-за недостатка вакансий
	Христиан	Евреев			Христиан	Евреев	
1.	24	-	0%	24	6	-	-
2.	4	1	10%	30	-	-	-
3.	5	1	16%	30	-	-	-
4.	6	-	26%	30	-	-	-
5.	1	-	32%	31	-	-	-
6.	1	-	29%	17	8	-	-
7.	-	-	37%	16	Приёма нет-		-
8.	-	-	11%	6	Приёма нет		-
Всего	41	2	20%	187	14	-	-

Директор

В.Науменко

[321, 52]



## Додаток Б

### Общий план занятий в 1-й группе в пределах изучения азбуки

#### ***I. Занятия до изучения букв***

а) Первые уроки – общие правила школьной дисциплины; ...установление названий училище или школа, класс; установление терминов вверху, внизу, направо, налево, вперед, назад, выше, ниже, правее, левее; как сидеть во время письма, как держать тетрадь, карандаш; движения руки локтевые в такт.

б) В течении первой недели: 1) упражнения в звуках, анализ маленьких слов, синтез звуковой с разнообразными упражнениями в слияниях звуков; 2) Письменные упражнения состоят, во 1-х, в тактовом письме, во 2-х – в письме разнообразных элементов, и в 3-х – в рисовании по клеткам.

в) Во время звуковых нужно по возможности выбирать слова знакомые, близкие к родной детям речи.

***II. Изучение букв по подвижной азбуке (а, у, о, ы, и, р, с, м, л, н, х, к, п, т, ь, ь – около трех недель).***

а) Первое учение о буквах опирается на различие между слышать и видеть.

б) Начинать лучше всего с двух гласных а, у, дающих уже маленькие слова (ау, уа), и сейчас же прибавить согласные р, с, х, в ...

в) Каждая изучаемая буква должна одновременно и писаться, для чего элементы письма служат предметом занятий в каждом уроке, а также и рисование.

г) Равным образом каждый урок сопровождается анализом и синтезом, а также и предметными беседами.

***III. Чтение по книге в пределе изученных букв (около недели).***

а) Приучение к книге и к порядку чтения по ней столбиками, при чем сначала упражнять надо в умении следить за тем, какое слово читать будут не только по порядку, но и вразбивку.

- б) Выбираются для чтения из книги все те слова, которые можно читать в пределах изученных букв, при чем по-прежнему идут разнообразные упражнения по подвижной азбуке, также в звуковом анализе и синтезе.
- в) Тут же сообщается детям печатное начертание прописных букв...
- г) Приступая к чтению по книге, надо сообщить учение о слогах, т.к. тут дети наглядно видят слова, разбитые на слоги черточками.
- д) В конце этого ряда занятий надо познакомить детей со звуком э , при чем упражнять в твердом и мягком сочетании согласных со звуком э, а также в произношениях йэ после гласных.

**IV. Постепенное изучение остальных букв** (б, в, г, д, ж, з, і, ф, ц, ч, ш, щ, ю, я – около 5 недель).

- а) Порядок изучения букв здесь не составляет вопроса, так что можно идти, придерживаясь принятой в школе азбуки.
- б) Изучается здесь все начертания прописных букв в печати, а также в письме.
- в) На чтение для развития механизма надо обратить теперь особенное внимание.
- г) Для письма даются работы: по прописям каллиграфическим, по прописям-картинкам, а также разнородные упражнения в письме по памяти, в постановке пропущенных букв и пр.
- д) Азбука по порядку.

**V. Чтение маленьких статей после изучения всей азбуке** (около 2 недель) [123, 66-69].

## Додаток В

### Примерная программа преподавания русского языка в низших классах Киевской 2-ой гимназии

#### Подготовительный класс

#### Общая программа

1) Грамматическая пропедевтика, направленная к подаче учащимся **логических** основ языка относительно **этимологического** и синтаксического строения.

2) Элементарные сведения **из** этимологии русского языка (преимущественно в виде **практического** разбора **языка**, а не в виде заучивания этимологических формул).

3) Элементарные сведения **из** синтаксиса русского языка (для установления в детском мышлении понимания связи слов простого предложения)  
[104, 3]

#### Частная программа

Предметы реального мира, качество и принадлежность предмета, количество и порядок предметов, действие и состояние предмета, качество, место и время действия.

#### *Элементарные сведения из этимологии*

- 1) Ознакомление с самостоятельными частями речи.
- 2) Ознакомление со служебными частями речи.
- 3) Учение о частях **речи**.
- 4) Учение о звуках.
- 5) Правила письма.

#### *Элементарные сведения из синтаксиса*

- учение о суждении (**тут** же учение о главных и второстепенных признаках как подготовка к изучению подлежащего и сказуемого);

- учение о предложении (подлежащее и сказуемое);
- учение об определительных, обстоятельственных и дополнительных словах;
- связь слов в предложении (главные и второстепенные члены) [104, 9].

## 1 класс

### *Этимология*

Изучение отдельных частей речи с их особенностями:

- Имя существительное - повторения имен собственных и нарицательных, изучения родовых окончаний, числа имен существительных, разделение на воодушевленные и невоодушевленные, учение о склонениях имен существительных;
- Имя прилагательное - повторение качества и принадлежности прилагательных, изучения разделения на качественные, относительные и притяжательные прилагательные, учение о степенях сравнения, о полной и короткой форме;
- Местоимение - разделение местоимений на 8 групп, особенности спряжения местоимений лиц, обратное местоимение „себя”, притяжательные, вопросительные и относительные местоимения;
- Глагол - повторение действия и состояния, изучение вида действия (переходное – непереходное, обратное, взаимное); виды глаголов совершенный и несовершенный, учение о вспомогательных глаголах - быть, стать, начать;
- Имя числительное - разделение на количественные и порядковые, разделение количественных на дробные и сборные, первичные и производные числительное, особенности спряжения числительного.

### *Синтаксис*

- Знакомство с различными формами предложений;
- Учение о частях простого предложения.

## 2 класс

### Общая программа

### Этимология

- окончание изучения частей речи (наречие, союз, предлог **и междометие**), углубленное изучение глаголов;

### *Синтаксис*

- детальное изучение простого предложения;
- общее знакомство с формами сложного предложения - сложноподчиненным и сложносочиненным.

### Частная программа

#### *Этимология*

1). Наречие (качественные, количественные и обстоятельственные, учения о степенях сравнения наречий, первичные **и производные** наречия, происхождение наречий);

2). Союз (распределение по значению: связующие, противительные, разделительные, союзы первичные **и производные**, виды связующих союзов);

3). Предлог (первичные **и производные**, употребление наречий в качестве предлогов, парные предлоги и их правописание, роль предлогов в качестве приставок);

4). **Междометие** (выражающие чувства **и** звукоподражательные, понятие об отглагольных предлогах).

#### *Синтаксис*

- Полное изучение простого предложения (виды подлежащих **и** сказуемых, второстепенные члены предложения (определение, **дополнение**, обстоятельство, обращение **и** знаки препинания), безличные предложения, однородные члены предложения, вставные предложения **и** знаки препинания при них).

- Общие понятия о сложном предложении, разделении на сложносочиненные **и** сложноподчиненные, понятия о главном **и подчинительном** предложении [104, 14-19].

### **3 класс**

#### Общая программа

Детальное изучение строения сложного предложения, разделение на сложносочиненные и сложноподчиненные.

#### Частная программа

- Изучение сложноподчиненного предложения (роль и значение главного и подчинительного предложение, виды подчинительных предложений – определительное, дополнительное, обстоятельственное).
- Изучение сложносочиненного предложения (два типа соединения простых предложений в сложном - единство и противопоставление);
- Виды сочинительной связи: связующая связь (последовательное соединение, сравнительное соединение, причины и условия соединения); противительная связь (полное противопоставление, частичное или ограничивающееся соединение, разделительное соединение) [104, 20-25].

### 4 класс

#### Общая программа

- Повторение всей грамматики русского языка как родного;
- Изучение речи отрывочной и периодической;
- Изучение грамматики старославянского языка как родственного русскому.

#### Частная программа

Повторение грамматики языка, в частности синтаксиса, базируясь не на заучивании книжного материала, а основывая работу на практических упражнениях:

- составить сложное предложение на свободную тему с условием, чтобы с одним членом главного предложения были связаны несколько подчинительных определительных;
- составить сложное предложение на заданную тему с таким же условием;
- составить сложное предложение с тем условием, чтобы несколько подчинительных определительных были связаны с различными предметами главного предложения.

Изучение грамматики церковно-славянского языка стоит рассматривать как средство для элементарного знакомства с методом сравнительного языкознания, благодаря которому учитель может достичь следующих целей:

- выработка скорости мыслительных операций и навыков ориентироваться в языковых фактах;
- установление сознательного отношения к тем языковым явлениям, которые неосознанно уже усвоенные в процессе практики, т.е. вырабатывается то, что называется обычно чутьем языка [104, 28].

Центр тяжести на занятиях церковнославянской грамматики должен находиться не на изучении форм спряжения, а на анализе фонетических и словообразовательных особенностей русского языка в сравнении с церковнославянским. Поэтому, в течение I полугодия стоит изучать исключительно фонетику и словообразование, а в II полугодии, повторяя русскую этимологию, рассмотреть те факты церковнославянских спряжений, которые могут быть объяснением грамматических фактов русского языка. Изучение словообразования и словоизменения стоит организовать не как бездумное пустяковое запоминание, а как практическую работу в виде разложения слов на составные элементы. На основе такой деятельности стоит дать понятия морфологических частей: корень, приставка, суффикс, флексия, соединительный и вставной звуки [104, 25-31]

## Додаток Д

### ПРИМЕРНАЯ ПРОГРАММА

преподавания предмета Русской словесности

в курсе мужских классических гимназий

...

#### 5-й класс

**Общая программа:** 1) Некоторые предварительные сведения из курса теории словесности. 2) Изучение образцов устной народной русской словесности.

#### ЧАСТНАЯ ПРОГРАММА:

##### **А. Предварительные сведения из курса теории словесности.**

...

- 1) Введение в предмет словесности.
- 2) Учение о сочинении и главных правилах составления его.
- 3) Учение о слоге, или стиле и главных его правилах.
- 4) Учение об образной речи в отличии от простой.
- 5) Учение о речи отрывистой и периодической.
- 6) Учение об общих условиях благозвучия речи и специально о речи музыкальной или стихотворной.
- 7) Учение о прозаических и поэтических сочинениях.
- 8) Учение об описаниях, повествованиях и рассуждениях.
- 9) Учение об эпосе, лирике и драме.

##### **Б. Изучение образцов устной русской словесности.**

- 1) Понятие о мифических, героических и исторических мировоззрениях простого народа.
- 2) Знакомство с русскими народными сказками.
- 3) Знакомство с русскими былинами.
- 4) Знакомство с русскими историческими песнями.
  - а) Историческая песня великорусская.
  - б) Историческая песня малорусская.



**6-й класс**

**Общая программа** (...изучение образцов русской книжной словесности от начала письменности на Руси до Ломоносова)

**ЧАСТНАЯ ПРОГРАММА:**

**А. Начало письменности на Руси и первые опыты в ней** (просветительная и книжная деятельность на Руси, духовные стихи).

**Б. Литературные образцы древней русской письменности (XI, XII и XIII ст.)** (Летописи, проповеди...).

**В Литературные факты среднего периода русской жизни (16 и 17 века)** (...литературная жизнь юго-западной Руси..., братские школы, Киевская Духовная Академия).

I. Состояние образованности и литературы в северо-восточной Руси 16-го века...

II. Состояние образованности и литературы в Юго-западной Руси 16-го века...

III. Переход юго-западной образованности в Москву и состояние образованности и литературы северо-восточной Руси 17-го века

**Г. Литература Петровского периода** (Главнейшие из реформ. Проповедческая деятельность Феофана Прокоповича. Характер проповеди Стефана Яворского...)

**7-й класс****ЧАСТНАЯ ПРОГРАММА:**

**А. Елизаветинский период русской литературы.**

**Б. Екатерининский период русской литературы.**

**В. Литературные представители 19-го века.**

**8-й класс**

**Общая программа:** 1) Конец знакомства с писателями 19-го века. 2) Подведение итогов всему разновременному сообщенному по теории словесности.

**ЧАСТНАЯ ПРОГРАММА:**

**А. Литературные представители 19-го века.**

**Б. Программа по теории словесности [117].**

## Додаток Ж

### Программа по теории словесности (... может быть предложена на испытание зрелости по предмету словесности)

- 1) Понятие о сочинении и главных его правилах. Тема, развитие темы, единство темы, последовательность в расположении материала, основная мысль и единство ее, отсутствие тенденциозности.
- 2) Понятие о стиле, главные правила для стиля: правильность, ясность и точность (синонимы и омонимы)... Чистота слога. Учение об архаизмах, неологизмах, провинциализмах и варваризмах.
- 3) Художественная или образная речь. Учение об эпитетах. Тропы и их виды: метафора, метонимия, синекдоха, ирония, сарказм и гипербола... Теория стихосложения. Стих метрический силлабический и тонический...
- 4) Учение о речи отрывистой и периодической. Периоды простой и сложный и способы построения их.
- 5) Различие между прозаическими и поэтическими сочинениями...
- 6) Разделение сочинений на описание, повествование и рассуждение...
- 7) История... Историческая критика. Биография...
- 8) Образование представлений и понятий о предметах; признаки существенные и случайные. Объем и содержание понятия... Родовые, видовые и индивидуальные понятия...
- 9) Философские сочинения или рассуждения. Понятие о синтезе и анализе. Методы доказательства и размышления. Умозаключение. Понятие о критике, трудность ее, понятие о рецензии.
- 10) Ораторское искусство... Духовное красноречие...
- 11) Разделение поэтических сочинений на три рода: Эпос. Лирику и драму. Сказка.
- 12) Былины... Отличие исторической песни от героической... Малорусская историческая песня: казачество и гайдамачество.
- 13) Поэма... Поэмы Гомера. Басня как вид эпоса... Народная музыка в форме образов... Религиозная лирика в художественной поэзии... Роман... Балада... Ода... Сатира... Элегия... Трагедия... Комедия... [117, 26-31].

### Додаток 3

#### **Программа преподавания предмета русского языка и словесности в средней школе (1915)**

##### *Задачи преподавания русского языка и словесности в средней школе:*

- 1) Выработка в учащихся сознательного, по возможности, понимания важнейших особенностей грамматического строя родного языка в его современной литературной форме, уразумения главнейших моментов в истории развития русского литературного языка, а также знакомство с типичными особенностями основных трех наречий русского языка.
- 2) Обогащение собственного языка учащихся новым языковым материалом и развитие у них навыков свободной, правильной и красивой устной и письменной речи.
- 3) Развитие мышления учащихся и воспитание их этических чувств на материале, который по своему общественному значению и в силу своей художественной образности наиболее пригоден для непосредственного восприятия и глубоких переживаний дитяти и особенно юноши.
- 4) Обогащение учащихся известным запасом литературной начитанности в области, главным образом, отечественной литературы, а более выдающегося – из литературы всеобщей.
- 5) Воспитание в учащихся чувства изящного вообще, любви к красоте художественной формы и содержания, интереса к литературным занятиям и сознательного отношения к литературным явлениям; на основе этого последнего и должно явиться знакомство с элементарными приемами и общим характером научно-критического исследования [299, 8-9].

Для выполнения всех наличных задач должны служить в программе преподавания русского языка и словесности следующие отделы:

- грамматический;

- чтение и изучение в классе произведений русской художественной литературы, преимущественно 19-го века, некоторых произведений литературы всеобщей и некоторых образцов народной поэзии;
- самостоятельное чтение учащимися в более широком размере произведений как русской художественной литературы, так и всеобщей, а равно и русской народной;
- основные сведения из стилистики и исторической поэтики;
- сжатый курс истории русской литературы;
- самые главные сведения по истории всеобщей литературы.

### **1 класс**

*Этимология* (имя существительное, имя прилагательное, местоимение, глагол)

*Синтаксис* (члены простого предложения, главные и второстепенные /дополнительные и обстоятельственные слова) [299, 17-41].

### **2 класс**

*Этимология* (деепричастие, имя числительное, причастие, союз и междометие).

*Синтаксис* (сложные предложения).

### **3 класс**

*Синтаксис* (безличностные предложения; построение разнородных видов сложного предложения по способу сочинения и подчинения; построение сложноподчинительных с придаточными определительными, дополнительными, обстоятельными времени, способа действия, места, причины, цели) [299, 47-61].

## Додаток К

**Расписание уроков в начальной школе**  
(складений В.Науменком, у порівнянні зі складеним  
у Міністерстві народної освіти – І.С.)

Таблиця 2

Предметы	1 класс		2 класс		3 класс		Всего	
	МНО	мой	МНО	Мой	МНО	Мой	МНО	Мой
<b>Закон Божий</b>	2	2	2	2	2	2	6	6
<b>Русс. Язык</b>	6	6(5)	6	6(5)	6	6(5)	18	18(15)
<b>Математ.</b>	4	4	4	4	4	4	12	12
<b>История</b>	2	2	2	2	2	2	6	6
<b>География</b>	2	2	2	2	3	3	7	7
<b>Естествовед.</b>	2+1	3	2+1	3	2+1	3	6+3	9
<b>Рисование</b>	2	2	2	2	3	3	7	7
<b>Физические упражнения</b>	3	6	3	6	3	6	9	18
<b>Пение</b>	1	1	1	1	1	1	3	3
<b>Всего</b>	25	28(27)	25	28(27)	30	29	77	86(83)

## Додаток Л

## Расписание уроков высшей школы

(складений В.Науменком – I.C.)

Таблица 3

Предмет	Гуманитарное образование					Реальное образование				
	4 кл.	5 кл.	6 кл.	7 кл.	Всего	4 кл.	5 кл.	6 кл.	7 кл.	Всего
Закон Божий	2	2	2	2	8	2	2	2	2	8
Русс. Язык	5	4	4	4	17	5	4	4	4	17
Новый язык	4	4	4	3	15	4	4	4	3	15
География	2	2	2	-	6	2	2	2	-	6
Психология	-	-	-	2	2	-	-	-	2	2
Пение	1	1	1	1	4	1	1	1	1	4
Физ.упражн.	3	3	3	3	12	3	3	3	3	12
Лат. Язык	4	4	4	4	16	-	-	-	-	-
Искусство	-	-	1	1	2	-	-	-	-	-
История	3	4	4	5	16	2	2	3	3	10
Матем.	3	3	3	2	11	4	4	4	4	16
Физика	3	3	2	2	10	3	3	4	4	14
Космография	-	-	-	1	1	-	-	-	1	1
Естествовед.	-	-	-	-	-	3	4	3	3	13
Рисование черчение	-	-	-	-	-	1	1			2
Всего	30	30	30	30	120	20	30	30	30	